

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta sociálních věd
Institut ekonomických studií

Diplomová práce

EKONOMICKÁ TEORIE PRAVIDEL

Vypracoval: Adam Geršl

Konzultant: Prof. Ing. Karel Kouba, DrSc.

Akademický rok: 2000/2001

Poděkování

Prof. Ing. Karlu Koubovi, DrSc. za konzultace, názory i připomínky k této práci, jakož i za dlouhodobou podporu v mých výzkumných aktivitách

Prof. Dr. Viktoru Vanbergovi za poskytnutou literaturu i morální podporu

Kolegům studentům a přátelům z kurzu Konstituční ekonomie Tomáši Cvrčkovi, Martinu Gregorovi, Pavlu Körnerovi, Zdeňku Kudrnovi, Tomáši Sedláčkovi a Tomáši Svítilovi za podnětné prezentace a přínosné diskuse

Mé nejmilejší Katce za morální podporu v kritických obdobích vzniku této práce

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a použil pouze uvedené prameny a literaturu.

V Praze dne 30.4. 2001

OBSAH

OBSAH	3
ÚVOD.....	5
1 KONSTITUČNÍ POLITICKÁ EKONOMIE.....	7
Konstituční politická ekonomie jako věda o pravidlech	7
Metodologie konstituční politické ekonomie	8
Konstituční politická ekonomie a stát	9
Stát jako Leviatan.....	11
Vztah konstituční politické ekonomie k ostatním ekonomickým disciplínám	12
Představitelé konstituční politické ekonomie	14
2 METODOLOGICKÉ ZÁZEMÍ TEORIE PRAVIDEL	15
Úvodní diskuse o jednotlivci.....	15
Chování podle pravidel versus autonomní rozhodování	16
Kritérium rozhodování a užitek.....	17
Racionalita	20
3 JEDNOTLIVEC A INDIVIDUÁLNÍ PRAVIDLA	21
Teoretický model individuálních pravidel Robinsona Crusoe	21
Statický model.....	21
Dynamický model a dva druhy individuálních pravidel	25
Pravidla usnadňující	26
Pravidla omezující.....	29
Výpovědi modelu individuálních pravidel pro realitu.....	32
4 JEDNOTLIVEC A ZÁKLADNÍ SPOLEČENSKÁ PRAVIDLA.....	34
Anarchie jako výchozí situace.....	34
Model Robinsona a Pátka.....	35
Rovnováha v anarchii.....	36
Pareto optimum v anarchii	39
Pravidla jako Pareto zlepšení	40
Vězňovo dilema v otázce dodržování pravidel	41
Řešení vězňova dilematu v malých skupinách.....	43
Řešení vězňova dilematu ve velkých skupinách a zavedení ochranného státu	44
Náklady ochranného státu	46
Odlišnost jednotlivců	48
Reinterpretace modelu	50
Vlastnická práva jako nepřímá pravidla.....	50
5 PRAVIDLA PRO POSTKONSTITUČNÍ AKTIVITY.....	53
Postkonstituční aktivity a směny.....	53
Transakční náklady postkonstitučních aktivit a směn	54
Externí náklady postkonstitučních aktivit a směn	55
Externí náklady při neexistenci transakčních nákladů	56
Externí náklady při existenci transakčních nákladů	57
Jednomyslné kolektivní rozhodování o postkonstitučních aktivitách	59

Kolektivní rozhodování a hlasovací pravidla v přímé demokracii	60
Shrnutí přímého kolektivního rozhodování	64
Zastupitelská demokracie a produktivní stát	64
Kolektivní rozhodování a reinterpretační model	67
Kolektivní rozhodnutí jako pravidlo druhého řádu	69
Renegociační stát	70
Shrnutí úplné konstituční smlouvy a rolí státu	71
6 ZÁJMOVÉ SKUPINY NA POLITICKÝCH TRZÍCH	73
Problém zájmových skupin	74
Řešení problému zájmové skupiny	75
Organizované zájmové skupiny	77
Základní model politických trhů	78
Defekty politických trhů	79
Zájmové skupiny na politických trzích	81
Model první: politici jako zájmová skupina	81
Model druhý: politici jako oběti zájmových skupin	82
Model třetí: politici jako aktivní aktéři interakcí se zájmovými skupinami	83
Model čtvrtý: interakce zájmových skupin na politickém trhu	85
Model pátý: politici a zájmové skupiny v renegociačním státu	86
Možná řešení negativního vlivu zájmových skupin	87
7 PRAVIDLA V TRANSITIVNÍ EKONOMICE	89
Úvodní problematika transitivity ekonomiky	89
Okno příležitosti po roce 1990	89
Neočekávané aktivity s externími náklady	91
Snaha o změnu nevyhovujících pravidel	93
Zájmové skupiny a ovládnutí státu	95
Shrnutí	97
ZÁVĚR	98
LITERATURA	99
ABSTRAKTY	104
Český abstrakt	104
English abstract	105

Úvod

S ekonomickou i společenskou transformací zemí střední a východní Evropy nabývají na významu otázky týkající se pravidel, která vytvářejí institucionální rámec pro procesy na ekonomických i politických trzích. Jeho zásadní změna, která v průběhu posledních deseti let proběhla ve většině transitivních ekonomik, představuje pro ekonomy silnou výzvu. Doceňujeme roli pravidel při determinaci ekonomické výkonnosti a úspěšnosti? Dovedeme vůbec chápat význam a vliv pravidel na chování a vzájemné interakce jednotlivců a skupin? Umíme pravidla nějakým způsobem klasifikovat, hodnotit a poskytovat vodítko k jejich záměrné změně? Dovedeme pochopit, jaké procesy se při změně pravidel v zemích střední a východní Evropy odehrávají?

Chceme-li kvalifikovaně zkoumat pravidla ekonomických a politických trhů, potřebujeme vhodné teoretické zázemí. Pro zkoumání pravidel však není standardní ekonomie hlavního proudu příliš vybavena. Předpokládá totiž nezávislé maximalizující jedince, přičemž v teorii pravidel by měl být kladen důraz na vzájemné interakce jedinců. Stejně tak standardní ekonomická teorie předpokládá stabilní institucionální rámec, ve kterém jedinci sledují své cíle. Méně však už zdůrazňuje, že odlišné institucionální rámce mají odlišný vliv na chování jednotlivců. V mikroekonomických modelech najdeme jen málo zmínek o tom, jak různé instituce ovlivňují chování a jednání subjektů. Institucionální rámec navíc nemusí být navždy stabilní, ale může být záměrně modifikován jednotlivci.

Na institucionální „negramotnost“ ekonomie hlavního proudu reagovalo svým vznikem několik subdisciplín, zabývajících se institucemi, tedy pravidly, která omezují, usnadňují či jinak ovlivňují chování ekonomických subjektů. V české ekonomické obci je nejvíce známa nová institucionální ekonomie, avšak ta není jedinou. Jedním z těchto nových oborů je i konstituční politická ekonomie, která tvoří výchozí teoretické zázemí této diplomové práce.

Na základě konstituční politické ekonomie budují ekonomickou teorii pravidel, která může sloužit jako vodítko pro vysvětlení procesů, týkajících se pravidel v transitivních ekonomikách. Není však ambicí této práce vybudovat novou a zcela originální teorii pravidel. Mnoho poznatků bylo již formulováno. Zde jde o to, rozumným způsobem existující poznatky syntetizovat, zčásti je též rozvést či dopracovat. Využity budou zejména ty subdisciplíny současné ekonomie, které se zabývají institucionálním rámcem procesů na ekonomických a politických trzích a jejichž metodologická východiska jsou s konstituční politickou ekonomikou kompatibilní. Jedná se zejména o novou institucionální ekonomii, teorii veřejné volby a teorii zájmových skupin.

Cílem této práce je přispět k budování teoretického zázemí ke zkoumání pravidel, tedy institucionálního rámce ekonomických i politických trhů, a ilustrovat relevanci dosažených teoretických poznatků pro transitivní ekonomiku našeho typu. Není záměrem této práce zkoumat problematiku transitivní ekonomiky, neboť podle mého názoru musíme nejprve předložit teoretická východiska zkoumání pravidel obecně. Případ transitivní ekonomiky, který obsahově zabírá pouze malou část práce, uvádím pouze k ilustraci a také jako podnět pro další zkoumání.

Základní metodologická teze, kterou zde při budování ekonomické teorie pravidel obhajují a ze které vycházím, tvrdí, že ke zkoumání pravidel můžeme využít standardní ekonomické nástroje včetně matematické formalizace. I když ekonomové často přenechávají otázky spojené s pravidly jiným, méně rigorózním společenským vědám, domnívám se, že ekonomie dovede nabídnout explanačně i prediktivně silnou teorii pravidel.

Tato práce obsahově a diskusně navazuje na první běh kurzu Konstituční ekonomie, který probíhal na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v zimním semestru akademického roku 2000-2001 a na jehož obsahové náplni i vedení jsem spolupracoval

s profesorem Koubou. Tuto práci je tak možno chápat též jako prezentaci otázek, kterými se konstituční politická ekonomie jako nový výzkumný program zabývá.

Práce je organizována následovně. První kapitola prezentuje výchozí teoretický směr této práce, tedy již zmíněnou konstituční politickou ekonomii. Ta bude tvořit hlavní páteř argumentace, takže má smysl se podrobněji věnovat jejímu vzniku, předmětu a způsobu zkoumání a jejím představitelům.

Druhá kapitola je metodologická. Každá ekonomická teorie musí začínat s předpoklady o chování a jednání jednotlivců a nejinak tomu bude i zde. Cílem této kapitoly je diskutovat různé přístupy k pochopení a k modelování chování jednotlivce na různých úrovních interakcí a vybrat pro další zkoumání model, který bude nejlépe vyhovovat našim potřebám.

Třetí kapitola se věnuje zkoumání individuálních pravidel. I když individuální pravidla nejsou natolik významnou oblastí výzkumu pravidel, jejich analýza slouží jako vstupní modelová úvaha, jejíž obměnu pak dále využijeme.

Čtvrtá kapitola se zabývá základními pravidly na úrovni společnosti. Po krátkém úvodu prezentuji model, který zkoumá pravidla, jež si jednotlivci stanovují pro své interakce.

Pátá kapitola rozšiřuje diskusi o pravidlech ve společnosti a odvozuje vznik politických trhů, na kterých vznikají jedny z nejdůležitějších pravidel, tedy formální pravidla jako jsou zákony či vyhlášky.

Šestá kapitola zavádí do naší analýzy pravidel zájmové skupiny. Tím se nám teorie pravidel dostává na úroveň, která je již dosti blízká realitě, a poskytuje tak prostor pro tvorbu teoretických hypotéz, které bychom mohli empiricky ověřovat.

Poslední, sedmá kapitola, vychází ze závěrů předchozích kapitol a pokouší se o formulaci a empirickou ilustraci některých velmi volně vymezených tezí, týkajících se tvorby pravidel a probíhajících procesů v české transitivity ekonomice.

1 KONSTITUČNÍ POLITICKÁ EKONOMIE

Na počátku všech úvah je zcela jistě nutné představit výchozí teoretické paradigma, tedy konstituční politickou ekonomii (dále jako KPE), a vymezit, co pod ní budeme přesně chápat, jaký je předmět jejího zájmu, jaké jsou její metodologické, historické i ideové kořeny a jaký je její vztah k ostatním ekonomickým disciplínám soudobé značně diverzifikované ekonomie.¹

Konstituční politická ekonomie jako věda o pravidlech

Konstituční politická ekonomie, někdy též označovaná pouze jako konstituční ekonomie, *se zabývá zkoumáním pravidel na různých úrovních ekonomických i politických aktivit a interakcí jednotlivců*. Pravidla, která se v ekonomii někdy označují jako instituce, je v tomto případě nutno chápat jako *ex ante stanovená omezení individuálního chování*. Konstitucí pak KPE rozumí soustavu pravidel platných na ekonomických i politických trzích, nikoli pouze politickou ústavu.

Pravidla jako omezení chování jednotlivce v reálném světě skutečně existují a předmětem analýzy KPE jistě nebude prázdná množina. Není problém si v realitě představit pravidla, která omezují naše chování. Připomeňme například zákony, vyhlášky, ale i školní řád na školách či studijní řád na univerzitách, bez ohledu na fakt, zda tato pravidla dodržujeme či ne, zda s nimi souhlasíme a zda můžeme být za jejich porušení nějak sankcionováni. Kromě toho si sami stanovujeme individuální pravidla, kterými dobrovolně omezujeme naše současná i budoucí rozhodování.

Nejlépe si lze pravidla, o které v KPE jde, analogicky představit jako *pravidla hry*: účastníci hry volí v rámci pravidel nejrůznější strategie a postupy s cílem dosažení svých individuálních cílů a dosahují v této hře určitých výsledků. KPE v mnoha případech používá analogie hry, která se mi zdá asi nejpřesnější analogií reálných procesů na ekonomických a politických trzích. Na reálný život se lze dívat optikou společenské hry například tak, že zákony reprezentují pravidla, mezi cíle jednotlivců bude patřit kupříkladu maximalizace materiálního bohatství, strategií může být volba určitého zaměstnání a výsledky představují skutečně dosažené množství bohatství. Individuální pravidla jednotlivce pak referují spíše ke strategiím než k pravidlům hry, nicméně i individuální pravidla mají v KPE svou roli. Primárně však diskutuje KPE pravidla společenská, tedy ve smyslu pravidla soužití jednotlivců. Takto budeme chápat pravidla i v této kapitole.

Základní dvě teze, které vůbec podmiňují existenci KPE jako smysluplné disciplíny, zní: (1) *pravidla mají vliv na výsledky* a (2) *pravidla lze záměrně měnit*.

První tezi asi netřeba namáhavě dokazovat. Použijeme-li analogii hry, pak je zřejmé, že nezmění-li se vnitřní charakteristiky hráčů, pak při změně pravidel může dojít k naprosto odlišným výsledkům. Představme si modelovou komunitu, ve které platí *pravidlo*, že o zavedení daní rozhodne většinové hlasování všech členů komunity, přičemž 2/3 členů komunity bude pro zavedení daní. Pak budou daně zavedeny se všemi alokačními i distribučními dopady, které zkoumá teorie veřejných financí. Pokud se však hlasovací pravidlo změní tak, že k zavedení je nutno tři čtvrtiny hlasů všech členů, pak daně zavedeny nebudou (pokud se mezitím nezmění preference členů komunity). Domnívám se, že tento jednoduchý ilustrativní příklad postačuje k obhajobě teze, že pravidla mají vliv na výsledky, i když v reálném životě bychom našli tisíce dalších příkladů, nejen typu hlasovacích pravidel.

Druhá teze je pro KPE klíčová v tom smyslu, že pokud si jednotlivci ve společnosti mohou záměrně zvolit svá pravidla, která budou omezovat chování jich samých, pak se otvírá obrovské pole působnosti pro pozitivní i normativní analýzu pravidel. Pokud by tomu tak

¹ Kapitola je založena na úvodních statích vymezujících obecně KPE, viz Buchanan (1990), Kouba (2000a), popř. Pies (1996).

nebylo a pravidla se vyvíjela exogenně a víceméně nezávisle na společnosti, pak bychom se mohli omezit pouze na popis dopadu institucionálního rámce, maximálně na komparativní analýzu existujících institucionálních struktur. Pokud si však jednotlivci ve společnosti mohou záměrně volit pravidla, platná pro všechny členy, vzniká mnoho zajímavých otázek. Proč existují ve společnosti pravidla, která omezují chování jednotlivců? Jaké dopady budou mít různé struktury pravidel, které mohou být potenciálně zavedeny? Jakým způsobem se rozhoduje ve společnosti o tom, která pravidla budou zavedena? Lze různé struktury pravidel nějak normativně hodnotit?

I když nepodceňuji úvahy o samovolném, nezáměrném či evolučním vývoji pravidel platných ve společnosti, je zřejmé, že pravidla si členové společnosti do určité míry sami volí. Parlamenty, složené ze členů společnosti, schvalují zákony, které pak omezují jednotlivce v jejich chování. Pokud by o platných zákonech rozhodoval například diktátor, míra záměrné volby pravidel ve společnosti by byla významně nižší. Uvažovat však můžeme i na nižší úrovni. Kluby a společnosti si například volí své stanovy a tím si samy určují pravidla, omezující chování svých členů.

Pro KPE je klíčovým konceptem rozlišení dvou druhů volby jednotlivců: *volby v rámci pravidel a volby mezi pravidly*. V naší herní analogii je volbou v rámci pravidel každá volba určité strategie či postupu, kterým chce jednatelce dosáhnout svého předem stanoveného cíle. Od této volby je třeba odlišit volbu mezi pravidly, tedy volbu mezi různými sadami pravidel. V herní analogii jde například o volbu odlišného typu té samé hry. Hráči si předem domluví pravidla, která budou ve hře respektovat, a dále již volí pouze strategie v rámci ex ante zvolených pravidel. KPE se zabývá právě volbou mezi pravidly či mezi různými sadami pravidel.

Soustavu všech pravidel, které platí v nějakém časovém okamžiku, pojmenovává KPE jako společenský řád či uspořádání. Tržní řád jako část řádu společenského je pak definován jako soustava pravidel platných na ekonomických trzích, bez ohledu na jejich vznik. KPE tedy nechápe řád ve smyslu soustavy procesů, které na trzích probíhají, ale pouze ve smyslu soustavy daných pravidel. Analogie hry nám v tomto případě pomáhá pochopit takto definovaný řád či uspořádání, neboť hru přímo definuje soustava jejích pravidel, nikoli strategie, které hráči volí.

Metodologie konstituční politické ekonomie

Základní stavební kameny analýzy v KPE tvoří *metodologický individualismus* a *smluvní paradigma*. Je nutno poznamenat, že KPE se přitom nevyhýbá normativní analýze.

Subjekty, které se rozhodují, které volí (ať už mezi strategiemi či pravidly), jsou pouze jednotlivci. Autonomní jednatelce je základním výchozím bodem při jakýchkoli úvahách v KPE. Společnost sama se nikterak nerozhoduje, nevolí si například svá pravidla, to činí pouze jednotlivci v procesech na ekonomických i politických trzích. Budeme-li zde používat obrat společnost, pak jde vždy pouze o skupinu jednotlivců, kteří mohou být samozřejmě v různém stupni vzájemné závislosti. KPE odmítá úvahy o kolektivní racionalitě a o společnosti jako kolektivním organismu, který se rozhoduje podle svých společenských preferencí, třeba prostřednictvím vlády.

Důsledný metodologický individualismus však znamená i to, že zdrojem hodnot je pouze jednatelce a pouze on může hodnotit pravidla na škále lepší – horší. V KPE neexistují externí zdroje hodnot či externí normativní kritéria, která by nezávislému pozorovateli umožnila hodnotit existující společenský řád. To, že ultimativním zdrojem hodnot je jedinec, však neznamená, že by společnost neovlivňovala tvorbu jeho vnitřních hodnot.

Důrazem na jednotlivce musí KPE přijímat předpoklady o jeho chování. Základním metodologickým nástrojem se přitom stává koncept *homo oeconomicus*, tedy racionální jedinec sledující svůj sebezájem. Na tomto místě je nutno poznamenat, že KPE předpokládá spíše minimální než dokonalou racionalitu. Jediné, co se po jedinci žádá, je, aby byl schopen

zvolit (jak v rámci pravidel, tak mezi pravidly) spíše více než méně toho, co on sám považuje za „dobré“, a spíše méně než více toho, co on sám považuje za „špatné“.²

Konstituční politická ekonomie též není imunní vůči otázkám morálky a etiky v determinaci chování jednotlivců. Jednotlivci mohou mít nejrůznější vnitřní morální hodnoty, které mohou být ve sporu s momentálním sebezájmem. Sebezájem též nemusí znamenat čistý egoismus, ale může sahat od čistě sobeckých až po čistě altruistické motivy.³

Zabývá-li se KPE i hodnocením pravidel a je-li jediným oprávněným hodnotitelem pravidel jednotlivce, člen společnosti, vzniká otázka, které morální či jiné hodnoty kterého jednotlivce jsou závazné pro normativní vědecké zhodnocení pravidel ve společnosti. Protože neexistuje logický důvod, proč by někteří jednotlivci měli mít morálnější hodnoty než jiní, konzistence v metodologickém individualismu vyžaduje, aby všichni členové společnosti byli považováni za morálně rovnocenné. KPE má v této oblasti silné demokratické zázemí. I když se jednotlivci svými zájmy, schopnostmi i vnitřními hodnotami znatelně liší, důsledný metodologický individualismus vyžaduje, aby mezi členy společnosti nebylo diskriminováno, aby každý byl uvažován jako rovnocenný. Soustava pravidel je pouze v tom případě normativně lepší než jiná, pokud projde jednomyslným souhlasem všech členů společnosti, tedy pokud ji všichni hodnotí jako lepší, ať už na základě svých vlastních představ o morálně správných pravidlech, či na základě svého sebezájmu.

Jednomyslný souhlas či konsensus v hodnocení pravidel má svůj původ v druhém stavebním kamenu metodologie KPE, ve smluvním paradigmatu. Smluvní paradigma vychází z analogie směny na trhu: dva jednotlivci uzavírají oboustranně výhodnou „smlouvu“, když spolu směňují zboží za zboží či za peníze. Jednomyslnou dohodou, souhlasem s proběhnutím směny dávají oba smluvní partneři najevo, že směna je pro ně výhodná, a to pro oba. Pokud rozšíříme tento přístup na pole pravidel a zahrneme do něj více než dva subjekty, pak lze konceptuálně chápat jednomyslné přijetí nějaké soustavy pravidel v komunitě jako uzavření společenské smlouvy, která je výhodná pro všechny smluvní strany.

Konsensus či modelová jednomyslnost jako nástroj normativní analýzy KPE vlastně rozšiřuje Pareto kritérium na více subjektů. Jestliže si nikdo nově navrhaným pravidlem nepohorší, nemá nikdo motivaci toto pravidlo odmítnout. Všimněme si, že jednomyslnost zajišťuje Pareto zlepšení, bez ohledu na to, jaké jsou vnitřní hodnoty či zájmy zúčastněných subjektů.

Hodnocení pravidel chápaných jako omezení volby individuálních strategií chování namísto hodnocení výsledných stavů, které jsou danými pravidly spoluurčeny, je další klíčovou myšlenkou normativní části KPE. Jednotlivec hodnotí pravidla prostřednictvím poznatků o jejich dopadu na dosažení vlastních cílů.

Konstituční politická ekonomie a stát

Ze smluvního paradigmatu přímo vyplývá, jak KPE chápe stát a politické trhy. Východiskem pro odvození státu je existence anarchie, tedy stavu, kdy neplatí žádná formální pravidla.⁴ Stav anarchie je utopickým ideálem, ve kterém existuje maximální svoboda členů společnosti. Jedinými pravidly, která jistým způsobem omezují chování jednotlivců, jsou vnitřní hodnoty a zvyky, které zastává drtivá většina ve společnosti. Vlastnická práva neexistují.

Ideální stav anarchie přestává být ideálním v okamžiku, kdy se začnou objevovat konflikty mezi jednotlivci. Jestliže neexistují vlastnická práva, ani formální pravidla, která by jasně řekla, kdo v konfliktu musí ustoupit, pak je situace řešitelná pouze silou, přinucením či bojem. Pak se anarchie stává bojem všech proti všem, popř. skupin proti skupinám, přičemž

² K tomu viz např. Buchanan (1991), str. 15.

³ Etiku jako důležitou část KPE diskutuje např. Vanberg (1998b), Vanberg (2000) či Buchanan (1994).

⁴ Odvozením státu z anarchie se zabývá zejména Buchanan (1975). Viz též Molinero (2000).

významné zdroje musí jedinci věnovat na obranné a útočné aktivity. V tomto prostředí se časem vytvoří jakási rovnovážná přirozená distribuce zdrojů, která bude přímo závislá na relativní síle a schopnostech jednotlivců vykonávat útočné i obranné aktivity.

Tento stav, ve kterém pokračují útočné a obranné aktivity všech členů, však není nejlepším představitelným stavem. Život v takové anarchii je plný násilí. Jednotlivci mohou cítit, že existují možnosti zlepšení stavu, kdyby se zdrželi svých útočných aktivit. Uzavřením konstituční smlouvy se členové společnosti jednomyslně shodnou na „odzbrojení“ a na pravidlech, kterými omezí své útočné chování. Přijetí takových pravidel je pro všechny členy společnosti výhodné. Méně zdrojů (třeba žádné) budou věnovat na útočné i obranné aktivity a mohou zvyšovat svou potřebu či uspokojovat své další zájmy, pokud těmito nejsou právě útočné aktivity. Pravidla budou jednak vlastnická práva ke zdrojům, jednak pravidla o omezení vlastního chování.

Zavedení pravidel však nestačí, neboť i když si všichni polepší tím, že již nemusí vynakládat zdroje na loupeže zdrojů a obranu, pro každého jednotlivce stále existuje podnět společenskou smlouvu porušit. Pokud se ostatní nebudou bránit, pak pro daného jednotlivce bude výhodné podniknout útok a přivlastnit si část cizích zdrojů. Protože tento podnět existuje pro každého, je možné, že křehká rovnováha přijatých pravidel brzy skončí a společnost se vrátí do anarchie. Tato situace je analogická k hernímu modelu vězňova dilematu, kdy dominantní strategií je porušit pravidla, přičemž konečný výsledek hry je pro všechny horší, než kdyby se dominantní strategie nedrželi.

Pokud si jednotlivci uvědomí nestabilitu takto dosažené rovnováhy, pak budou pravděpodobně souhlasit se zavedením nějakého mechanismu, který by dodržování pravidel vynucoval. Toto je důvod k zavedení státu, nástroje k vynucení odsouhlasených pravidel. V KPE se takovýto stát, popř. jeho jedna část či role nazývá *protective state*, tedy ochranný stát. V realitě si pod tímto konceptem pravděpodobně představíme soudní systém.

V okamžiku, kdy stát plní svou ochrannou funkci a vynucuje pravidla, mohou vznikat vzájemně výhodné směnné aktivity mezi jednotlivci, v terminologii KPE tzv. postkonstituční či subkonstituční smlouvy. Tyto směny by nemohly probíhat v anarchii, kde nejsou zavedena vlastnická práva, popř. ve stavu, kdy nejsou vlastnická práva vynucována. Směnu zdrojů lze totiž chápat jako směnu vlastnických práv k těmto zdrojům. Pokud by vlastnická práva neexistovala, nebo existovala, ale nebyla vynucována, pak by oboustranně výhodná směna nemohla vzniknout. Buď by při pokusu o směnu docházelo k přivlastnění zdrojů tím, kdo je silnější, kdo má lepší schopnosti v útočných predátorských aktivitách, nebo, což je pravděpodobnější, by k pokusům o směnu nedocházelo vůbec.

Kromě vzájemně výhodných směn mezi sebou a soukromé spotřeby statků může být pro členy společnosti výhodné vyrábět a spotřebovávat i veřejné statky, tedy statky, jejichž charakteristikou je nevyhnutelnost ostatních ze spotřeby a nulový mezní náklad spotřeby veřejného statku dalším jednotlivcem. Protože veřejný statek má velice silné pozitivní externalitu, pokud se pro jeho výrobu rozhoduje někdo soukromě, je možné, že potenciálně přínosné veřejné statky nemusí vůbec vzniknout ze soukromých podnětů. Postkonstituční smlouva o možné produkci veřejných statků, kterou by uzavřeli jednotlivci multilaterálně, může být taktéž prospěšná.

Uvedme standardní příklad. Náklady na výstavbu majáku určitě převýší jeho přínos pro jednotlivce, který se rozhoduje o jeho výstavbě. Zároveň však pravděpodobně platí, že přínosy z existence majáku pro všechny členy společnosti budou vyšší než náklady na jeho výstavbu. Pak může být pro všechny přínosem maják postavit a využívat. Protože však takových potenciálních veřejných statků může existovat více a organizace společné produkce takových statků bude zcela jistě obnášet vysoké transakční náklady, bude pro členy společnosti výhodné, pokud tuto aktivitu přenesou na nějakou agenturu. Tím nám vzniká druhá role státu, kterou KPE nazývá *productive state*, tedy produktivní stát.

Úkolem produktivního státu je pak organizovat rozhodnutí týkající se produkce veřejných statků a jejího financování, tedy v podstatě zdanění.⁵ Jak konkrétně budou tato rozhodnutí organizována je věc odlišná. V realitě má produktivní stát podobu legislativního tělesa a vlády, je však možné si představit i přímé rozhodování členů společnosti. Důležité je, že v otázkách produkce veřejných statků už nemusí platit jednomyslnost, pokud se na tom členové společnosti konsensuálně shodnou. Jednomyslnost však stále zůstává normativním ideálem a kritériem legitimacy produkce veřejných statků. Pravidla pro fungování produktivního státu, zejména pak rozhodovací pravidla, se tak stávají další součástí společenské smlouvy, kterou jednotlivci uzavírají.

Termín politické trhy používá KPE proto, aby zdůraznila povahu multilaterální směny, která probíhá v politice, tedy na úrovni produktivního státu. Stejně jako na ekonomickém trhu uzavírají jednotlivci navzájem výhodné bilaterální směnné kontrakty, tak mohou i na politickém trhu směňovat svá vlastnická práva za účelem produkce a spotřeby veřejných statků. I když organizace ekonomického a politického trhu se liší, povahou jsou oba trhy směnné, což samozřejmě neznamená, že výsledky a snadnost uzavírání směn je nezávislá na organizaci toho kterého trhu. Právě naopak, protože se KPE zajímá o pravidla a jejich dopad na výsledky, bude zajímavé věnovat se dopadu určité sady pravidel nejen na ekonomických trzích, ale i na politických trzích.

Shrneme-li, konstituční společenská smlouva, kterou členové společnosti uzavírají, má několik prvků: (a) základní pravidla o omezení vlastního chování ve vztahu k ostatním, (b) vlastnická práva ke zdrojům, (c) mechanismus sloužící k vynucení základních pravidel a vlastnických práv, tzv. *protective state* a (d) pravidla pro organizaci a rozhodování o produkci potenciálních veřejných statků, tzv. *productive state*. Kromě těchto prvků je potřeba ještě zmínit prvek klíčové důležitosti, a to (e) mechanismus renegociace společenské smlouvy. Je samozřejmě otázkou, jak tato renegociace bude organizována. V realitě si můžeme představit, že tento úkol přebírá často jak *productive state*, tak *protective state*, ale mohou teoreticky existovat i jiné organizační alternativy.

Důležité je si uvědomit, že pro KPE není důležité, že stát nevznikl historicky touto naznačenou cestou z anarchie. Společenská smlouva nemusela být explicitně nikdy uzavřena. Smluvní paradigma poskytuje konceptuální odvození státu metodou *als ob*, tedy *jako by* tak stát vznikl, což může daleko lépe objasnit smysl existence státu a platných pravidel než historická metoda. Kromě toho může smluvní přístup k objasnění a pochopení existence státu napomoci i k hledání *kritérií*, na jejichž základě bychom mohli existující pravidla hodnotit a měnit, neboť existující pravidla nemusí být vždy taková, jaká bychom si mohli odvodit smluvním paradigmatem. Pravidla pak musíme chápat jako součást implicitní smlouvy, kterou uzavíráme mezi sebou navzájem.

Stát jako Leviatan

I když si KPE odvozuje normativně vznik státu jako akt, kterým si všichni členové společnosti polepší, neznamená to, že existující stát či jeho organizační struktura musí nutně odpovídat takové podobě, která by vznikla na základě dobrovolné konstituční smlouvy. Právě existence pravidel, která na první pohled neodpovídají zájmům většiny občanů, byla katalyzátorem vzniku KPE jako výzkumného projektu. Cíl KPE pak můžeme označit i jako hledání vhodného společenského uspořádání, které by bylo v souladu se zájmy a hodnotami všech členů dané společnosti.

Představitelé KPE jsou si dobře vědomi defektů současné demokracie, ve které přijímaná pravidla často přesahují míru omezení individuálního chování, která by vyplývala z hypotetické společenské smlouvy. Problémy majorizace, *rent-seeking*, racionální ignorance

⁵ Druhou oblastí produktivního státu bude úprava pravidel pro aktivity, které budou přinášet externí náklady na směně neparticipujícím jednotlivcům, k tomu viz Buchanan a Tullock (1965).

a byrokracie, které diskutuje zejména teorie veřejné volby, charakterizují současný stát jako Leviatan, tedy ničím neomezeného vládce.

I když KPE metodologicky zčásti vychází z konceptu Thomase Hobbesa a jeho posunu od anarchie ke společenskému řádu, odmítá zcela jeho koncepci neomezeného vládce – Leviatana. Z principů konstituční smlouvy vyplývá, že stát je pouze nástroj, kterému občané svěřují určité pravomoci, zejména pak ochranu pravidel zakotvených v konstituční smlouvě. Nad státem je společenská smlouva, ať již explicitně popsaná například ve formě politické ústavy, nebo jen implicitně uvažovaná. Řešení přílišné rozpínavosti státu hledá KPE v pravidlech, která by omezovala stát v jeho aktivitách a vrátila mu pouze ty funkce, které vyplývají ze společenské smlouvy uzavřené všemi členy společnosti. Změna pravidel či celé konstituce, která neodpovídá společenské smlouvě, demokratickou cestou však naráží na partikulární zájmy existující na ekonomických i politických trzích. Možnost konstituční revoluce tak zatím zůstává otevřenou otázkou.

Vztah konstituční politické ekonomie k ostatním ekonomickým disciplínám

Historicky se KPE vyděluje v průběhu 80. let 20. století z teorie veřejné volby.⁶ S tou sdílí i teoretické zázemí, spočívající v kritickém přehodnocení normativní složky neoklasických veřejných financí – neoklasické teorie blahobytu.

Neoklasická teorie blahobytu, reprezentovaná zejména Abramem Bergsonem a Kennethem Arrowem⁷, reaguje na existenci tržních selhání a navrhuje jejich korekci vládními zásahy. Přitom předpokládá, že vláda bude navíc svými zásahy maximalizovat společenskou funkci blahobytu. Bez ohledu na problémy konstrukce takové funkce, které zdůraznili sami představitelé teorie blahobytu, zejména Kenneth Arrow a Amartya Sen⁸, kritizuje teorie veřejné volby implicitní předpoklad teorie blahobytu, že vláda se bude chovat jako benevolentní diktátor, eunuch veřejného blaha a bude korigovat tržní selhání a maximalizovat veřejné blaho. Představitelé teorie veřejné volby přesvědčivě demonstrují selhání vlády v zajišťování veřejného blahobytu a důsledně modelují subjekty na politických trzích pomocí individuálního sebezájmu. Politici nejsou benevolentní diktátoři, ale lidé s vlastními zájmy, které se nemusí krýt s veřejným zájmem, ať už jej definujeme jakkoli.

Zájem o politické trhy, odmítnutí naivních představ o vládě konající veřejné blaho a důsledný metodologický individualismus při modelování procesů na ekonomických i politických trzích zdělila KPE z teorie veřejné volby. Přesto se z ní vyčleňuje, neboť ji neuspokojuje prosté konstatování, že selhávají jak trhy, tak vlády. KPE též odmítá další snahy o budování společenské funkce blahobytu a překonávání Arrowova teorému, neboť důsledný metodologický individualismus a priori vylučuje jakoukoli agregaci individuálních preferencí, která by pak byla vodítkem rozhodování nějakého benevolentního despoty, který by maximalizoval blaho společnosti.

Konstituční politická ekonomie se jednoznačně vymezuje i vůči ekonomii hlavního proudu a kritizuje její omezení na alokační problém, který vymezuje předmět zájmu ekonomie přinejmenším od dob Lionella Robbinse.⁹ KPE vytýká neoklasické ekonomii konstituční negramotnost, neboť alokační paradigma předpokládá rozhodování pouze v rámci stanovených pravidel, nikoli mezi nimi. Tím se KPE navrácí k zakladateli ekonomie Adamu Smithovi a jeho klasické politické ekonomii jako vědě o zákonodárství ve smyslu volby alternativních pravidel.¹⁰ Stejně tak čerpá KPE i z klasické politické filozofie Thomase Hobbesa či Johna Locka.¹¹

⁶ K tomu viz zejména Rowley (1993), Pies (1996) nebo Gwartney a Wagner (1988).

⁷ Viz Bergson (1938), Arrow (1951).

⁸ Viz Sen (1970), Arrow (1951).

⁹ Viz zejména Buchanan (1979).

¹⁰ Viz Raphael (1995).

¹¹ Viz Locke (1992).

KPE chápe ekonomii jako vědu o směně, dobrovolném a oboustranně výhodném aktu dvou a více smluvních stran na ekonomických i politických trzích. Takový předmět zkoumání zachovává rozměr společenské vědy, tedy chování jednotlivce v interakcích s druhými, což alokační paradigma přinejmenším zastírá. Pro neoklasickou ekonomii existuje svět na sobě nezávislých individuí maximalizujících vlastní užitek v rámci dané institucionální struktury. KPE zdůrazňuje interakce jednotlivců, rozdílné motivy jejich chování sahající od egoismu až k altruismu a omezení jejich chování interními etickými i externími formálními i neformálními pravidly, mezi kterými jednotlivci mohou volit. Konstituční politická ekonomie vyčítá ekonomii hlavního proudu i to, že alokační paradigma často dovoluje zapomenout, že konečným subjektem jakéhokoli procesu, který chceme analyzovat, je jedinec.

Svým metodologickým zázemím je KPE blízká i rakouské škole subjektivně psychologické, a to nejen její starší podobě, reprezentované zejména F.A. von Hayekem, ale i její nové podobě, jak ji předkládá např. Israel Kirzner.¹²

KPE též odmítá snahu ekonomů radit politikům, která je tak typická pro období neoklasické syntézy 60. a 70. let. Přímou aplikací teorie veřejné volby na sebe sama dochází KPE k jednoznačnému závěru, že politici mají své zájmy a že rady, které jim poskytují ekonomové, musí nutně zůstat nevyslyšeny, pokud jsou v rozporu s politickými ambicemi představitelů veřejné sféry společnosti. KPE mění adresáta. Její poznatky jsou primárně určeny členům společnosti, občanům. KPE usiluje o to, aby se stala integrální součástí politické kultury demokratické společnosti.

Svým zájmem o politické trhy můžeme KPE označit dnes poněkud pejorativním termínem imperiální vědy, tedy vědy, která překračuje své původně vymezené hranice. Je ovšem nutno přiznat, že rozšíření ekonomické analýzy na politické trhy a další oblasti společenského života je typické pro celou řadu nových ekonomických disciplín, jejichž společným rysem je analýza institucionálního rámce ekonomiky. Vedle KPE sem jeden z jejích představitelů Stefan Voigt¹³ řadí (1) teorii veřejné volby, někdy zvanou jako nová politická ekonomie, (2) ekonomii vlastnických práv, (3) ekonomii a právo či ekonomickou analýzu práva, (4) politickou ekonomii regulace, (5) novou institucionální ekonomii (NEI) a (6) novou ekonomickou historií.

Jednotlivé uvedené disciplíny se však značně liší nejen ve vymezení předmětu svého zájmu a v metodologii analýzy, ale i ve vztahu k ekonomii hlavního proudu či k sobě navzájem. Není proto možné nazývat celý tento celek jako novou institucionální ekonomii. Zvláště KPE není součástí neoinstitucionální ekonomie, liší se od ní nejen důrazem na metodologický individualismus a smluvní paradigma, ale i analytickou výbavou. Výtky, které často směřují k neoinstitucionální ekonomii a její neschopnosti posunout vědeckou analýzu institucí dále než k popisu a komparativní analýze existujících institucionálních rámců, není možné uplatnit vůči KPE. Ta si totiž postupně buduje svůj analytický instrumentář a alespoň v oblasti formálních pravidel používá i částečně formalizované modely, nebo je alespoň dovoluje vytvářet. Jeden z takových modelů budeme budovat a využívat i zde.

NEI navíc nemá politické trhy zahrnuté ve své analýze, zatímco KPE ano. NEI trpí zčásti předpokladem benevolentní vlády maximalizující blaho občanů. Například North (citován v Williamson, 2000, str. 609) říká, že „politika významným způsobem ovlivňuje ekonomickou výkonnost tím, že definuje a vynucuje ekonomická pravidla... podstatnou částí rozvojové politiky je pak vytvoření takových politických institucí, které budou efektivně vynucovat vlastnická práva... víme však málo, jak takové politické instituce vytvořit“. Jeho „idealistický“ názor na fungování politiky odráží přílišnou důvěru v rady ekonomů, kteří radí politikům. KPE tím, že zahrnuje procesy na politických trzích, které jsou pro tvorbu pravidel

¹² Viz Kirzner (1992).

¹³ Voigt (1999, str. 63 – 64)

primárně důležité, do své pozitivní i normativní analýzy, nabízí daleko realističtější a empiricky deskriptivnější výpovědi o problémech, týkajících se pravidel a jejich tvorby.

Jednotlivé zmíněné subdisciplíny se však mohou smysluplně kombinovat. V tomto kontextu KPE čerpá mnohé poznatky ze všech ostatních subdisciplín, zejména z nové institucionální ekonomie. Někteří autoři si dokonce dávají za úkol překlenout most mezi KPE a NEI.¹⁴ Vhodným výzkumným programem, který doplňuje KPE, je též ekonomická analýza práva, zkoumající dopady alternativních sad pravidel.¹⁵

Kromě jmenovaných ekonomických disciplín je však nutno ještě zmínit dva výzkumné programy, který dnes v podstatě patří historii, nicméně jejich předmět zájmu je obdobný jako u KPE. Jedná se o evoluční paradigma F.A. von Hayeka a německou Freiburgskou školu ekonomie a práva, známou jako Ordoliberalismus či Ordnungspolitik. Oba programy se zabývají pravidly a společenským uspořádáním a představitelé KPE je často využívají k rozumné integraci s KPE.¹⁶

Představitelé konstituční politické ekonomie

Zakladatelem KPE je James Buchanan, nositel Nobelovy ceny za ekonomii z roku 1986.¹⁷ James Buchanan je znám spíše jako spoluzakladatel teorie veřejné volby (s Gordonem Tullockem), nicméně jeho výzkumné aktivity patří od 70. let konstituční politické ekonomii. Za první dílo, kterým zavádí KPE, lze považovat *The Limits of Liberty* (Buchanan, 1975), další díla následovala. James Buchanan dodnes působí na George Mason University.

Dalšími představiteli tohoto poměrně mladého výzkumného projektu jsou Geoffrey Brennan, Stefan Voigt, Viktor Vanberg, Richard Wagner, atd. Mezi představiteli KPE samozřejmě existují rozdíly v jejich přístupu. Stefan Voigt např. chápe konstituci jako politickou ústavu (viz Voigt, 1999), zatímco pro Jamese Buchanana zůstává konstituce obecně sada pravidel na jakékoli úrovni. Vanberg se zase soustředí i na pravidla individuální, nicméně jeho přínos je třeba chápat i v propojení KPE a Ordnungspolitik a zejména propojení učení Hayeka a Buchanana, a to i prostřednictvím zorganizování osobního setkání obou nositelů Nobelovy ceny. Richard Wagner se zase pokouší integrovat KPE a makroekonomii, což lze považovat stále za velkou výzvu ekonomům, kteří se zabývají institucionálním rámcem.

Zájem ekonomické veřejnosti o KPE lze sledovat i v periodiku *Constitutional Political Economy*, které vychází od roku 1990. Narůstající počet přispívatelů tak svědčí o potřebě kultivace ekonomie hlavního proudu znovuzahrnutím pravidel do ekonomické analýzy.

¹⁴ Viz zejména Voigt (1999), str. 3: „Zdá se, že existuje velmi malá výměna názorů mezi reprezentanty obou výzkumných programů (tedy KPE a NEI).“ Ve shrnujícím článku představitele NEI Williamsona (2000) dokonce nenajdeme ani zmínku o KPE a ani v seznamu literatury nenajdeme Jamese Buchanana.

¹⁵ Viz např. Stephen (1988).

¹⁶ Ke vztahu Hayeka a KPE viz zejména Voigt (1999) a Vanberg (1981), popř. Khalil (1997), ke vztahu Ordnungspolitik a KPE viz zejména Vanberg (1988), Vanberg (1997a) a Vanberg (1998a). K učení Ordnungspolitik viz zejména Eucken (1952).

¹⁷ Pro kvalifikované zhodnocení díla Jamese Buchanana viz zejména Durden, Millsaps (1996).

2 METODOLOGICKÉ ZÁZEMÍ TEORIE PRAVIDEL

Cílem této kapitoly je zamyslet se nad metodologickým zázemím ekonomické teorie pravidel. Zatímco předchozí kapitola prezentovala výchozí teoretický směr, na jehož základě ekonomickou teorii pravidel budujeme, zde se zaměříme na základní subjekt naší analýzy, na jednotlivce. Budovaná teorie pravidel bude vystavěna na předpokladech o chování jednotlivce a nás zajímá, zda můžeme jednotlivce nějak užitečně modelově uchopit tak, aby jednak nebyla abstrakce příliš zjednodušující, ale zároveň aby poskytovala dobrý výchozí bod pro modelové i nemodelové úvahy o pravidlech.

Teze, kterou chci v této kapitole obhájit, tvrdí, že pro modelovou abstrakci ke zkoumání pravidel nám vystačí standardní *homo oeconomicus*, tedy člověk sledující svůj zájem. Tato teze není vůbec triviální, neboť do jisté míry popírá teze o výjimečnosti pravidel (např. morálních), teze, které tvrdí, že pro pravidla potřebujeme „vznešenější a morálnější“ model lidského chování než *homo oeconomicus*.

Úvodní diskuse o jednotlivci

Každý teoretický koncept, jehož cílem je vysvětlit složité empiricky pozorované jevy, je založen na určitých zjednodušujících předpokladech, které sice nejsou zcela realistické, ale přesto z reality vycházejí. Základní jednotkou našeho zkoumání, naší analýzy je jedinec, lidská bytost, v celé své složitosti, jak ji můžeme empiricky pozorovat a sebezpozorovat.

Ve vědeckém zkoumání však nemůžeme operovat s jednotlivcem, pokud si jej nějakým způsobem nezjednodušíme. Neoklasický ekonom by ihned přistoupil k předpokladu, že jednatel maximalizuje svůj užitek, a dále by otázku modelového zjednodušení chování člověka nediskutoval. I když my též přistoupíme k určitému zjednodušení, považují za užitečné věnovat několik následujících odstavců diskusi o determinantech lidského chování.

Základním předpokladem ekonomické analýzy o chování člověka, který odráží do jisté míry realitu a vůbec poskytuje společenským vědám předmět zkoumání, je fakt, že *lidé jednají záměrně*. Lidé se rozhodují, jak budou jednat, a to na základě nějaké cílové funkce popřípadě nějakého kritéria, které bude vodítkem k rozhodování. Lidé nejednají náhodně.

Pokud by člověk byl pouze stroj, do kterého by se „nasypany“ podněty a data a on by na ně automaticky reagoval, pak by analýza lidského chování spočívala pouze v hledání funkcí bezprostřední reakce lidského individua na vnější podněty. Taková analýza je určitě též užitečná a nelze se jí vyhnout, neboť individua skutečně do jisté míry bezprostředně reagují na vnější podněty (neboť to je základní vlastností živé hmoty). Buchanan (1987, str. 76) například přirovnává reakční chování lidí k chování krysy, které též „pasivně reagují na vnější stimuly“. Navíc analýza reakcí individua na určité podněty může být plodnou teorií v tom smyslu, že může poskytovat řadu testovatelných predikcí, protože bezprostřední reakční jednání lze pozorovat.

Nicméně omezení se na hledání „bezprostředních funkcí reakce“ by zastíralo jedinečnou vlastnost člověka, kterou ostatní živočichové nemají nebo ji nemají v takové míře, jako člověk. Jedná se o schopnost autonomního rozhodování, o schopnost oprostít se od momentálních vlivů a podnětů vnějšího prostředí a samostatně se rozhodovat o vlastním jednání a chování. Zajímavým faktem, který je důležitý z metodologického hlediska, je to, že rozhodování se v zásadě není pozorovatelným jevem, o kterém bychom mohli vytvářet testovatelné hypotézy. Jak poznamenává Buchanan (1987, str. 74) k Misesově praxeologii, „vnější pozorovatel nikdy nemůže plně poznat vnitřní procesy rozhodování pozorovaného“. Rozhodování se je vnitřní, subjektivní činností, o které však můžeme spekulovat a využívat ji jako užitečný předpoklad dalších úvah.

V dalším textu budeme uvažovat pouze takové chování, které není bezprostřední reakcí na vnější či vnitřní podněty. Hledání „bezprostředních funkcí reakce“ přísluší hlavně jiným

vědám, například biologii, pokud se jedná o genetické reakce, či psychologii, pokud jde o reakce podmíněné výchovou a jinými vlivy. I když osobně nejsem proti apriornímu vylučování jakékoli metody či předmětu zkoumání, „reakčním“ chováním se tato práce nezabývá.

Chování podle pravidel versus autonomní rozhodování

Jak jsme již řekli, jedná-li jedinec záměrně a autonomně, rozhoduje se o tom, co a jak udělá, jak bude jednat. Lidé se například rozhodují o tom, jaké statky nakoupí, jak budou trávit svůj volný čas, kterým činností se budou věnovat atd. Zásadní otázkou je, zda jednotlivec sleduje svým chováním nějaký záměr, nějaký cíl a zvažuje, zda jeho jednání k tomuto cíli napomáhá, nebo se chová jinak – například tak, že své chování upraví podle nějakého kritéria, nějakého *individuálního pravidla* či *rutiny*. Jde tedy o to, zda si člověk klade předem nějaké cíle a ty se pak snaží aktivně naplňovat, nebo zda se chová například tak, jak se chovají jiní jednotlivci, třeba jeho předci či referenční skupina. Nakupuje člověk v nějakém určitém obchodě proto, že tam nakupovali vždy jeho rodiče, nebo proto, že to nějakým způsobem přispívá k jeho stanovenému cíli? Byla tím, co vedlo jeho chování, rutina, nebo záměrné rozhodnutí o provedení akce? V této části kapitoly se pokusím ukázat, že známá diskuse mezi zastánci *rule-oriented behaviour* a zastánci *object-oriented behaviour* má určité řešení¹⁸, na jehož základě můžeme budovat ekonomickou teorii pravidel.

Metodologicky jde v podstatě o to, že existují dva přístupy, jak nahlížet na lidské chování. Protože rozhodovací proces jednotlivce nemůžeme přímo pozorovat, nemůžeme též jednoduše zjistit (či otestovat), zda určitá autonomní aktivita je výsledkem záměrného rozhodnutí s orientací na cíl či výsledek, nebo zda je pouze naplněním rutiny, dodržením *individuálního pravidla*. V tomto případě neexistuje vědecké kritérium, kterým bychom mohli jeden přístup odmítnout. Samozřejmě můžeme cítit, například sebepozorováním, že oba přístupy vypovídají něco o povaze našeho chování, avšak naše vnitřní pocity nemohou být spolehlivým vodítkem při výběru vhodné teorie.

Existují v zásadě dva způsoby, jak spor mezi dvěma přístupy, které se snaží vysvětlit pozorované chování, řešit. První způsob je ten, že budeme předpokládat, že jednotlivce je v podstatě „duální“ osobnost a že někdy je jeho aktivita výsledkem „první“ osobnosti, která se rozhoduje se zaměřením na cíl, zatímco někdy jindy je výsledkem „druhé“ osobnosti, která jedná podle nějakých pravidel. Toto řešení uvádí i Vanberg (1994, str. 44 – 45) a trefně poznamenává, že „pokud nebudeme specifikovat, za jakých podmínek převládne v člověku jedna osobnost a kdy druhá, bude vysvětlení pozorované aktivity vždy arbitrární“.

Druhé řešení reaguje jak na Vanbergovu poznámku, tak fakt, že oba přístupy mohou být užitečné. Klíčovým prvkem, který totiž v prvním řešení chyběl, je čas. Pokud totiž vyjdeme z předpokladu, že jednání jednotlivce je do určité významně velké míry autonomní, tedy nereakční, pak můžeme aplikovat autonomii na oba přístupy a docházíme k závěru, že oba typy chování *musely být autonomně a záměrně předem vybrány, ať už explicitně, či implicitně*. Toto řešení pak vlastně staví na první místo na cíl orientované rozhodnutí. V nějakém časovém okamžiku se jednotlivce rozhodl, že pro nějakou činnost bude používat autonomní rozhodování se, zatímco pro jinou činnost bude jednat podle pravidla.

Jednotlivec se zcela jistě musel takto rozhodnout vzhledem k nějakému cíli, neboť je absurdní představa, že by se rozhodoval o budoucích typech chování podle nějakého pravidla. Podle jakého? Kde jej vzal? Pokud by se opravdu rozhodoval o tom, kdy bude autonomně jednat a kdy rutinně, podle nějakého pravidla, analýza se by se posunula pouze o úroveň výše.

¹⁸ Pro zajímavou diskusi viz zejména Vanberg (1994, kapitola 2), jehož některé výchozí teze zde přejímám. V trošičku jiném kontextu, ale přece jen se týkajícímu sporu mezi významem pravidel a cílů, viz např. Sen (1995, str. 12), který diskutuje roli procesů versus výsledků při normativním hodnocení společenského rozhodování a dochází k podobnému závěru, který zde prezentuji.

Ale my musíme v nějakém okamžiku skončit a pokud nepředpokládáme, že taková *konstituční pravidla* (tedy pravidla o tom, jak se budu v budoucnosti chovat) geneticky vlastníme a zároveň předpokládáme, že jsme z povahy věci svobodní v našem myšlení a rozhodování se, že nejsme „reakční stroje“, musíme rozhodnutí o budoucím typu chování připsat jedině autonomnímu svobodnému rozhodnutí.¹⁹

Důležité je uvědomit si, že toto *konstituční rozhodování* (rozhodování o tom, zda se budu chovat podle pravidel či se budu před činností autonomně rozhodovat, zda ji vykonám) nemusí být explicitní. Zcela jistě se někdy explicitně rozhodujeme, zda nějakou činnost budeme provádět rutinně, podle pravidla, zatímco před jinou činností se budeme pečlivě rozhodovat, zda a jak ji provést. Avšak paradigma *nadřazení autonomního rozhodnutí* jako primárního přístupu může chápat konstituční rozhodnutí i implicitně. *I když jsem se předem nerozhodl, že nějakou činnost budu vykonávat podle pravidla, přece jen jsem se rozhodl!* To, že máme v každém okamžiku možnost se konstitučně rozhodnout, znamená, že se vlastně průběžně rozhodujeme. I když to zní paradoxně, implicitně se rozhodujeme o tom, zda se rozhodneme, tedy zda budeme svůj čas věnovat aktivitě zvané rozhodování. Pokud tento čas rozhodování z nějakého důvodu věnovat nechceme, *necháme stav tak, jak je*. Tím jsme se též rozhodli.

Předešlou argumentací jsme možná trochu zastínili klíčový koncept konstituční politické ekonomie, který jsme tak zdůrazňovali v předchozí kapitole. I když tam se jednalo o společenská pravidla, pravidla hry, stejně dobře můžeme uplatnit tuto myšlenku i na poli individuálních pravidel. Jde o *odlišení dvou úrovní volby: volba mezi pravidly a volba v rámci pravidel*. V případě jednotlivce jde o to, že existuje (implicitně či explicitně) nějaké *konstituční rozhodnutí či volba*, ve kterém si jednotlivec stanovuje, zda některé aktivity bude vykonávat jedním způsobem, nebo druhým. Jednotlivec si tak volí mezi svými *individuálními pravidly v širším slova smyslu*, tedy zda bude nějakou činnost vykonávat autonomním, čas zabírajícím rozhodováním, nebo zda ji přenechá nějakému pravidlu či rutině.

V běžných situacích se pak individuum chová již v rámci svých individuálních pravidel v širším smyslu a některé činnosti vykonává rutinně, zatímco o jiných se běžně rozhoduje, zda je vykoná či ne, popřípadě v jaké míře. Navíc v každém okamžiku může přejít do konstitučního rozhodování a rozdělení svých činností do těchto dvou druhů chování změnit.

Kritérium rozhodování a užitek

Nyní musíme přistoupit k poslednímu chybějícímu článku celé úvahy. S jakým cílem se rozhodujeme? Co je cílem naší autonomní aktivity? Podle čeho se rozhodujeme jak v konstituční fázi, tedy i o přijatých pravidlech, tak v běžných situacích? Jaké je kritérium našeho autonomního rozhodnutí, ať už konstitučního, nebo běžného?

Ekonomové standardně předpokládají, že oním kritériem je sledování vlastního zájmu, ať již je tímto zájmem cokoli. Jde o známou abstrakci *homo oeconomicus*. Tím ale nechceme říci, že jde o čistě sobecké zájmy, pouze to, že o zájmu, který bude mou cílovou veličinou, rozhodují já sám. Jedná se o „můj“ zájem, ve smyslu „já budu hodnotit, zda svůj zájem určitou aktivitou sleduji a jak se mi to daří“. Tento širší model sebezájmu může zahrnout nejrůznější motivy, od čistého egoismu až po velmi výrazný altruismus nejen k ostatním lidem, ale i k jiným živým či neživým prvkům našeho okolí, například k přírodě.

Pokud přejdeme na běžné, čistě ekonomické pojmy, pak lze sledování vlastního zájmu aproximovat maximalizací svého užitku, přičemž užitek bude vyšší, pokud zájem nějakou činností naplníme, a nižší, pokud se nám to nepodaří. Na tomto místě bude užitečné se

¹⁹ Několikrát jsme nyní použili slova svoboda. Protože toto slovo může být chápáno různě, je nutno na tomto místě zdůraznit, že svobodné rozhodnutí neznamená nic více a nic méně než fakt, že jsem se rozhodl *sám*. Pokud není naše vědomí zcela ovládnutelné někým jiným, je předpoklad existence svobodného rozhodnutí poměrně oprávněný. K diskusi autonomie rozhodnutí viz např. Levine (1998).

zastavit nad problémem, co vlastně může či nemůže užítková funkce reprezentovat, pokud chceme, aby teorie na ní založené poskytovaly testovatelné hypotézy.

Co je to vlastně užitek? Je to materiální bohatství? Je to štěstí? Spokojenost? Výchozím předpokladem a klíčovou myšlenkou metodologického individualismu je teze, že *užitek je výlučně subjektivní veličinou*. Nemá smysl například porovnávat užitky dvou osob. O tom, zda se někomu snížil či zvýšil užitek, může rozhodnout jen on sám. Tato výchozí teze nám umožňuje nezabývat se tím, co to vlastně užitek konkrétně je. Jde o aproximaci zájmu, cíle našeho jednání. Každý má svůj cíl jednání, svou představu o cíli, který chce dosáhnout. Jako aproximace je pak užitek ryze subjektivní, analytickou a netestovatelnou kategorií.

Předpokládáme tedy, že jednu část užítkové funkce máme vyřešenu, tedy část výstupní. Výstupem je subjektivní užitek, o jehož snížení či zvýšení může rozhodnout pouze jednotlivec. Na druhou stranu musíme však přijmout určité předpoklady o tom, co jsou vstupy do užítkové funkce. Jaké vstupy a jakým způsobem nám ovlivňují užitek? Zde existují opět dva přístupy. Buď můžeme předpokládat, že se opět jedná o subjektivní kategorie, které nemůžeme testovat (např. pocit lásky atd.). Pak bychom se ale dostali do slepé uličky. Pokud bychom předpokládali, že člověk maximalizuje svůj užitek a že každou činností, kterou provádí (a kterou můžeme pozorovat), si svůj užitek zvyšuje (neboť proč by to jinak dělal), dostaneme vše vysvětlující a zároveň nic nevysvětlující teorii. Jedná se o stejný problém, který prezentuje Vanberg (1994, str. 45), když argumentuje proti zavádění morálky do užítkové funkce, tedy jde o nic neříkající ad hoc vysvětlení. Taková teorie by byl vždy závislá na pozorovaném chování a každou již zpozorovanou aktivitu bychom lehce vysvětlili tím, že jednotlivci to přineslo větší užitek.

Druhý způsob, jak přistoupit k problematice vstupů do užítkové funkce, je pokusit se o formulaci konkrétních, testovatelných kategorií, jejich váze či vzájemném působení na užitek. Taková užítková funkce nám pak přesně specifikuje, že například činnost nákup potravin či jejich spotřeba přispívá takovou či jinou mírou k užítku. Takovou funkci musíme specifikovat předem, tedy *ex ante*. Až poté je možno ji testovat, případně i upravovat. *Musíme k ní však přistupovat jako k nástroji, který budeme postupně vylepšovat*. Zatímco ona všezahrnující užítková funkce je ve své subjektivitě dokonalá, protože zahrnuje všechny myslitelné i nemyslitelné kategorie, nepomůže nám *ex ante* dát určitou testovatelnou výpověď o chování jednotlivce. Důležité je si uvědomit, že užší model užítku s přesně definovanými vstupy neznamená pouze sobecké chování. Naopak, jedním z testovatelných vstupů může být například příjem mých blízkých.

I když užitek jako výstupní proměnnou nemůžeme testovat, můžeme každou aktivitu vysvětlit tak, že byla vedena maximalizací užítku? Domnívám se, že do jisté míry můžeme každé chování (které není bezprostředně reakční) vysvětlit maximalizací užítku, pokud do analýzy zahrneme *čas*, na který standardní mikroekonomická analýza často zapomíná. *Lidské chování může být vysvětleno i tak, že v přechodném období si svůj užitek mohu snížit, abych v budoucnu měl užitek mnohem vyšší*. Statická analýza většinou předpokládala, že každé momentální chování je vedeno maximalizací užítku. Zde zastávám názor, že je nutno pohlížet na maximalizační chování z vyšší a dynamické perspektivy.

I když není v podstatě problém zahrnout i altruistické motivy do užítkové funkce, bude jednodušší začít analýzu výlučně sobeckého chování, založeného na maximalizaci příjmu či bohatství, tedy materiálních statků. Testovat by šly i jiné proměnné než materiální, například uznání lze testovat počtem pochval apod. I když se jedná o nejhrubší abstrakci, je nutno na druhou stranu přiznat, že sobecký a materiálně založený *homo oeconomicus* není zas tak špatnou abstrakcí z reality. Má totiž dvě výborné vlastnosti: (1) je dobou svého používání již dostatečně propracován pro analytické účely a (2) je založen na poměrně realistickém předpokladu, že člověk se snaží zvýšit zejména své materiální bohatství, zvýšit svou

spotřebu.²⁰ To je pozorovatelný a testovatelný předpoklad a určitě nalezneme příklady, kdy nám model *homo oeconomicus* nebude fungovat. Na druhou stranu se dá ukázat, že některé neekonomické koncepty jako je morálka můžeme pomocí tohoto zjednodušeného modelu částečně vysvětlit, popřípadě je s ním rozumně kombinovat. Například dodržování určitých morálních hodnot, které zabraňují maximalizaci okamžitého užítku, je chápáno tak, že tím dovolují jednotlivci zvýšit svůj užitek kooperací s ostatními jednotlivci, kteří by s ním v případě, že by morální hodnoty nedodržoval, nekooperovali. Takto argumentuje například Gauthier, kterého cituje Vanberg (1994, str. 55) při výkladu morálních hodnot. *Nutným předpokladem Gauthierovy teze je však vyšší užitek z kooperace než z porušení morálních pravidel.*

Zajímavé využití užítkové funkce při vysvětlování zcela neekonomických jevů používá zejména Gary Becker.²¹ Jeho přístup a užítková funkce, kterou používá, je však poněkud specifický a mírně odlišný od standardního mikroekonomického modelu. Beckerův přístup se někdy označuje jako „reformulace teorie preferencí“, jak jej označuje i Vanberg (1994, str. 46). Becker je nespokojen právě s vlastností široké užítkové funkce, že vysvětlení pozorovaných jevů je do jisté míry arbitrární a ad hoc činěné. Podle Beckera neexistuje žádná teorie o tom, jak si jednatel tvoří své preference, a navrhuje přesunout zátěž vysvětlení v co nejvyšší míře na omezení, kterým jednatel čelí. Becker reformuluje užítkovou funkci, vycházející z předpokladu, že naše základní potřeby jsou stejné. Všichni tedy máme shodnou užítkovou funkci, která závisí na faktorech produkovaných jednotlivci, jako jsou „zdraví, společenské postavení, prestiž a smyslové požitky“.²² Jednatel je chápán jako produktivní jednotka, jejíž vstupy jsou čas a vlastní zdroje spolu s nakupovanými statky, zatímco výstupy jsou ony základní potřeby. Různé nákupy statků, které by standardní teorie vysvětlila „rozdílem v preferencích“ (někdo má rád to a jiný ono), pak vysvětluje v rozdílné „produkci“ základních potřeb, neboť každý jednatel používá jiné statky k uspokojení svého užítku, podle toho, jaké má informace o tom, který statek jeho užitek zvýší, popřípadě podle referenční skupiny, se kterou se srovnává.

Při použití Beckerovy metody docházíme k zajímavému a užitečnému závěru, který dále využijeme. Pokud si jedinec svůj užitek „produkuje“, pak lze jeho rozhodování o chování převést na dvě potenciálně odlišitelné složky: (1) zájem a (2) teorie. Zájem či cíl jednání je maximalizace užítku, tedy určitých životních potřeb, které máme podle Beckera velmi podobné. Na druhou stranu teorie, které při produkci našich základních potřeb využíváme, nejsou u všech jednotlivců stejné. Každý má jiné teorie o fungování světa a modeluje svět svým způsobem.²³ Tyto teorie jsou navíc potenciálně proměnitelné, jedinec může získávat informace, může se vzdělávat a přispět tak k „lepším“ teoriím a k „lepším, efektivnějším“ produkčním funkcím základních potřeb.

Rozlišení složky *zájem* a složky *teorie* v konstitučním rozhodování, i když zejména ve společnosti, je diskutovaným problémem v konstituční politické ekonomii. Viz například Vanberg (1994, kapitola 10), který spolu s Buchananem argumentuje, že zatímco o zájmech nelze diskutovat a jsou výhradní věcí jednotlivce, teorie mohou jednotlivci měnit a v některých případech se o nich dá dokonce říci, že jsou „dobré“ či „špatné“, tedy ve smyslu, jak dokonale předpovídají vývoj reality. Změna akce, jednání, je pak chápána jako změna teorie, nikoli zájmů, které jsou v čase poměrně stabilní a v Beckerově přístupu dokonce i značně podobné u jednotlivých osob.

²⁰ Třetí důležitou vlastností je vhodnost použití modelu *homo oeconomicus* při hodnocení alternativních institucionálních struktur, viz např. Brennan, Buchanan (1985), str. 53 nebo Buchanan (1987), kapitola 4.

²¹ Viz Becker (1997).

²² Viz Becker (1997), str. 18, popřípadě Vanberg (1994, str. 46).

²³ K problematice modelů světa v myslích lidí viz též Rizzello, Turvani (2000) či Choi (1999).

Racionalita

Posledním pojmem, který je třeba v souvislosti s individuálním chováním vyjasnit, je též mnohokrát diskutovaný koncept racionality. Jak jsme již zmínili v předchozí kapitole, konstituční politická ekonomie například předpokládá určitou „minimální“ racionalitu. Co to vlastně racionalita je?

Standardní definicí racionality je schopnost jedince rozhodnout se na základě nějakého kritéria.²⁴ Většinou předpokládáme, že oním kritériem je naplnění vlastního zájmu. Zatímco v předchozích odstavcích jsme se zabývali tím, *co je kritériem* rozhodování a jak jej smysluplně modelovat či chápat, racionalita se vztahuje ke *schopnosti* jedince skutečně jednat podle zvoleného kritéria.

Statický pohled na racionální volbu většinou předpokládá, že máme k dispozici veškeré důležité informace. Pak rozhodovat se racionálně znamená, že seřadíme možnosti volby podle očekávaných dopadů na dosažení našeho cíle či zájmu a že vybereme tu možnost, jejíž očekávané důsledky jsou pro nás nejvýhodnější. V realitě je ovšem zřejmé, že (a) nikdy nebudeme mít všechny relevantní informace, které pro rozhodování potřebujeme, a (b) i kdybychom je měli, nemusíme mít *teorii*, která nám automaticky poskytne z relevantních dat tu nejlepší možnost. Je-li naším zájmem maximalizace užitku a jsou-li základní složkou užitku materiální statky (což předpokládáme), nemusí být ani *racionální* snažit se získat všechna data, neboť vyhledávání informací stojí přinejmenším čas, který bychom mohli věnovat jiné aktivitě, která by nám přinesla užitek. Racionální rozhodování je nákladná činnost.

Herbert Simon (1997, str. 17) přesvědčivě argumentuje ve prospěch „omezené“ racionality, která předpokládá, že jedinec si vybírá mezi *několika alternativami* a vybírá si tu, o které *věří*, že mu přinese větší uspokojení jeho *potřeb*. Důraz je kladen na to, že jednotlivec nezná všechny možnosti (a ani je znát nechce), má omezené kognitivní schopnosti předpovědět důsledky své akce a má nějaké cíle.

Koncept „minimální“ racionality, jak jej prezentuje Buchanan (1991, str. 15), je obdobný Simonově konceptu omezené racionality. Jednotlivec si volí více toho, co považuje pro sebe za „dobré“, co naplňuje jeho zájem, a méně toho, co pro sebe považuje za „špatné“, co jde proti jeho zájmu. Důležité je si uvědomit, že v tomto případě nejde pouze o statický, ale o *dynamický* koncept konstitučního rozhodování, tedy rozhodování se směrem do budoucnosti, o budoucích typech chování či pravidlech. V některých případech běžného rozhodování může jednotlivec *racionálně* snížit svým jednáním momentální užitek, pokud mu tato oběť umožní dosahovat vyššího užitku v budoucnosti. Postulát racionality bychom měli vztahovat vždy s ohledem na časový rozměr lidského jednání.

Zdůraznit musíme i fakt, že jednotlivec se rozhoduje v podmínkách vzácnosti. Jeho zdroje jako čas či příjem jsou konečné a racionální volba znamená nejen to, že si vybere více toho, co mu přispívá k jeho užitku, ale že si zvolí nějakou alternativu *s ohledem na omezení, kterému čelí*. Tento ohled jsme již připomněli například tím, že pro něj nemusí být racionální věnovat své zdroje a čas na vyhledávání veškerých relevantních informací. *Jednotlivec bude vždy porovnávat výnosy a náklady jednotlivých alternativ a vybere si tu alternativu, která má čisté výnosy nejvyšší. Toto je ekonomické zdůvodnění volby mezi alternativami, které je založena alespoň na minimální racionalitě a které budeme při budování ekonomické teorie pravidel používat.*

²⁴ Viz například Simonova interpretace Adama Smitha, že „být racionální znamená mít důvody pro to, co děláme“ (Simon, 1997, str. 6).

3 JEDNOTLIVEC A INDIVIDUÁLNÍ PRAVIDLA

Jednotlivec je první úrovní v naší analýze, na které vznikají pravidla. Tato pravidla se však liší od pravidel chápaných ve smyslu pravidla hry. Nepředpokládáme, že člověk sám se sebou hraje nějakou hru, takže *individuální pravidla* budou konceptuálně odlišná od *pravidel společenských ve smyslu pravidel hry*. Přestože individuálními pravidly se konstituční politická ekonomie primárně nezabývá, ve své analýze je někteří autoři nevynechávají. Protože zde budujeme ekonomickou teorii pravidel, nebudeme je vynechávat ani zde.

Teoretický model individuálních pravidel Robinsona Crusoe

V předchozí kapitole jsme diskutovali tři výchozí teze ekonomické teorie pravidel, které se týkají chování jednotlivce. Rekapitulujme tedy výchozí body budované teorie:

- (1) Jedinec se autonomně rozhoduje, nejedná bezprostředně reakčně.
- (2) Rozhodování jednotlivce je vedeno cílovou funkcí vlastního zájmu, kterou můžeme aproximovat užitkovou funkcí, obsahující testovatelné komponenty.
- (3) Jednotlivec se rozhoduje racionálně v tom smyslu, že volí ty alternativy, které mu užitek zvyšují, a to v dlouhodobém, dynamickém pohledu, s ohledem na omezení, kterým čelí. *Jedinec porovnává výnosy a náklady jednotlivých alternativ a vybírá si tu, která má nejvyšší čisté výnosy.*

Nyní již můžeme přistoupit k formálnější analýze problematiky individuálních pravidel. Začneme způsobem, který je obvyklý při výkladu, tedy od jednoduššího ke složitějšímu. Předpokládejme nejprve primitivní ekonomiku Robinsona Crusoe. Jednotlivec je sám, neexistují interakce mezi jednotlivci, protože neexistují další jednotlivci. Zkoumaný jednotlivec se nachází v nějakém prostředí a má nějaké počáteční schopnosti a teorie o fungování světa.

Začneme definicí jeho cílové funkce, v našem případě užitkové funkce. Budeme částečně vycházet z Beckerovy reformulace teorie preferencí. Jednotlivec je chápán jako produktivní jednotka, která si volí činnosti, jejichž výsledky přispívají k jeho užítku. Předpokládejme pak, že užitek v čase t závisí na dosažených výsledcích ze zvolených činností.

V ekonomice Robinsona Crusoe je tento koncept velmi dobře představitelný. Aniž bychom chtěli dokonale určit cílovou funkci Robinsona, jeho zájmy či užitek, je zřejmé, že jedním ze základních zájmů bude obstarat si potravu, přístřeší a možná též obranu proti zvířatům. Robinson si tedy v každém časovém okamžiku (lépe chápáno jako úseku) volí nějaké činnosti, které přispějí (podle jeho predikce) k jeho cílům. Volba těchto činností proběhne racionálně v tom smyslu, že Robinson využije veškeré dostupné informace o očekávaném efektu jednotlivých činností na jeho užitek s ohledem na omezení, kterým čelí. Asi bude rozumné očekávat, že Robinson rozdělí svůj relativně vzácný zdroj, tedy čas, mezi činnosti, které mu poskytnou užitek. V jakém poměru svůj čas mezi tyto činnosti rozdělí, to bude záviset na očekávané míře úspěšnosti jednotlivých činností, na nutných nákladech k jejich provedení a též na „důležitosti“ jednotlivých složek užítku.

Vidíme, že Robinsonův problém můžeme poměrně snadno a ilustrativně převést do klasické mikroekonomické úlohy maximalizace užítku. Začneme statickým konceptem.

Statický model

Užitek závisí na m činnostech $A_1 \dots A_m$, které Robinson může provádět, nikoli na „nakupovaných“ statcích, neboť neexistuje trh, Robinson je sám. Jednotlivé činnosti měříme v časových jednotkách, např. v hodinách, které dané činnosti věnuje. Je zřejmé, že A_i budou nezáporná čísla. Definujme pak Robinsonovu cílovou, užitkovou funkci, které čelí v nějakém časovém úseku, takto:

$$u(A_1, A_2, \dots, A_m). \quad (1)$$

Co lze chápat pod jednotlivými A ? Jde o činnosti jako sběr plodů, lov, budování a udržování obydlí, spánek, ale i některé nemateriální činnosti, které mohou Robinsonovi přinášet užitek, např. četba Bible. Jeho cílem je *přežít*, což se dá do jisté míry převést na zajištění dostatku potravy, obydlí apod.

Stejně tak čelí Robinson v nějakém časovém úseku omezení, které můžeme napsat asi takto:

$$A_1 + A_2 + \dots + A_m = Z. \quad (2)$$

Pokud uvažujeme časový úsek jeden den, pak zdroje Z , které má Robinson k dispozici, jsou pouze jeho čas, tedy 24 hodin. Omezení nám říká, že Robinson může rozdělit mezi různé činnosti pouze svých 24 hodin denně.

Užitek v našem konceptu nezávisí přímo na vykonávaných činnostech, ale na *výsledcích* jednotlivých činností. Pokud bude Robinson věnovat tři hodiny denně sběru banánů, neznamená to ještě, že banány skutečně najde a bude z nich mít užitek. Bude tedy nutné odlišit (a) *výsledky činnosti* a (b) *vliv výsledků na užitek*.

Jaké další předpoklady klademe na užítkovou funkci? Budou to dva předpoklady, které nám usnadní další analýzu: (1) *klesající kladný mezní užitek* a (2) *nezávislost činností A* .

Předpoklad klesajícího (kladného) mezního užitku je standardním předpokladem užítkové funkce. Můžeme psát jako

$$\forall i = 1 \dots m : \frac{\partial u(A_1, A_2, \dots, A_m)}{\partial A_i} \geq 0 \quad \wedge \quad \frac{\partial^2 u(A_1, A_2, \dots, A_m)}{\partial A_i^2} \leq 0. \quad (3)$$

Jeho účelem je zajistit, že bude existovat určité řešení optimalizačního problému maximalizace užitku za daného omezení. I když tento předpoklad nemusí být zcela reálný, je zřejmé, že určité opodstatnění má. V našem případě budeme mít dokonce dvě vysvětlení klesajícího mezního užitku z činnosti A . První vysvětlení spočívá v tom, že *mezní výsledky* dané činnosti klesají. Pokud Robinson věnuje svůj čas sběru banánů, pak je velmi pravděpodobné, že za první hodinu nasbírá určité množství banánů, za druhou hodinu již méně, třetí hodinu již bude muset věnovat hledání dalšího banánovníku, takže banánů získá ještě méně atd.

Druhé vysvětlení je, že při *spotřebě výsledků* činností nám mezní užitek bude pomalu klesat. Toto je klasické zdůvodnění, které si můžeme v našem případě představit tak, že Robinson bude zažívat užitek z konzumace banánů, které našel, ale čím více banánů bude mít zkonsumováno, tím menší užitek mu přinese každý další zkonsumovaný banán, neboť Robinson je již nasycen.

Jak můžeme vysvětlit obecně fakt, že mezní výnosy z činností budou klesat? Rozlišíme dva základní důvody: (a) *objektivní příčiny* a (b) *subjektivní příčiny*. Objektivní příčiny mohou být popsány prostředím. Je zřejmé, že pokud budou na určitém prostoru rozmístěny banánovníky, Robinson se bude muset pro další plody vydávat dále a dále, což mu zabere více času. Vliv prostředí však můžeme popsat i konečnou úrodností půdy a jejím konečným množstvím, což používali při své analýze i klasičtí ekonomové Ricardo i Malthus. Objektivní příčiny tedy budou hrát roli v tom případě, že prostředí lze popsat *konečnými* veličinami, tedy zdroje jsou omezené a vzácné.

Subjektivní příčiny však také mají svůj vliv. V případě Robinsona a banánů si můžeme např. představit, že Robinson bude trháním banánů více a více unaven, takže za každou další hodinu jich natrhá méně. Energie, kterou jednotlivec vydává, je také konečná.

Objektivní a subjektivní příčiny klesajících mezních výnosů z činností však nevylučují, že výnosy budou na různých úrovních. Právě naopak – absolutní množství výsledků činností bude stejně tak ovlivněno objektivními i subjektivními faktory, tedy prostředím na jedné straně a schopnostmi jednotlivce na straně druhé.

Předpoklad nezávislosti činností A je daleko více diskutabilní. Jeho účelem je pouze usnadnit analýzu, takže jeho použití může být vystaveno tvrdé kritice. Nicméně zrealnění předpokladu o závislosti činností nám mnoho nového nepřinese, a tak volím cestu jednodušší analýzy, která postihne základní problém. Navíc i předpoklad nezávislosti jednotlivých činností má své reálné opodstatnění, zvláště pak v problémech, ke kterým se dostaneme později. Co to však nezávislost činností A znamená? Formálně můžeme psát, že

$$\forall i, j = 1 \dots m, i \neq j : \frac{\partial u(A_1, A_2, \dots, A_m)}{\partial A_i \partial A_j} = 0 \quad . \quad (4)$$

Mezní užitek z jedné činnosti tedy nezávisí na množství jakékoli jiné činnosti. To znamená, že mezní užitek z dalšího banánu bude pro Robinsona záviset pouze na tom, kolik již banánů spotřeboval, nikoli na tom, jakých výsledků dosáhl v lovu, zda už odpočíval atd. Je zřejmé, že tento předpoklad není zcela realistický. Pokud člověk odpočíval a věnoval svůj čas na obnovu sil, budou výsledky jeho dalších činností vyšší. V dalším výzkumu by proto bylo vhodné pokusit se tento nedostatek odstranit.

V tomto okamžiku bude účelné si přepsat užitkovou funkci tak, aby splňovala uvedené předpoklady a zároveň byla použitelná pro další analýzu. Obecná podoba takové užitkové funkce by vypadala takto:

$$u(A_1, A_2, \dots, A_m) = a_1 f(A_1) + a_2 f(A_2) + \dots + a_m f(A_m) \quad (5)$$

a platí, že parametry $a_1 \dots a_m > 0$ a

$$f(0) = 0 \quad \wedge \quad f(A_i) > 0 \quad \wedge \quad f'(\bullet) > 0 \quad \wedge \quad f''(\bullet) < 0. \quad (6)$$

Funkce f jsou kladné, rostoucí a konkávní funkce definované na oboru kladných čísel, začínající v počátku. Jsou stejné pro všechny činnosti, liší se pouze parametry a . Nemůžeme však považovat funkce f za funkce, které ztělesňují výsledky jednotlivých činností, zatímco parametry a budou míry vlivu výsledků na užitek. Užitkovou funkci (5) budeme interpretovat jinak. Funkce f jsou stejné pro všechny činnosti a jejich účelem je pouze zajistit klesající mezní užitek (a to z obou příčin, tedy klesající mezní výsledky i klesající mezní užitek z výsledků). Veškerá „vysvětlovací“ hodnota je převedena na parametr a , který ztělesňuje

- (1) objektivní příčiny a vlivy (tedy parametry prostředí) a subjektivní vlivy (schopnosti a teorie jednotlivce) na výsledky činností a zároveň
- (2) míru, kterou výsledky jednotlivých činností determinují užitek.

Není problém si každý parametr rozdělit na všechny tři důležité a konceptuálně odlišné „podparametry“. Pro prostředí bychom mohli popsat jako a_{iP} , schopnosti jako a_{iS} a míru určující užitek z výsledků činnosti jako a_{iU} a definovat parametr a_i jako:

$$\forall i = 1 \dots m : a_i = a_{iP} a_{iS} a_{iU} . \quad (7)$$

Všechny tři složky parametru a_i předpokládáme kladné. Jejich vyšší hodnota pak znamená vyšší schopnosti, lepší (bohatší, úrodnější, více zdrojů poskytující) prostředí a vyšší vliv na užitek.

Nyní již můžeme přistoupit k optimalizaci. Čím se však naše analýza významně liší od standardní mikroekonomické analýzy je fakt, že optimalizace sama obnáší náklady. Standardní analýza předpokládala, že jednotlivci optimalizují, nebrala však v úvahu, že pro optimalizaci musí jednotlivce získat data, odhadnout koeficienty své úspěšnosti atd. Zanedbání nákladů na rozhodování mohla mikroekonomická analýza obhájit pouze pozitivistickou metodologií, tedy předpokladem, že jednotlivci se chovají tak, *jako by* optimalizovali.²⁵

Představme si, že v každém časovém období musí jednotlivce odhadnout na základě dostupných znalostí parametry a_i a podle nich se rozhodnout, kolik ze svého času věnuje jednotlivým činnostem tak, aby jeho užitek byl maximální. Zároveň toto rozhodování má své

²⁵ K pozitivismu v ekonomii viz Friedman (1997).

náklady, které uvažujeme v jednotkách času. Robinson musí každé ráno odhadnout, jak mu která činnost přinese užitek. Jeho optimalizace trvá řekněme h časových jednotek, které musí do optimalizace též zahrnout, takže do jednotlivých činností vstupuje již s modifikovaným omezením

$$A_1 + A_2 + \dots + A_m = Z - h. \quad (8)$$

Jaké předpoklady přijmeme o h ? Určitě bude kladné a bude přímo záviset na množství činností, o kterých se rozhodujeme. Čím více činností, tím vyšší náklady na rozhodování. Pokud se nerozhodujeme o žádné z činností, bude h rovno nule. Pokud Robinson bude využívat všech m činností (pokud je zná), pak můžeme psát, že

$$h = h(m), h'(m) \geq 0. \quad (9)$$

Předpokládejme, že Robinson všechny dostupné činnosti zná. Pokud alespoň jedna složka parametru a některé činnosti je nulová, pak daná činnost nepřináší žádný užitek a Robinson je nebude vykonávat. Nulová hodnota parametru může být zapříčiněna buď prostředím ($a_{iP} = 0$), tzn. v případě banánů to znamená, že v dosahu nejsou žádné banánovníky, nebo schopnostmi ($a_{iS} = 0$), což znamená, že Robinson onu činnost vůbec neumí, nebo mírou přínosu k užítku ($a_{iU} = 0$), což znamená, že výsledky i produktivní činnosti Robinsonovi nemusí přinést žádný užitek, protože je prostě nepotřebuje či „nemá rád“.

Robinson nyní maximalizuje svůj užitek. Úlohu můžeme řešit pomocí Lagrangeových multiplikátorů. Pro jednoduchost předpokládejme pouze tři činnosti A_1 a A_2 . Pak Lagrangean definujeme takto:

$$L(A_1, A_2, A_3, \lambda) = a_1 f(A_1) + a_2 f(A_2) + a_3 f(A_3) + \lambda(Z - h(3) - A_1 - A_2 - A_3). \quad (10)$$

Protože účelová funkce je spojitá a ryze konkávní (dle předpokladu) a množina, na které optimalizujeme, tedy omezení, je kompaktní (uzavřená a omezená), konvexní a neprázdná, pak existuje na dané množině extrém (v našem případě maximum), a existuje právě jeden.²⁶

Derivací Lagrangeanu podle jednotlivých A a podle λ získáme podmínky prvního řádu. Dostaneme tak čtyři rovnice o čtyřech neznámých, které nám přímo dají jednotlivá optimální množství A_1^* , A_2^* a A_3^* . Ta budou záviset na charakteristikách funkce f , na parametrech a_1 , a_2 a a_3 a též na zdrojích Z a nákladech na rozhodování h .

Pokud zvolíme za funkci f vhodnou funkci tak, aby se do optimálních množství A nedostal další parametr, ale šlo pouze o kombinaci parametrů současných (například přirozený logaritmus), pak budou optimální množství funkcemi parametrů s následujícími charakteristikami:

$$A_1^* = A_1^*(a_1, a_2, a_3, Z, h), \quad (11)$$

(+), (-), (-), (+), (-)

$$A_2^* = A_2^*(a_2, a_1, a_3, Z, h), \quad (12)$$

(+), (-), (-), (+), (-)

$$A_3^* = A_3^*(a_3, a_1, a_2, Z, h). \quad (13)$$

(+), (-), (-), (+), (-)

Znaménka pod jednotlivými parametry určují závislost daného optimálního A na parametrech (v podstatě to je znaménko derivace optimálního A podle daného parametru). Vidíme, že zcela logicky platí pozitivní závislost optimálního množství na *vlastním* parametru, tedy čím onu činnost lépe umím vykonávat, čím více je prostředí bohatší a čím více mi ona činnost přidává k užítku, tím více se jí budu věnovat na úkor ostatních činností, jak ukazuje negativní závislost na *nevlastních* parametrech.

Pro další úvahy bude ještě rozumné si přepsat užitkovou funkci do nepřímé podoby, tedy dosazením optimálních množství do užitkové funkce, abychom viděli, jak vypadá užitek za daných parametrů. Nepřímou užitkovou funkci označme v , její podoba je pak dána

²⁶ Pro důkaz existence řešení viz standardní učebnice pokročilé matematiky, např. Hájková, John, Zelený (2000).

$$v(a_1, a_2, a_3, Z, h) = a_1 f(A_1^*) + a_2 f(A_2^*) + a_3 f(A_3^*). \quad (14)$$

$\begin{matrix} (+) & (+) & (+) & (+) & (-) \end{matrix}$

Parametry jsou exogenní, jednotlivec je nemůže ovlivnit. Jak závisí maximální užitek na změnách těchto parametrů? Dá se ukázat, že například zvýšení a_1 povede ke zvýšení maximálního užitku. Důkaz je prostý. Při zvýšení a_1 se zvýší první člen kvůli pozici a_1 před funkcí f , ale stejně tak se zvýší optimální množství A_1^* . Na druhou stranu je pravda, že se sníží druhé dva sčítance, protože se sníží optimální množství A_2^* a A_3^* , což bude působit směrem ke snížení užitku. Který efekt bude silnější? Je zřejmé, že první efekt bude silnější. Kdyby totiž Robinson z nějakého důvodu nemohl změnit rozložení času mezi ony činnosti, pak by zvýšení a_1 působilo pouze přes parametr před funkcí f v prvním sčítanci, což by jistě zvýšilo užitek. Jelikož však Robinson může přerozdělit svůj čas mezi činnosti A , přerozdělí jej tak, že jeho užitek bude ještě větší než v případě „pasivní“ nepřímé užitkové funkce (protože proč by to jinak dělal).

Jediným parametrem, který snad může Robinson ovlivnit, jsou náklady na rozhodování. Může se nějak Robinson vyhnout nákladům na optimalizaci h ? Jsme ve statickém konceptu, takže uvažujeme pouze jeden časový úsek. Samozřejmě by mohl rezignovat na optimalizaci a náhodně zvolit rozsah jednotlivých činností A . Pokud však budou náklady na rozhodování dostatečně malé, pak je pro něj lepší, aby je podstoupil, neboť náhodnou volbou pravděpodobně neurčí přesně taková množství jednotlivých A , která jeho užitek maximalizují. Rigoróznější analýzou bychom mohli dokonce určit optimální rozsah rozhodování (k tomu bychom ale potřebovali použít počtu pravděpodobnosti), na tomto místě však stačí poukázat na fakt, že rozhodování obnáší náklady. Situace bude významně odlišná v dynamickém konceptu, který prezentuji dále.

Protože předcházející odstavce byly příliš formální, uveďme pro ilustraci nějaký příklad. Dejme tomu, že si Robinson volí mezi třemi činnostmi (které zná, má o nich své teorie), a to spánek (obnova sil), lov a sběr plodů. Každé ráno věnuje Robinson h času na optimalizaci, tj. každé ráno se rozmyšlí, kolik času bude věnovat každé z činností. Nejprve odhadne parametry a všech činností (s ohledem na přínos k jeho užitku, na jeho schopnosti danou činnost vykonávat a na prostředí, které jej obklopuje) a pak určí optimální množství, kterých se bude držet celý den. Předpokládáme, že jeho odhady jsou poměrně přesné, takže skutečně dosáhne každý den optimální užitek v . Parametry a se samozřejmě mohou každý den měnit. Pokud je nepříznivé počasí, tak Robinson odhaduje „zhoršené“ prostředí pro lov a sběr, bude tyto činnosti vykonávat méně (třeba vůbec, pokud některá ze složek a bude nulová) a bude raději svůj čas věnovat odpočinku.

Úvodní statický koncept byl zamýšlen pouze jako startovní čára pro daleko zajímavější úvahy o pravidlech, které si jednotlivci stanovují. Dosud jsme totiž o pravidlech nemluvili. Existují nějaká pravidla ve statickém konceptu? Může si stanovit Robinson nějaká pravidla v rámci jednoho dne? To by asi nebylo účelné, pravidla totiž mají smysl pouze tehdy, když do analýzy zavedeme více období, pokud ji částečně dynamizujeme.

Dynamický model a dva druhy individuálních pravidel

Pokud do analýzy zavedeme vícero období, situace se může diametrálně změnit. Protože jediným parametrem, který může ovlivnit, jsou náklady na optimalizaci h , které závisí na počtu činností m , bude se další úvaha odvíjet tímto směrem. Kromě toho však existují jisté činnosti, jejichž výsledky se projeví až v dalším období. Pokud by Robinson optimalizoval v každém období zvlášť, nemůže tento fakt nikterak zohlednit. Toto bude druhý směr úvah, kterými se v dynamickém konceptu budeme věnovat.

Cílem této části kapitoly bude vysvětlit vznik pravidel, které si jednotlivci stanovuje. Pravidla jsme nemohli vysvětlit ve statickém konceptu. V dynamickém konceptu však existuje prostor pro *dva druhy individuálních pravidel*.

První druh individuálních pravidel se vztahuje k problému nákladů na optimalizaci. Nebylo by pro jednotlivce lepší tyto náklady každý časový úsek nepodstupovat a místo toho si stanovit nějakou rutinu, nějaké pravidlo, které by nám ušetřilo náklady na rozhodování? Co kdybychom například určité činnosti věnovali *vždy* stejný počet hodin? Takováto individuální pravidla jsou možná a dále ukáží jejich odvození na základě ekonomické úvahy jednotlivce. Označme je jako *usnadňující individuální pravidla*, neboť jejich účelem je usnadnit rozhodování o rozdělení času mezi činnosti.²⁷

Druhý druh pravidel se vztahuje k problému důsledků některých činností, které se neprojeví v daném časovém období. Některé činnosti tak mohou mít *externí důsledky* na individuuum v tom smyslu, že i když by v jednom časovém období maximalizoval užitek (a dělal to racionálně), v druhém časovém období by jeho užitek byl ovlivněn tím, kolik času věnoval v prvním období oné činnosti s externími důsledky. Pokud by například ony externí důsledky byly negativní, pak by v dynamickém uvažování bylo pro jednotlivce racionální, aby v prvním období danou činnost poněkud omezil.²⁸ Právě tento druh omezení, zdůvodněný přesahem důsledků do dalších období, budeme označovat jako *omezující individuální pravidla*. Jejich účelem je zajistit si vyšší užítky v budoucích obdobích. Tento druh pravidel bude v určité obměně použit i na případ společenských pravidel.²⁹

Důležitým konceptem, který musíme v dynamickém modelu nově zavést, je *konstituční rozhodování*. To jsme definovali jako rozhodování o tom, které činnosti *ex ante* svěříme vlastnímu *běžnému rozhodování* a které budeme činit podle *pravidla*, popřípadě též jaká pravidla to budou.

Pravidla usnadňující

Začneme pravidly, která si jednotlivec stanovuje, aby mu usnadnila rozhodování, tedy aby mu ušetřila náklady na rozhodování. I tato pravidla jsou pravidly ve smyslu *ex ante omezení vlastního chování*. Pokud se zavážeme k nějaké rutině, pak si své vlastní autonomní (ale nákladné) rozhodování omezuje. Pro jednotlivce to však může být racionální a dále ukážeme, v jakých případech to racionální bude.

Začneme tím, že budou dvě základní období, období 1 *přítomnost* a období 2 *budoucnost*. V každém období čelí jednotlivec užitkové funkci, jak jsme ji popsali ve statickém modelu, viz výraz (5), a omezení, viz výraz (8). Předpokládejme dále, že existuje jakési „konstituční předobdobí“ 0, které je určeno ke *konstitučnímu rozhodování*, tedy o rozhodování o tom, zda a které činnosti podřídíme pravidlům, jak tato pravidla zvolíme a které činnosti pravidlům podřizovat nebudeme.

Zajímá nás rozhodnutí v konstitučním období 0. Ekonomická teorie pravidel je založena na prostém porovnávání přínosů a nákladů různých alternativ jednotlivcem, respektive na porovnání čistých přínosů. I zde bude jednotlivec porovnávat alternativy s pravidly a bez pravidel. Užitková funkce, kterou jsme si stanovili, však předpokládá, že existují pouze dvě alternativy: buď si jednotlivec stanoví pravidla pro všechny činnosti, nebo pro žádnou. Proč tomu tak je? Odpověď nalezneme ve výrazech (11) – (13). Optimální množství jednotlivých činností totiž závisí nejen na vlastních parametrech a , ale i na nevlastních parametrech. Pokud by si tedy Robinson například zvolil pravidlo pouze pro činnost A_1 a ostatní dvě činnosti by

²⁷ Tento druh pravidel zdůrazňuje například Vanberg (1994, str. 33), kdy argumentuje, že jejich účelem je nemuset kalkulovat v každém případě.

²⁸ Tento druh pravidel zdůrazňuje pro změnu Buchanan (1975, str. 93), kdy též používá příklad Robinsona Crusoe (!), který si nastavuje budík, aby ráno vstal, i když je mu to vždy ráno nepříjemné.

²⁹ Pro odlišný způsob zdůvodnění individuálních pravidel viz Koboldt (1996), popřípadě Buchanan, Yoon (1999).

řešil běžnou optimalizaci v každém období, pak by se stejně nevyhnul nákladům na odhadování všech parametrů a , které představují hlavní část nákladů na rozhodování h .³⁰

Předpoklad existence pouze dvou alternativ přímo vyplývá ze zvolené užitkové funkce. Pokud bychom zavedli například tzv. lexikografické preference, pak by optimální množství alespoň jedné činnosti nezáviselo na parametrech ostatních činností. Pak bychom mohli uvažovat o svázání některých činností pravidly a jiných ne. I když naše forma užitkové funkce, jak je definována pod (5) a (6), neumožňuje rozdělit činnosti na svázané individuálními pravidly a „volné“, přesto se domnívám, že svou vysvětlovací hodnotu má.

Porovnejme nyní náklady a výnosy obou alternativ. Začneme alternativou s běžným rozhodováním. Jaké jsou její čisté přínosy? Ty jsou dány dosaženým užitkem v každém období, který bude vždy optimální (za cenu nákladů na rozhodování h). Pokud budeme předpokládat nulovou diskontní sazbu, kterou jednotlivec diskontuje budoucí užítky, pak čisté přínosy alternativy s běžným rozhodováním budou formálně

$$v^1(a_1^1, a_2^1, a_3^1, Z, h) + v^2(a_1^2, a_2^2, a_3^2, Z, h), \quad (15)$$

kde v^1 a v^2 označují maximální užítky v prvním, respektive druhém období, spočítané podle rovnice (14). Horní indexy u parametrů znamenají období, zdroje Z a náklady optimalizace h předpokládáme v obou obdobích stejné.

Alternativa s pravidly má též své čisté přínosy, neboť pokud si ex ante stanovíme pravidla, která nám určí, kolik času máme věnovat na jednotlivé činnosti, pak již nebudeme muset vynakládat náklady h na zjišťování parametrů a optimalizaci. To je určitě daleko výhodnější než běžné rozhodování, ovšem pouze za podmínky, že *parametry se dlouhodobě nebudou měnit!* Charakteristikou pravidel je totiž jejich časový rozměr. Pravidla nepřijímáme na jedno období, ale na celou sadu budoucích období! Přijímat pravidla na jedno období by nemělo smysl, jednalo by se totiž o obyčejnou optimalizaci v běžném období. Pravidla si stanovujeme proto, že očekáváme, že jich budeme moci využít delší dobu a nebudeme muset kalkulovat v každém období.

Pokud budou tedy očekávané parametry dlouhodobě stabilní, pak v konstitučním období vypočítáme optimální rozsah činností a dáme je jako pravidla. Pak je zřejmé, že čisté přínosy budou určitě vyšší. Formálně bychom to mohli zapsat asi takto: pravidla určíme optimalizací na základě předpokládaných dlouhodobě stabilních parametrů, takže

$$A_1^P = A_1 * (a_1, a_2, a_3, Z, h'), \quad (16)$$

$$A_2^P = A_2 * (a_2, a_1, a_3, Z, h'), \quad (17)$$

$$A_3^P = A_3 * (a_3, a_1, a_2, Z, h'). \quad (18)$$

Tato pravidla říkají, že má věnovat jednotlivým činnostem určitý počet hodin a nemusí optimalizovat v běžných obdobích. Optimalizační úloha je naprosto stejná jako ve statickém modelu, ale liší se hodnotou h' , která je v našem případě nulová (tedy nižší než h). Protože víme, že optimální A i maximální užitek jsou negativně závislé na nákladech běžného rozhodování h (viz rovnice (11), (12), (13) a (14)), pak se nám snížením h na nulu maximální užitek za předpokladu neměnnosti parametrů zvýší. Platí tedy, že

$$v'(a_1, a_2, a_3, Z, h') > v(a_1, a_2, a_3, Z, h). \quad (19)$$

Přínosy alternativy s pravidly jsou tedy dány takto:

$$2v'(a_1, a_2, a_3, Z, h'), \quad (20)$$

přičemž pokud platí, že parametry jsou dlouhodobě stabilní, tedy

³⁰ Za jistých okolností bychom mohli zkoumat všechny kombinace pravidel. Pro jednoduchost to ale činit nebudeme, neboť vypovídací schopnost jednodušší varianty nám bude stačit. Dále však budeme předpokládat, že situace nebude tak triviální jako zde.

$$\forall i = 1, 2, 3 : a_i^1 = a_i^2 = a_i, \quad (21)$$

pak zcela určitě platí, že čisté přínosy alternativy s pravidly jsou vyšší než čisté přínosy alternativy s běžným rozhodováním v každém období, tedy že

$$2v'(a_1, a_2, a_3, Z, h') > 2v(a_1, a_2, a_3, Z, h). \quad (22)$$

Závěrem jednoduchého dynamického modelu je, že *za podmínky neměnnosti parametrů bude pro jednotlivce racionální stanovit si pravidla pro všechny činnosti a neoptimalizovat v každém období*. Tato teoretická hypotéza má zcela jistě svůj empirický protějšek v realitě. Pokud budu očekávat, že ani prostředí kolem mě, ani mé schopnosti se měnit nebudou, pak nebudu každý den přemýšlet, kolik času věnuje které činnosti. Daleko pravděpodobnější je, že si stanovím určitý rozvrh činností, který pak budu dodržovat, určitá *pravidla*.

Uveďme příklad: Robinson se rozhoduje mezi třemi činnostmi (viz statický model) a předpokládá, že parametry se nebudou měnit. Pak si stanoví pravidla ve formě určitých podílů na celkovém čase Z , které bude věnovat jednotlivým činnostem. Tato pravidla si odvodí optimalizací. Bez újmy na obecnosti předpokládejme, že všechny parametry jsou stejné, takže každé ze tří činností bude věnovat třetinu Z , tedy vždy 8 hodin bude věnovat spánku, lovu a sběru plodů.

Dosavadní dynamický model však předpokládal neměnnost parametrů. To nemusí být špatný předpoklad v některých situacích, kterými jedinec ve svém životě prochází. Na druhou stranu parametry jak prostředí, tak mé vlastní schopnosti se mohou časem měnit. Rozšířme tedy dynamický model tak, aby zahrnul možnou změnu parametrů. Učiníme to dvěma způsoby: jednak může variabilitu parametrů jednotlivců *ex ante* předpokládat, což ovlivní jeho konstituční rozhodnutí, jednak může dojít ke změně dosud stálých parametrů náhle.

Začněme náhlou změnou parametru, např. snížením a_1 v nějakém budoucím období. Protože jedinec racionálně *ex ante* předpokládal neměnnost parametru, určil si pravidla, tedy optimální množství jednotlivých A . Jak jedinec zjistí, že se nějaký parametr změnil, když běžně nevyhodnocuje parametry? Jedinec to zjistí až *ex post*, když se mu začne snižovat užitek. V případě Robinsona to např. znamená, že začne mít méně banánů, pokud A_1 znamená sběr banánů. Tím si odvodí, že a_1 kleslo. Nyní ale stojí před dilematem: má přehodnotit pravidla a „vypočítat“ si nové? Musí to udělat pro všechny, neboť změna jednoho parametru ovlivní optimální množství všech činností. Nebo má stará pravidla nechat? Nebo má dokonce přejít na optimalizaci v běžném období?

Ekonomická analýza je založena na porovnání přínosů a nákladů individuem. Pokud si tedy jedinec racionálně stanoví pravidla, rutiny a pak se náhle některý z parametrů změní, záleží na tom, zda jedinec očekává, že se parametr bude měnit i nadále (a z poměrně stabilního se stane poměrně nestabilní parametr), nebo zda šlo o jednorázovou změnu a dále se již parametr měnit nebude. Co se týče první možnosti, tu diskutuji níže. Nyní se věnujme situaci jednorázové změny parametru a_1 . Při předpokladu stálosti nové hodnoty parametru (a všech ostatních) *jako by* jedinec přecházel do konstitučního rozhodování (ať už explicitně, či implicitně) a *zvolil by si nová pravidla*, neboť situace je podobná situaci v konstitučním období.

Situace nicméně nemusí být tak jednoznačná. Zatímco konstituční období neobnášelo žádné náklady, v běžných obdobích by přechod na konstituční rozhodování nákladný mohl být. Pak by se musel jedinec rozhodnout, zda se mu vyplatí obětovat ušlý užitek a věnovat se tvorbě nových pravidel, či zda si nechá pravidla stará (připomeňme, že by se vždy rozhodoval podle nějakých pravidel, pokud očekává, že parametr se dále nebude měnit, přejít na běžná rozhodování by pro něj nebylo racionální, pokud by se o tomto přechodu rozhodoval v nyní nákladném konstitučním rozhodování). Problém však je, jak jedinec odhadne výnosy (náklady předpokládejme jsou jeden den ušlého užítu), aniž by musel činit to, co by dělal v konstitučním rozhodování, tedy propočítávat nová pravidla a jejich dlouhodobý

přínos. Jediným způsobem, jak se vyhnout nekonečné řadě rozhodnutí o rozhodnutí atd., je předpokládat, že *jednotlivec se rozhoduje o zahájení konstitučního rozhodování na základě očekávaného snížení užítku, které vyplývá ze změny parametru*. Předpokládejme, že jednotlivec má nějakou hranici užítku, kterou když dosažený užitek při existujících rutinách překročí, pak se bude věnovat konstitučnímu rozhodování a zavede nová pravidla. Pak je samozřejmě možné, že náklady ušlého užítku mohou být větší než přínosy z nových pravidel. *Tato pravděpodobnost však klesá s větším poklesem užítku vyplývajícím ze změny parametru, s počtem období, která budou po konstitučním rozhodování následovat, a s menším diskontním faktorem*.

Druhé rozšíření modelu se týká znalosti jedince o variabilitě parametrů. Bez újmy na obecnosti předpokládejme, že všechny parametry se mohou v budoucnu měnit (např. kvůli změnám prostředí) a že jednotlivec tyto změny očekává. Pak se v konstitučním období musí ptát asi takto: vyplatí se mi zavést nějaká pravidla? A když ano, jaká? Mění-li se parametry, jak stanovit optimální množství jednotlivých A ? V tomto případě nemusí být zavedení pravidel vůbec přínosné.

Pokud jednotlivec nebude mít alespoň řádový přehled o tom, jakých hodnot mohou parametry nabývat a s jakými pravděpodobnostmi se tak bude dít, pak neexistuje způsob, jak zvolit pravidla, která by mu ušetřila budoucí náklady na optimalizaci. Pokud si například zvolí jakákoli pravidla, pak se mohou v realitě vyskytnout všechny ostatní představitelné hodnoty parametrů. Pokud je těchto potenciálních hodnot mnoho, pak pravděpodobnost toho, že právě zvolená pravidla budou ta „správná“, bude nekonečně malá.

Bez újmy na obecnosti předpokládejme, že jsme si zvolili pravidla podle (16), (17) a (18), přičemž parametry budou z prvního období. Pak sice ušetřím náklady na rozhodování, nicméně očekávaný užitek (při nulovém diskontním faktoru) bude součin pravděpodobnosti, že pravidla budou „správná“, tedy ta, která maximalizují užitek, a užítku $2v'$, kde h' je nulové. Pravá strana výrazu (23) ukazuje čisté přínosy ze zavedení pravidel, kde p značí pravděpodobnost „správnosti“ pravidel. Levá strana výrazu (23) ukazuje čisté přínosy z alternativy s běžným rozhodováním.

$$v(a_1^1, a_2^1, a_3^1, Z, h) + v(a_1^2, a_2^2, a_3^2, Z, h) > p2v'(a_1, a_2, a_3, Z, h'). \quad (23)$$

Pokud pravděpodobnost „správnosti“ pravidel p bude nekonečně malá, tedy téměř nula, pak výnosy z této alternativy jistě nepředčí výnosy z alternativy s běžným, i když nákladným rozhodováním. Pak bude platit nerovnice (23).

Pokud tedy *jednotlivec očekává proměnlivost parametrů, nebude pro něj racionální zavádět nějaká pravidla, rutiny*. Výhodnější pro něj bude optimalizovat v každém období.

Než přistoupíme dále, je třeba si uvědomit, že v realitě lidé nečiní všechny činnosti rutinně, nebo žádnou. Tento předpoklad jsme byli nuceni zvolit pro jednoduchost analýzy a taktéž z důvodu použité užítkové funkce. Pro další úvahy, ať již se budou týkat jednotlivce či společenských pravidel, musíme tento předpoklad opustit. Nicméně závěry jednoduchého modelu usnadňujících pravidel přijmeme, avšak v poněkud pozměněné formě. Budeme předpokládat, že *jednotlivec si bude stanovovat rutiny pro ty činnosti, jejichž vlastní parametry se podle očekávání jednotlivce nebudou dlouhodobě měnit*. To znamená, že jako by jednotlivá optimální množství jednotlivých činností záležela pouze na „vlastních“ parametrech. Pak si jednotlivec stanovuje (1) rutiny pro činnosti „rutinné“ (kde se parametry nebudou měnit) a u těch parametry v běžném období nezjišťuje, (2) činnosti, jejichž parametry se mohou měnit, řeší jednotlivec až v běžném období. Tento závěr lze též odvodit na základě formální analýzy, kde bychom museli použít jiný typ užítkové funkce.

Pravidla omezující

Nyní se budeme věnovat odlišnému druhu individuálních pravidel. Jde o to, že některé naše dnešní činnosti mohou mít externí náklady či výnosy v budoucím období. Pokud bychom

optimalizovali v každém období zvlášť, pak bychom nebrali tyto externí důsledky v úvahu. Pro jednotlivce ale bude racionální tyto důsledky v úvahu vzít, a to v opět v konstitučním období. Cílem jednotlivce je dosáhnout co nejvyššího „celoživotního“ užítka a můžeme ukázat, že oddělenou optimalizací v jednotlivých obdobích nejvyššího užítka nedosáhne.

Nežli přistoupíme k formální analýze, uveďme příklad, který uvádí Buchanan (1975, str. 93). Robinson si omezuje svou činnost „spánek“ pravidlem, že bude spát méně, než by v daném období chtěl, protože druhý den pak ušetří více času na další činnosti. K tomu si sestrojuje primitivní budík jako nástroj, který „trestá“ nadměrný spánek.

Předpokládejme nyní pro jednoduchost, že jednotlivec nebude používat usnadňující pravidla. Analýza by byla možná i pro situaci, že nějaké rutiny budou. Přímou souvislost omezujících a usnadňujících pravidel však nepředpokládáme.

Předpokládejme jednotlivce v konstitučním rozhodování v období 0, dvě období a dvě činnosti. Navíc pro činnost A_1 předpokládejme, že má známé externí náklady v budoucím období.³¹ To znamená, že čas věnovaný činnosti A_1 nám sice pozitivně ovlivní užitek v období 1, ale v období 2 užitek sníží. Představme si například typickou činnost „spotřeba alkoholu“. V daném období nám tato činnost přináší užitek, ale druhý den se probudíme „s nižším užítkem“. Takových činností si můžeme představit více. Předpokládejme dále, že jednotlivec zná parametry prvního období a též parametr, určující míru externích nákladů v druhém období.

Formálně to znamená, že užítkové funkce obou období budou vypadat následovně (horní indexy značí období): pro první období to bude

$$u^1(A_1^1, A_2^1) = a_1^1 f(A_1^1) + a_2^1 f(A_2^1), \quad (24)$$

pro druhé období pak

$$u^2(A_1^2, A_2^2) = a_1^2 f(A_1^2) + a_2^2 f(A_2^2) - cf(A_1^1). \quad (25)$$

Omezení pak vypadají takto:

$$A_1^1 + A_2^1 = Z - h, \quad (26)$$

$$A_1^2 + A_2^2 = Z - h. \quad (27)$$

Pokud by jednotlivec maximalizoval v obou obdobích odděleně, pak v druhém období by třetí člen užítkové funkce (tedy externí náklady) bral jako daný, což by se na optimálních množstvích neprojevovalo. V každém období jednotlivec odhadne parametry a určí svá optimální A . Výsledkem optimalizace v běžných obdobích by pak byla tato množství A :

$$A_1^1 = A_1^1 * (a_1^1, a_2^1, Z, h), \quad A_2^1 = A_2^1 * (a_1^1, a_2^1, Z, h) \quad (28)$$

$$A_1^2 = A_1^2 * (a_1^2, a_2^2, Z, h), \quad A_2^2 = A_2^2 * (a_1^2, a_2^2, Z, h)$$

Nicméně dosažený užitek v obou obdobích by se pravděpodobně lišil (pokud se parametry nezmění), respektive jednotlivec musí očekávat, že se lišit budou, když se parametry významně nezmění, a to právě o člen externích nákladů, tedy

$$v^1(a_1^1, a_2^1, Z, h) = a_1^1 f(A_1^1 * (a_1^1, a_2^1, Z, h)) + a_2^1 f(A_2^1 * (a_1^1, a_2^1, Z, h)), \quad (29)$$

$$v^2(a_1^2, a_2^2, Z, h) = a_1^2 f(A_1^2 * (a_1^2, a_2^2, Z, h)) + a_2^2 f(A_2^2 * (a_1^2, a_2^2, Z, h)) - cf(A_1^1 * (a_1^1, a_2^1, Z, h)) \quad (30)$$

Jednotlivec neví, jak se budou parametry vyvíjet v druhém období, nicméně ví, že pokud se nezmění, tak užitek v druhém období bude nižší kvůli externím nákladům, které si způsobil v činnosti A_1^1 .

Otázkou, kterou se zabývá i jednotlivec v konstitučním rozhodnutí, je, zda by pro něj nebylo lepší omezit činnost A_1 v prvním období a tím si zvýšit užitek v období druhém. Pokud by se mu to vyplatilo, pak by si měl stanovit *omezující pravidlo* ohledně činnosti A_1 . V našem

³¹ Příklad externích výnosů by byl obdobný.

případě, kdy máme pouze dvě období, by toto pravidlo uplatňoval pouze v období 1. Pokud bychom ale uplatnili náš model na řadu období po sobě následujících, pak by pravidlo platilo pro činnost A_1 v každém období, což by daleko lépe vystihovalo podstatu *pravidla* jako omezení vlastního chování, které si stanovujeme ex ante pro řadu budoucích období.

Pro jednoduchost tedy uvažujme pouze otázku, zda omezit činnost A_1 v prvním období. Předpokládejme kladnou diskontní sazbu ve výši θ . Co je cílem jednotlivce? Jeho cílem je maximalizovat celkový užitek. Formálně bychom mohli maximalizovat současnou hodnotu obou užitků. Protože nás zajímá pouze činnost A_1^1 , analýza by se lišila pouze v prvním období, druhé období by dopadlo stejně jako v situaci bez pravidel. Budeme postupovat následovně (maximalizace současné hodnoty by však vyšla stejně):

Předpokládejme, že by si jednotlivec stanovil optimální množství obou činností v období 1 bez ohledu na externí náklady v období 2, tedy podle prvních dvou výrazů ve (28). Pokud se však nachází v konstituční fázi, ptá se, zda pro něj nebude lepší změnit v prvním období rozložení času mezi A_1 a A_2 . Jaké jsou mezní výnosy a mezní náklady takové změny?

Uvažujme nekonečně malé snížení A_1 . Pak mezní náklady (ve formě užitku) jsou dány výrazem nalevo od rovnítko v rovnici (31). Jaké jsou mezní přínosy? Ušetřené (nekonečně malé) zdroje můžeme využít na činnost A_2 , což ukazuje první sčítanec výrazu napravo od rovnítko. Druhý sčítanec napravo od rovnítko pak vyjadřuje přínos menších externích nákladů v druhém období (proto je diskontován). Ekonomická analýza vyžaduje, aby se mezní náklady a mezní výnosy rovnaly, což formálně vyjadřuje výraz (31).

$$a_1^1 f'(A_1^1) = a_2^1 f'(A_2^1) + \frac{c}{1+\theta} f'(A_1^1). \quad (31)$$

Budou se mezní náklady a přínosy rovnat v situaci, kdy A_1^1 je určeno podle (28), tedy bez započtení efektu na budoucí užitek? Jednoduše ukážeme, že ne. Pokud by totiž bylo A_1^1 i A_2^1 určeno podle (28), pak by se rovnaly výraz vlevo od rovnítko a první sčítanec vpravo od rovnítko. Protože však druhý sčítanec vpravo od rovnítko (mezní externí náklady) je kladný, jsou mezní náklady (levá strana) nižší než mezní výnosy (pravá strana), tedy rovnost (31) neplatí.

Má teď jednotlivec zvýšit nebo snížit množství času věnovaného A_1 ? Uvažujme nejprve zvýšení. Protože druhá derivace funkce f je záporná, znamená to, že vyšším A_1^1 se levá strana (31) ještě sníží. Zvýšením A_1^1 se druhý sčítanec pravé strany sníží. Zvýšením času na první činnost však musíme snížit čas na činnost druhou A_2^1 , takže první sčítanec pravé strany vzroste. Rovnosti bychom mohli dosáhnout jedině tehdy, pokud by snížení druhého sčítance pravé strany bylo obrovské. Pokud však budeme předpokládat (např. kvůli diskontnímu faktoru, ale nejen kvůli tomu), že

$$a_1^1 > \frac{c}{1+\theta}, \quad (32)$$

pak se nám nerovnost ještě prohloubí.

Jediným možným způsobem, jak zabezpečit rovnost (31), je tedy *snížení* A_1^1 . Pak se pravá strana výrazu (31) zvýší a levá strana sníží, popř. mírně zvýší, ale rozhodně se jednou s pravou stranou vyrovná, pokud platí (32).

Výsledkem této úvahy je konstatování, že *jednotlivec by si měl jako pravidlo pro první období pro činnost A_1 zvolit menší rozsah než při běžném rozhodování, a to konkrétně takové A_1^P , které splňuje rovnici (31)*. Pak bude sice užitek v prvním období nižší, ale v druhém bude vyšší, a to o více než pokles užitku v prvním období i po diskontování. Tak bude „celoživotní“ užitek ex ante maximalizován.

Výpočet A_1^P jako optimálního množství pro období 1, které maximalizuje celoživotní užitek, poněkud zastírá, že jde o *pravidlo*. To je způsobeno jednak tím, že jej odvozujeme pouze pro jedno období. Kromě *časového rozměru*, který jsme již zdůraznili, existuje ještě jeden rozměr pravidla, o který jde zde. Jedinec vynakládá v období 1 náklady na optimalizaci

a zjišťuje momentální parametry prostředí. Nebere přitom v úvahu externí náklady, které přijdou až v období následujícím. *V tom okamžiku hrozí, že podlehne „pokušení“ stanovit si činnost A_1 v rozsahu vyšším než dlouhodobě optimálním.* Jde o zásadní spor mezi dodržáním pravidla a jeho porušením. Samozřejmě, že v konstituční fázi se jednotlivce rozhodne racionálně pro dodržování tohoto pravidla, nicméně v běžném období stále existuje pokušení pravidlo porušit.

Na odlišení konstituční úvahy, ve které bude brát jednotlivce ohled i na externí náklady, a běžného každodenního rozhodování je založena veškerá úvaha týkající se omezujících pravidel, a to nejen pro případ jednotlivce, ale i pro případ společnosti, jak dále uvidíme. Pokud by člověk byl neomylný a denně se rozhodující s ohledem na všechny důsledky pro budoucnost, pak by přijímání pravidel nemělo smysl. Právě proto, že člověk takový není, existuje prostor pro zkoumání pravidel, které si může stanovit. Na tomto poznatku je koneckonců založena i řada studií z oboru „sebeřízení“, jak poznamenává Buchanan (1991, str. 5).

Vraťme se ještě krátce k problému pokušení. Jak by se mohl jednotlivce vyvarovat rizika pokušení? Jediným řešením je stanovení nějakého vnějšího instrumentu, nástroje, který bude sankcionovat nedodržení pravidla. Klasickým příkladem je starořecký příběh o Odysseovi a sirénách, který představitelé konstituční politické ekonomie často používají. Odysseus se nechává uvazovat ke stožáru na lodi a klade na srdce ostatním (kteří budou mít zacpané uši), aby jej v žádném případě neodvazovali, i kdyby je prosil. Vábení sirén totiž působí momentálně tak, že člověk zapomíná na svá pravidla a nechává se ovlivnit jejich zpěvem, čehož důsledkem je plavba „do záhuby, do nebezpečných vod“. Připoutání ke stožáru tak slouží jako vnější, externí nástroj, který zabraňuje podlehnout pokušení.

Jak může však Robinson, který je sám, použít nějaký vnější nástroj k sankcionování nedodržení pravidla? Buchanan (1975, str. 93) uvádí příklad primitivního budíku, který si Robinson v „konstitučním“ předvečeru nachystá na druhý den. Ale co ostatní činnosti? I když jsou lidé racionální, přesto omezí jen některé činnosti pravidly, jak poznamenává Buchanan (1991, str. 5), či se jim to spíše nedaří kvůli absenci efektivního vnějšího mechanismu.

Omezující pravidla si lidé také nestanoví tehdy, když příliš nadhodnocují diskontní faktor a nedávají příliš váhu na budoucí efekty. Jak ale píše Becker (1997, str. 24), „lidé se cvičí, aby... omezili sklon k podceňování budoucnosti“. Pro jednotlivce může být racionální věnovat čas a zdroje k tomu, aby se naučili předvídat budoucnost, čímž jeho diskontní faktor klesá a vzniká prostor pro sebeomezení se pravidly.

I v případě omezujících pravidel vzniká otázka, co se stane, pokud se náhle změní některé parametry. Tato otázka má smysl pouze v situaci, kdy uvažujeme více období. Pak by stanovená optimální pravidla nebyla již dále optimální. Řešení je stejné jako v případě usnadňujících pravidel. Pokud bude konstituční rozhodování nákladné tím, že znamená ušlý užitek, pak musí jednotlivce porovnat náklady a přínosy alternativ zachovat stará pravidla či zavést nová. Stejně jako u pravidel usnadňujících musí jednotlivce odhadnout, zda se mu konstituce nových omezujících pravidel vyplatí. Jeho odhad bude opět založen na míře snížení užítku, které vyplývá z neoptimálních pravidel, na počtu budoucích období a na diskontním faktoru.

Výpovědi modelu individuálních pravidel pro realitu

Otázkou je, zda jednoduchý model, ve které jsme zkoumali pravidla jednotlivce, má nějakou vypovídací hodnotu pro realitu, tedy zda nám poskytuje nějaké hypotézy, které v realitě mohou platit. Není účelem této práce testovat *individuální* pravidla, neboť důraz je v této práci kladen na pravidla *společenská*. Individuální pravidla zkoumáme jako *výchozí bod* dalších úvah. I přesto však mohou něco vypovídat o realitě.

Co se týče obyčejného statického konceptu, ten říká, že *maximálního užítku můžeme dosáhnout s vysokou pravděpodobností pouze tehdy, pokud věnujeme čas na rozhodování.*

V realitě určitě najdeme příklady, kdy sami věnujeme čas činnostem, aniž bychom se o nich rozmýšleli, prostě je „bereme tak, jak jdou“. Protože jde o subjektivní pocit, přesto můžeme sebezpozorováním cítit, že někdy i bez vynaložení nákladů na rozhodování přijdou ony činnosti v optimálním rozsahu (a pak že se cítíme dobře, máme vysoký užitek), a naopak jindy zase nám činnosti nevycházejí tak, že bychom měli užitek dostatečně velký. Na druhou stranu, pokud si na začátku dne rozvrhneme činnosti, je daleko více pravděpodobnější, že budeme věnovat jednotlivým činnostem „optimální“ dobu a budeme tak zažívat pocit uspokojení, pocit dosažení užitku. Testovat by tyto hypotézy bylo možno např. pomocí subjektivních dotazníků.

Daleko vyšší vypovídací hodnotu má však dynamický koncept. Ten nám říká, že *pokud jsou parametry prostředí poměrně stabilní, vyplatí se jednotlivci usnadnit své (nákladné) každodenní rozhodování nějakými „usnadňujícími“ pravidly*. To je určitě reálně testovatelná výpověď. Sami jistě pozorujeme, že jednotlivci nacházející se dlouhodobě v nějakém stabilním prostředí se chovají podle rutin. Typickým příkladem je zaměstnání, které neklade důraz na vlastní rozhodování. Tam se lidé chovají podstatným způsobem podle rutin. Kromě toho se zde potvrzuje i hypotéza, že ke změně rutin dojde až pod hrozbou velkého snížení užitku (např. ztráta zaměstnání). Lidé některé činnosti vykonávají podle pravidel, některé ne. Nicméně platí, že *ty činnosti, jejichž hlavní parametry jsou stabilní, lidé většinou vykonávají rutinně*. Pokud naopak čekáme, že parametry se budou měnit, pak bude lepší si rutiny nezavádět. V realitě to jistě platí např. u zaměstnání, která kladou důraz na flexibilitu.

Kromě toho však může být pro jednotlivce racionální omezit ty své činnosti, které mu přinášejí externí důsledky v budoucích obdobích. Aby však nepodlehł momentálním „pokušením“, je pro něj racionální zavést si nějaký externí mechanismus, který by mu porušení pravidel nedovolil. Důkazem, že tato pravidla existují a že si je lidé stanovují, může být např. vysoký prodej knih a příruček o sebeřízení. Lidé chápou výhody omezení těch činností, které mají externí náklady, a naopak zvýšení času na ty činnosti, které mají externí výnosy. Lidé např. ví, že pokud by se každý den učili slovíčka z cizího jazyka, pak by uměli dobře cizí jazyk. Nicméně každý den se jim velmi nechce otevřít učebnici a učit se. Problém totiž je, že neexistují spolehlivé externí mechanismy, které by vynucovaly dodržování individuálních omezujících pravidel, která jsou přínosná pro celoživotní užitek. Hledání externích sankčních mechanismů tak zůstává výzvou pro teorii individuálních pravidel, chceli být užitečnou nejen v teoretickém výzkumu, ale i v praxi.

4 JEDNOTLIVEC A ZÁKLADNÍ SPOLEČENSKÁ PRAVIDLA

Hlavním předmětem zájmu konstituční politické teorie i ekonomické teorie pravidel jsou pravidla ve společnosti. Analýza pravidel, která si stanovuje jednotlivec, je jistě užitečná jako výchozí bod dalších úvah. Nicméně rozšíření analýzy na společnost, tedy komunitu jednotlivců, neznamená pouhou agregaci individuálních pravidel. V situacích, kde jednotlivci vstupují do vzájemných interakcí, vzniká další dimenze zkoumání pravidel, tentokrát však *pravidel společenských*, která mohou a nemusejí být v přímé souvislosti s pravidly individuálními.

Vymezení společenských pravidel a jejich odlišení od pravidel individuálních provádí Vanberg (1994, str. 19–20). Zatímco individuální pravidla poskytují jednotlivci řešení problémů, kterým čelí při organizaci svého osobního života, *společenská pravidla naproti tomu poskytují řešení problémů, kterým jednotlivci čelí při vzájemných interakcích*. Tím není samozřejmě řečeno, že každá pravidla poskytují efektivní řešení zmíněných problémů. V některých případech taková pravidla ani existovat nemusí, nebo je jejich vznik nemožný. V každém případě však společenská pravidla ve společnosti existují, tedy pravidla týkající se interakcí, někdy též zvaná jako pravidla hry.

Cílem této kapitoly je zdůvodnit existenci základních společenských pravidel *obecně*, nikoli vysvětlit *existující* pravidla. Chceme ukázat, že pravidla mají smysl a že společnost by bez jejich existence nemohla fungovat, přičemž neaspírujeme na odvození *konkrétních* pravidel. Nežli se budu věnovat analýze, krátce se zastavím u rozdělení společenských pravidel. Zatímco individuální pravidla jsme si rozdělili na usnadňující a omezující, společenská pravidla budou jenom typu omezující. V rámci omezujících pravidel však budeme rozlišovat mezi *formálními pravidly* a *neformálními pravidly*. Formální pravidla budou ta, která budou explicitně známa jednotlivcům ve společnosti a budou též formálně vynucována. Jedná se o formální zákony, vyhlášky, psaná pravidla hry. Neformální pravidla nejsou formálně vynucována, tj. nebude existovat přímý mechanismus, který by jednotlivce nutil tato pravidla dodržovat. Samozřejmě mohou existovat mechanismy nepřímé. Mezi neformálními pravidly hrají největší roli pravidla *morální*. Ta říkají, *co by jednotlivec měl dělat*. Každé morální pravidlo však musíme vztáhnou k nějakému jednotlivci, který tento soud vyřkne. Neexistují všeobecně platná, na čase a lidech nezávislá neformální morální pravidla.

Anarchie jako výchozí situace

Základní logika, kterou se musíme vydat při odvození existence pravidel, se odvíjí od následující otázky: *Proč by měla existovat pravidla? Co kdyby neexistovala?* Pouze pokud vyjdeme z předpokladu, že pravidla nejsou, a dokážeme logickou cestou odvodit konceptuálně, tedy ahistoricky, jejich budoucí vznik, pak máme dostatečné zdůvodnění nutnosti existence *nějakých* pravidel. Jednoduchou modelovou analýzou však můžeme pouze odvodit vznik pravidel a jejich některé základní vlastnosti, nikoli jejich konkrétní formu. Na to však zde neaspíruji. Konceptuální analýza založená na předpokladu *jako by* může poskytnout jen omezené, ale přesto důležité a klíčové poznatky, které by historicko příčinná analýza těžko postihla.

Anarchie jako stav bez pravidel je tedy nutně výchozím bodem dalších úvah. Anarchie však neznamená, že jednotlivci nejednají podle žádných pravidel. Přinejmenším existují individuální pravidla, které si jednotlivci stanovují sami pro sebe z důvodů, které jsme již prezentovali. Při stanovení individuálních pravidel nebere jednotlivec v úvahu ostatní individua, jedná jako by byl zcela sám.

Proč není anarchie stavem, který by mohl zůstat navždy? Buchanan (1975, str. ix) v úvodu své knihy *The Limits of Liberty* poznamenává, že „anarchie je ideální pro ideální bytosti“, člověk však není ideální. Anarchie je ideálem ve smyslu absolutní svobody jednání a konání.

Taková svoboda však není reálně možná kvůli sociální interdependenci, kvůli závislosti výsledků jednání jednoho jednotlivce na jednání jednotlivce druhého. Standardní příklad je aktivita dvou jednotlivců na jednom území se vzácnými zdroji. Čím více první jednatel vyčerpá omezený zdroj, tím méně zbude na druhého.

Charakteristikou soužití více jednotlivců je *existence externích důsledků chování jednotlivce na druhého*. Tento koncept je obdobný konceptu, který jsme zkoumali u jednotlivce. Tam si však jednatel kladl externí důsledky sám na sebe, pouze v jiném časovém období. Zde může svou činností klást jednatel externí náklady či výnosy na druhého. *Klíčovou myšlenkou, na které je postaven smysl existence pravidel, je právě existence externích důsledků jednání*. Pokud by tyto externí důsledky neexistovaly, nebyla by pravidla ve společnosti nutná. V případě jejich existence je však zavedení pravidel Pareto zlepšení. V dalším výkladu se pokusím tuto tezi dokázat.

Druhá základní teze, týkající se anarchie, říká, že *Pareto zlepšení je možné pomocí pravidel, avšak může obnášet náklady, které potenciální Pareto zlepšení převáží*. Pokusím se ukázat, že ne všechny činnosti, které produkují externí efekty, je nutné omezovat pravidly. Nemusí to být racionální, pokud náklady na zavedení a vynucování pravidel budou vyšší než přínosy z jejich existence. Tyto činnosti pak mohou zůstat v anarchickém uspořádání, nebo mohou podléhat pravidlům *druhého řádu*, což jsou pravidla, která vznikají na základě jiných pravidel. Klasickým případem pravidel druhého řádu jsou v podstatě zákony, které vznikají v například v parlamentu, zatímco parlament vzniká zákonem *prvního řádu*, tj. v realitě ústavou.

Model Robinsona a Pátka

Modelově začneme staticky a s dvěma osobami. Pro jednoduchost a snadnou představitelnost se často v modelech více osob užívá dvojice Robinson a Pátek. My budeme též předpokládat dva jednotlivce, kteří vybavení užitkovou funkcí a svými schopnostmi operují v prostředí, jež má určité charakteristiky. Užitkové funkce i schopnosti se samozřejmě mohou lišit.

Označme nyní všechny čistě individuální činnosti, tj. činnosti bez externích efektů, do souhrnné činnosti označené jako A . Mezi těmito činnostmi mohou být jak činnosti podléhající individuálním usnadňujícím pravidlům, tak individuálním omezujícím pravidlům, tak i činnosti *volné*, jejichž hlavní parametry jednatel odhaduje v běžném období a teprve na jejich základě se rozhoduje. Předpokládejme určitou ustálenost těchto činností, takže budeme moci definovat a označit vlastní parametr čistě individuálních činností jako a . Tento parametr můžeme znovu chápat jako souhrnný parametr charakteristik prostředí, vlastních schopností a přínosu k užítku. Účelem tohoto zjednodušení je operovat pouze s jednou čistě individuální činností, která by reprezentovala všechnen čas, který jednatel věnuje činnostem, které nekladou na ostatní externí náklady či výnosy.

Zaveďme nyní činnost B , která bude mít externí náklady v tomtéž období. Externí náklady budou samozřejmě závislé na množství vykonávané činnosti B . To znamená, že čím více času věnuje jednatel činnosti B , tím větší externí náklady klade na druhého. Vlastní parametr činnosti s externími náklady označme b . Ten opět bude označovat součin schopností, charakteristik prostředí a přínosu k užítku. Jaké činnosti se vlastně skrývají pod B ? Obecně víme, že to jsou činnosti s externími náklady. Nejznámějším, nejpochoptitelnějším a nejstarším příkladem činnosti B je krádež. Ta totiž přímo klade externí náklady. Krádež uvádí i Buchanan (1975, str. 56) jako typickou činnost s externími náklady, kterou je možno očekávat v anarchii. *Důležitá je však reciprocita, tedy teze, že všichni jednotlivci činnost s externími náklady provádějí a na všechny padají externí náklady*.

Dále tedy uvažujme pouze obecně takto: činnost B přináší jednomu jednateli přínosy k užítku, zatímco druhému přináší náklady ve formě snížení užítku. Přínosy i náklady budou samozřejmě závislé na množství činnosti typu B (které je v časových jednotkách), míru

závislosti udává u přínosů k užítku jednoho jednotlivce parametr b , u externích nákladů k užítku pak parametr c .

Formálně tedy můžeme užitkovou funkci Robinsona i Pátka popsat obdobně jako v kapitole o individuálních pravidlech (dolní index R značí Robinsona, P Pátka), tedy takto:

$$u_R(A_R, B_R) = a_R f(A_R) + b_R f(B_R) - c_R f(B_P), \quad (33)$$

$$u_P(A_P, B_P) = a_P f(A_P) + b_P f(B_P) - c_P f(B_R). \quad (34)$$

Funkce f splňuje dle předpokladu podmínky podle (6). Jejím účelem je zajistit konkávnost užitkové funkce. Dále budeme předpokládat, že míra vlivu externích důsledků nebude prohibitivně vysoká, tedy že

$$c_R \leq b_R, \quad (35)$$

$$c_P \leq b_P. \quad (36)$$

Uvedené podmínky v podstatě říkají toto: pokud by existovala pouze činnost B (a oba by na ni věnovali veškerý svůj čas), pak užitek obou nebude zcela jistě záporný. Tento předpoklad budeme potřebovat dále, i když obecně tato podmínka v realitě platit nemusí. Někdy mohou být externí náklady, které na nás ostatní kladou, daleko vyšší než je jejich přínos pro ně (pokud bychom se tak mohli vyjádřit v případě objektivních veličin, nikoli subjektivního užítku).

Robinson i Pátek podléhají omezením (časovým). Ta formálně zapíšeme takto:

$$A_R + B_R = Z, \quad (37)$$

$$A_P + B_P = Z. \quad (38)$$

Proměnná Z bude opět chápána jako časové disponibilní zdroje, ovšem již po odečtení h , tedy individuálních nákladů na zjišťování parametrů a optimalizaci. Budeme předpokládat, že jednotlivci tyto náklady vynakládat budou, i když některé z parametrů a , jak jsme uvedli, mohou být stabilní a může být pro individuum racionální stanovit si rutiny. Předpokládáme též, že náklady h jsou pro oba stejné, i když v realitě se jednotlivci mohou lišit ve schopnostech odhadovat parametry prostředí. Protože další úvahy se již proměnné h týkat nebudou, nebudeme ji dále explicitně uvádět.

Rovnováha v anarchii

Anarchii označujeme jako stav, kdy na jednotlivce nepůsobí žádná pravidla, která by jej nutila některé činnosti dělat v rozsahu jiném, než by si on sám přál. V anarchii si může jedinec klást pravidla individuální, ale též nemusí. Předpokládejme, že každý maximalizuje svůj užitek *pouze na individuální bázi*, tedy jako by byl sám, tedy nebere v úvahu vliv na ostatní.

Pak Robinson i Pátek maximalizují (33) za podmínky (37), respektive (34) za podmínky (38). Protože člen užitkové funkce, který představuje externí náklady od druhého, není optimalizujícím individuem ovlivnitelný, musí jej brát jako daný. Pak *optimální individuální množství činností A i B* jsou dána pro Robinsona takto (horní index i značí individuální optimální množství, tedy bez jakýchkoli úvah o externích nákladech, dolní znaménka ukazují závislost na parametrech):

$$A^i_{R*} = A^i_{R*} * \underset{(+)}{a_R}, \underset{(-)}{b_R}, \underset{(+)}{Z}, \quad (39)$$

$$B^i_{R*} = B^i_{R*} * \underset{(+)}{b_R}, \underset{(-)}{a_R}, \underset{(+)}{Z} \quad (40)$$

a pro Pátka takto:

$$A^i_{P*} = A^i_{P*} * \underset{(+)}{a_P}, \underset{(-)}{b_P}, \underset{(+)}{Z}, \quad (41)$$

$$B^i_{P*} = B^i_{P*} * \underset{(+)}{b_P}, \underset{(-)}{a_P}, \underset{(+)}{Z}. \quad (42)$$

Dosažený užitek pak bude vypadat pro Robinsona takto:

$$v^i_R * (a_R, b_R, a_P, b_P, c_R, Z) = \quad (43)$$

$$a_R f(A^i_R * (a_R, b_R, Z)) + b_R f(B^i_R * (b_R, a_R, Z)) - c_R f(B^i_P * (b_P, a_P, Z))$$

(+)
(-)
(+)
(+)
(+)
(-)
(+)

Pro Pátka takto:

$$v^i_P * (a_P, b_P, a_R, b_R, c_P, Z) = \quad (44)$$

$$a_P f(A^i_P * (a_P, b_P, Z)) + b_P f(B^i_P * (b_P, a_P, Z)) - c_P f(B^i_R * (b_R, a_R, Z))$$

(+)
(-)
(+)
(+)
(+)
(-)
(+)

Z uvedených dosažených užitek je zřejmé, že závisí nejen na parametrech, které přímo zjišťuje daný jednotlivec, ale i na tom, jaké parametry má druhý jednotlivec. Uvedme přesně, jak závisí dosažený užitek na exogenních parametrech (tedy jednotlivec je nemůže v našem modelu ovlivnit, pouze na ně reaguje):

$$v^i_R * (a_R, b_R, a_P, b_P, c_R, Z). \quad (45)$$

(+)
(+)
(+)
(-)
(-)
(?)

Pro užitek Robinsona platí, že je pozitivně závislý na vlastních parametrech jeho činností. To jsme již dokázali v kapitole o jednotlivci, kdy jsme při argumentaci používali pasivní užitkovou funkci. Pokud by jednotlivec nezměnil podíly času na jednotlivé činnosti, pak zvýšením parametru a i b by se mu užitek zvýšil. Ale on má ještě možnost podíly času přesunout tak, aby se mu užitek zvýšil ještě více. Pokud se zvýší parametr a Pátka, pak Pátek zvýší činnost A a sníží činnost B , takže užitek Robinsona se zvýší, neboť na něj bude Pátek klást menší externí náklady. Pokud se však zvýší parametr b_P , pak naopak Pátek zvýší činnost B a užitek Robinsona klesá. Parametr c_R určuje, jak moc na Robinsona působí externí náklady uvalené Pátkem. Je tedy zřejmé, že vyšší „citlivost“ na externí náklady Robinsonovi užitek snižuje. Dopad zvýšení Z je nejasný. Na jednu stranu se zvýší užitek Robinsona, protože bude mít více času na obě činnosti, na druhou stranu se zvýší i činnost B Pátka, takže užitek Robinsona poklesne. Výsledný efekt bude záležet na poměrech parametrů a charakteristikách funkce f . Protože však zvýšení Z nelze nikterak uvažovat (den má vždy pouze 24 hodin), jediným způsobem změny Z by snad mohla být změna h , nicméně tu prozatím uvažovat nebudeme. Jiné výpovědi bychom samozřejmě dostali, pokud bychom uvažovali rozdílné h .

Pro Pátka platí předchozí odstavec symetricky obdobně. Jeho dosažený užitek pak závisí na parametrech takto:

$$v^i_P * (a_P, b_P, a_R, b_R, c_P, Z). \quad (46)$$

(+)
(+)
(+)
(-)
(-)
(?)

Podíváme-li se znovu na rovnice (43) a (44), které vyjadřují dosažený užitek obou jednotlivců, vidíme, že *pro každého z nich by bylo výhodné, kdyby se druhý zdržel činnosti B*. Pro Robinsona by bylo nejlepší, pokud by on sám určil svá optimální množství podle (39) a (40), ale Pátek by se zdržel činnosti B_P , tedy nechoval se podle (41) a (42). Jsme ale v anarchii, kde není možnost donutit druhého, aby se choval podle toho, jak já chci, protože nemáme možnost ovlivnit parametry prostředí.³²

Dosažené užítky jsou v našem statickém modelu jednoznačně určeny, nicméně reálně by vznikaly velmi dynamicky. Předpokládejme, že jednotlivci by nejprve věnovali svůj čas pouze činnosti A , např. sběru plodin, kterých je dostatečně mnoho. V okamžiku, kdy by jeden z nich objevil, že existuje možnost aktivity B , např. loupež, a že její přínos k užítku je velký (tedy je to alespoň z počátku jednodušší než plody sbírat), okamžitě by začal loupit. Pak by však druhý zjistil, že mu klesá užitek, a začal by se věnovat též aktivitě B , která by byla pro něj výhodná a kterou mu „ukázal“ protivník. Nakonec by oba něco sbírali a něco loupili,

³² Tento předpoklad samozřejmě nemusí být zcela platný. To přiznává i Buchanan (1975, str. 59-60), když uvádí možnost podržení „slabších“ silnějším, tedy možnost otroctví. Jestliže však chceme konceptuálně odvodit existenci společenských pravidel chování na základě rovnosti a svobody jednotlivců, musíme otroctví vyloučit.

přičemž pro každého z nich by bylo lepší, kdyby druhý s loupežemi přestal. Protože však neexistuje možnost, jak protivníka přinutit chovat se jinak, podle svých přání, musí jednotlivec dosažený stav respektovat.

Buchanan (1975, str. 58) nazývá tento výchozí stav *přírozenou distribucí*. I když náš model byl pouze s dvěma jednotlivci, jeho podstatu lze rozšířit i na více jednotlivců. Všichni tak budou vykonávat určitá množství obou aktivit, přičemž dosažený stav bude určitým způsobem rovnovážný i stabilní. Důležitou vlastností tohoto stavu je též předpoklad, že jednotlivci nejsou stejní, takže jejich rovnovážná množství obou činností se mohou lišit. Např. Robinson může vykonávat velké množství aktivit s externími náklady, zatímco Pátek ne, neboť jeho b_p bude velmi malé (což však nebude záležet na Robinsonovi!). Jak jsme již uvedli, parametr b můžeme rozdělit na (a) charakteristiky prostředí, (b) vlastní schopnosti a (c) míru přínosu výsledků činnosti k užítku. Robinson si např. může velmi cenit kouření dýmky, zatímco Pátek ne. Pak bude Robinson uvalovat větší externí náklady z kouření na Pátka než Pátek na Robinsona.

To, že jednotlivci mají jiné schopnosti či zájmy však neznamená, že je můžeme považovat za nerovné. Jak jsme již uvedli v kapitole o konstituční politické ekonomii, jednotlivci mohou být (a jsou) odlišní, nicméně nezávislý pozorovatel je musí považovat za rovnocenné v tom smyslu, že nemůže hodnotit, který z nich má ty „lepší“ hodnoty, zájmy či schopnosti (u schopností ve smyslu hodnotnější).

Druhou charakteristikou kromě odlišných počátečních parametrů je fakt, že dosažená rovnováha nemůže být odvozena smluvně. To zdůrazňuje i Buchanan (1975, str. 58). Smluvní úvahy vychází teprve z bodu, kdy existuje rovnováha v anarchii, nikoli, když rovnováha ještě není.

Třetí, klíčovou a *nejdůležitější charakteristikou anarchické rovnováhy je, že není Pareto optimální*, tedy že existují jiné kombinace činností A i B obou jednotlivců, kde by jejich užitek byl vyšší. To se dá poměrně jednoduše ukázat. Začneme Robinsonem: víme, že v optimu platí

$$a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R} = b_R \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R}. \quad (47)$$

Představme si nyní, že by jak Robinson, tak Pátek snížili činnost B o nekonečně malé množství. Jaké jsou pak přínosy a náklady tohoto snížení pro Robinsona v jednotkách užítku? Nejprve náklady, snížením B poklesne Robinsonovi užitek o

$$b_R \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R}. \quad (48)$$

Zároveň mu však užitek stoupne, a to jednak díky menším externím nákladům, které na něj klade Pátek (první člen výrazu), jednak uspořeným časem ze vzdání se nekonečně malého množství B , které může nyní investovat do A (druhý člen výrazu):

$$c_R \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} + a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R}. \quad (49)$$

Čisté přínosy nekonečně malého snížení B pro Robinsona jsou pak dány rozdílem (49) – (48), tedy

$$c_R \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} + a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R} - b_R \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R}. \quad (50)$$

Protože však platí (47), jsou čisté přínosy pro Robinsona rovny pouze

$$c_R \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} > 0, \quad (51)$$

což je zajisté větší než nula. Stejně tak bychom postupovali u Pátka, u kterého by čisté přínosy byly opět kladné, tedy byly by rovny

$$c_p \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R} + a_p \frac{\partial f(A_p)}{\partial A_p} - b_p \frac{\partial f(B_p)}{\partial B_p}. \quad (52)$$

Ukazuje se tedy, že *snížit o malé množství aktivitu B se pro oba vyplatí!*

Protože se jednalo o nekonečně malé snížení činnosti *B*, mohli jsme spoléhat na platnost (47). Tato rovnice by však dalším snižováním *B* přestávala platit a my bychom museli odvodit množství *A* i *B*, která maximalizují užitek, tak, že bychom hledali taková množství, aby (50) i (52) byly rovny nule. Taková množství však nemusí jednoznačně existovat! Může se např. stát, že další snižování *B* obou jednotlivců bude pro Robinsona výhodné, ale pro Pátka již ne (to znamená, že se dostaneme do situace, kdy (50) je ještě kladné, avšak (52) je již nula). To znamená, že tento stav je již Pareto optimální a další snižování *B* by jednomu sice užitek zvýšilo, druhému však snížilo. Jednoznačně určená optimální množství by existovala pouze v případě, kdyby jednotlivci měli stejné všechny parametry.

Pro případ kardinálních užitkových funkcí existuje možnost, jak najít optimální množství, která by vyhovovala všem. Jedním z pěkných, avšak pro účely konstituční politické ekonomie nevhodných způsobů je např. předpoklad sociálního plánovače, který maximalizuje součet užitků, které pak podle potřeby přerozdělí. KPE však zapovídá sečítat užítky (a stejně tak je zvláštní uvažovat o přerozdělení užitků). Tomu jsme se při odvození možnosti Pareta zlepšení vyhnuli. Protože užitek je subjektivní koncept, nemůžeme s kardinální funkcí pracovat. Jako závěr této části kapitoly však stačí, že existují Pareto zlepšení, i když nemusí existovat přímo jednoznačně určená optimální množství *A* i *B*.

*Důvodem pro neschopnost nezávislé optimalizace dosáhnout Pareto optimálního výsledku je právě existence externích nákladů, které jednotlivci neberou při nezávislé optimalizaci v úvahu.*³³ Pokud by neexistovaly, pak by samozřejmě nezávislá optimalizace vedla Pareto optimu, jak to známe ze základních vět ekonomie blahobytu (tedy že Walrasovská rovnováha je Pareto efektivní).³⁴

Pareto optimum v anarchii

Existuje však možnost, že by i v anarchii vznikla Pareto optimální rovnováha. Za předpokladu, že jednotlivci budou altruisté, pak budou dokonale brát v úvahu efekt vlastní činnosti na užitek druhých. Pak je zřejmé, že při optimalizaci vzniknou taková množství, která budou Pareto optimální. Jedinci se samozřejmě mohou lišit v parametrech a zároveň bude platit, že budou optimalizovat nezávisle.

Při formálním odvození potřebujeme redefinovat užitkové funkce Robinsona i Pátka tak, aby zahrnovala užitek protivníka. Předpokládejme, že na svůj užitek klade jednotlivec stejnou váhu jako na užitek druhého. Pak užitková funkce Robinsona vypadá takto:

$$u_R(A_R, B_R, A_P, B_P) = a_R f(A_R) + b_R f(B_R) - c_R f(B_P) + [a_P f(A_P) + b_P f(B_P) - c_P f(B_R)] \quad (53)$$

a Pátkova užitková funkce takto

$$u_P(A_P, B_P, A_R, B_R) = a_P f(A_P) + b_P f(B_P) - c_P f(B_R) + [a_R f(A_R) + b_R f(B_R) - c_R f(B_P)] \quad (54)$$

(vidíme, že jsou v podstatě stejné).

Předpoklad altruismu (tedy v podobě, jaké používáme při formalizaci) říká, že přesně víme, jak se chová užitek druhých, že přesně známe užitkovou funkci ostatních. To je velmi nerealistický předpoklad, zvláště když vycházíme z toho, že užitek je subjektivní veličina a nikdo, tedy nejen vědecký pozorovatel, ale ani ostatní jednotlivci nemohou vědět, jak se chová. Tento předpoklad je snad (a přece sporadicky) obhájitelný ve velmi malých komunitách jako jsou rodiny, kde matka „ví, co je pro děti dobré“. Na druhou stranu nechci nikterak podceňovat existenci altruismu. Zdá se však, že reálně existující altruismus nemusí ještě být tím absolutním. Lidé neznají přesně užitek ostatních a chtějí-li jim nějak pomoci,

³³ Podobný závěr prezentuje i Buchanan (1987, str. 97 - 111), který též využívá matematické argumentace.

³⁴ Viz např. Hlaváček, Tříška (1991).

činí to tak, že si *sami myslí, že jim pomáhají*. Tím vlastně odhadují, jak vypadá užitková funkce ostatních. Je zřejmé, že někdy se mohou „trefit“ a jindy ne. Za předpokladu, že jednotlivci budou velmi podobní jak co do zájmů, tak co do schopností i prostředí, je odhad užitkové funkce ostatních poměrně přesnější. Proto též existuje altruismus v malých komunitách, které mají alespoň některé společné znaky.

Dokažme nyní, že anarchistická rovnováha, přirozená distribuce bude Pareto efektivní. Budeme postupovat stejně jako u důkazu neefektivnosti rovnováhy „egoistů“. Předpokládáme, že jednotlivci optimalizují nezávisle, tedy mohou určit pouze „svá“ množství obou činností. Z podmínek prvního řádu za omezení (37) a (38) pak opět vyplývá, že pro Robinsona platí

$$a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R} = (b_R - c_P) \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R} \quad (55)$$

a pro Pátka

$$a_P \frac{\partial f(A_P)}{\partial A_P} = (b_P - c_R) \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P}. \quad (56)$$

Nyní se ptejme na změny užítku nekonečně malého snížení činnosti B obou. Pro Robinsona má toto snížení čisté výnosy (jde v podstatě o derivaci užitkové funkce za platnosti omezení (37) a (38)) ve výši

$$c_R \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} + a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R} - b_R \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R} + c_P \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R} + a_P \frac{\partial f(A_P)}{\partial A_P} - b_P \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P}, \quad (57)$$

pro Pátka obdobně

$$c_P \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R} + a_P \frac{\partial f(A_P)}{\partial A_P} - b_P \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} + c_R \frac{\partial f(B_P)}{\partial B_P} + a_R \frac{\partial f(A_R)}{\partial A_R} - b_R \frac{\partial f(B_R)}{\partial B_R}. \quad (58)$$

Za předpokladu platnosti (55) a (56) jsou výrazy (57) a (58) rovny nule, takže neexistuje možnost Pareto zlepšení. Nezávisle dosažená a jednoznačná množství A i B obou jednotlivců jsou Pareto optimální.

Na tento způsob řešení neefektivnosti anarchie v případě svůj zájem sledujících jednotlivců se často odvolávají kritici chování podle *homo oeconomicus* a předpokládají, že bychom mohli žít v harmonické anarchii, *pokud by se všichni chovali altruisticky*. Lidé však podléhají svým zájmům, které mohou jít na úkor ostatních ve formě externích nákladů. Proto je nesmírně zajímavá otázka, *zda existuje možnost, aby nedokonalí, vlastním egoistickým zájmům podléhající lidé mohli žít spolu v nějaké organizační formě tak, aby externí náklady, které by na sebe kladli, byly co nejnižší*.³⁵ Jinak řečeno, lze poskytnout návod pro organizační uspořádání společnosti tak, aby zájmy jedněch nebyly na úkor zájmů druhých? Existuje nějaká organizační alternativa, která zabezpečí, že bude fungovat Smithova neviditelná ruka trhu? Je to anarchie? Nebo něco jiného?

Pravidla jako Pareto zlepšení

Předpokládejme nyní pro jednoduchost dva „egositické“ jednotlivce s tím, že mají stejné parametry a , b , i c . Odvodili jsme již, že v anarchii budou nezávisle stanovená množství obou činností Pareto neoptimální. Za předpokladu shodnosti parametrů budou tato množství u obou jednotlivců stejná.

Jednotlivci v anarchistické rovnováze ví, že pro oba by bylo lepší, pokud by svou činnost B s externími náklady poněkud omezili. Zároveň oba ví, že to nemohou učinit nekoordinovaně. Pokud by jeden snížil B o jednotku a druhý to neučinil, pak si pohorší, zatímco druhý si polepší. Dokonce by bylo pro jednoho výhodné, pokud by druhý snížil činnost B . Tento problém je znám jako *věžňovo dilema* a my se k němu ještě dostaneme.

³⁵ Pro otázku vhodného institucionálního rámce i pro altruisticky motivované jedince viz Brooks (1997).

Předpokládejme nyní, že oba jednotlivci racionálně uvažují a jsou si vědomi toho, že nekoordinované rozhodnutí nefunguje. Pak pro ně bude lepší sejít se a domluvit se, že svou aktivitu s externími náklady poněkud omezí. Tím vlastně vstupují do *konstitučního vyjednávání*, na jehož konci bude *konstituční smlouva* o tom, jak omezit činnost B . Pro jednoduchost jsme předpokládali stejné parametry, takže nám nyní stačí sledovat úvahu jednoho z nich.

Ve fázi konstitučního vyjednávání se každý z obou jednotlivců ptá asi takto: *jaké je pro mě optimální množství B , které bychom dodržovali oba?* Jednotlivec si je vědom, že nemůže chtít, aby on činnost B vykonával a druhý vůbec ne, protože to by neprošlo *jednomyslnou dohodou* obou účastníků smlouvy, i když pro něj osobně by to samozřejmě bylo úplně nejlepší. Pokud by však z takovým návrhem přišel, určitě by se na něm neshodli a pokračovali v anarchistických interakcích, která nejsou Pareto optimální. Hledat může jednotlivec jedine v množině Pareto lepších možností.

Pokud tedy jednotlivec hledá takové B , které pokud budou dodržovat oba, pak to pro něj bude nejlepší, hledá vlastně maximum následující *konstituční* užitkové funkce:

$$u(A, B) = af(A) + bf(B) - cf(B). \quad (59)$$

Uvedená užitková funkce je stejná jako obyčejné užitkové funkce, které jsme uvedli pod (33) a (34), rozdíl je však v tom, že zde jednotlivec *internalizuje externality*. Jednotlivec hledá právě takové B , které když bude vykonávat on, tak mu to přinese užitek daný prvními dvěma členy užitkové funkce, zároveň jej však bude vykonávat i druhý jednotlivec, což mu ubere z užitku tolik, kolik ukazuje třetí člen. Za platnosti omezení (37), resp. (38) odvodí jednotlivec optimalizaci takové množství B , které uvedenou funkci maximalizuje, tedy obecně

$$B^{K*} = B^K * \left(\begin{matrix} b, a, c, Z \\ (+) (-) (-) (+) \end{matrix} \right) \quad (60)$$

(horní index K značí *konstitučně optimální množství*). Optimální množství A se pak bude rovnat zbytku času po odečtení konstitučně optimálního množství B , lze jej ale odvodit i obecně optimalizací jako

$$A^{K*} = Z - B^K * \left(\begin{matrix} b, a, c, Z \\ (+) (-) (-) (+) \end{matrix} \right) = A^K * \left(\begin{matrix} a, b, c, Z \\ (+) (-) (+) (+) \end{matrix} \right). \quad (61)$$

Nás však množství A příliš nezajímá, neboť důvodem pro konstituční vyjednávání je existence činnosti B , která má externí náklady. Označení (61) jako konstitučně optimálního množství je tedy poněkud zavádějící, jde spíše o zbytkové množství.

Dá se jednoduše ukázat, že množství podle (60) je Pareto optimální a že konstitučně optimální množství B bude menší než B vzniklé nezávislou optimalizací podle (40), respektive (42). Postupovali bychom stejně jako v důkazu o Pareto neoptimálnosti.

Pokud si tedy oba jednotlivci odvodí konstitučně optimální množství B (a shoda parametrů zajišťuje, že tato množství budou stejná), pak je pro jednotlivce racionální *uzavřít konstituční smlouvu o omezení aktivity s externími náklady*. Jinak řečeno, jednotlivci si v konstituční smlouvě stanoví *pravidla*, v našem případě jedno pravidlo, které omezuje další chování individuí v tom smyslu, že jim říká, jaké množství B mají provádět. I když je to omezení chování, je to pro oba jednotlivce přínosné.

Všimněme si, že pro jednotlivce není racionální snížit aktivitu B až na nulu. Protože snížení B má své náklady ve formě snížení užitku dané druhým členem užitkové funkce výrazu (59) a výnosy dané třetím členem výrazu (59), racionální jednotlivec stanoví konstitučně optimální B tak, že mezní výnosy budou rovny mezním nákladům. Výraz (60) by byl roven nule jedine v případě, že $b = c$, což jsme podle (36) předem nevyloučili.

Věžňovo dilema v otázce dodržování pravidel

Řešení uvedené v předchozí části, které je již koordinované, má však také znaky věžňova dilematu. I když se jednotlivci sešli, vyjednávali a uzavřeli konstituční smlouvu o omezení aktivity B na úroveň danou výrazem (60), přece jen je pro každého z nich lepší, když smlouvu

poruší. Podívejme se na tento problém poněkud podrobněji a přejděme bez újmy na obecnosti na numerické vyjádření problému.

V této fázi by již bylo příliš komplikované a neprůhledné argumentovat v proměnných. Převedme tedy užitkovou funkci i proměnné do konkrétní podoby. Předpokládejme, že $f(x) = \ln(x+1)$, kterážto splňuje vlastnosti dané (6). Dále stanovme následující hodnoty parametrů: $a = 4$, $b = 6$, $c = 5,5$ a $Z = 24$. Uvedme pro úplnost, jaká budou pravidla a jaká budou optimální množství: $B^{K*} = 2$, zatímco individuální $B^{I*} = 14,5$ (činnosti A bychom dostali jako doplněk do 24).

Následující matice uvádí, jaké budou užítky Robinsona a Pátka, pokud dodrží či nedodrží pravidla ohledně B (první číslo udává užitek Robinsona, druhé číslo užitek Pátka, užítky jsou zaokrouhleny):

Schéma 1

		Pátek	
		Dodržuje pravidla	Nedodržuje pravidla
Robinson	Dodržuje pravidla	13,13 (Pole I)	4,20 (Pole II)
	Nedodržuje pravidla	20,4 (Pole III)	11,11 (Pole IV)

Pole IV vlastně ukazuje užítky, kterých dosahují jednotlivci v anarchii, tedy bez jakýchkoli pravidel. Uzavřením společenské smlouvy, tedy konstituční smlouvy o pravidlech ohledně činnosti B , se jednotlivci posunou do pole I, které je Pareto zlepšením. Oba si svůj užitek zvýšili. Pro každého z nich však existuje (v našem případě velmi silný) motiv porušit dohodnutá pravidla. Je zřejmé, že pokud se druhý drží pravidla o menším množství činnosti s externími náklady a já toto pravidlo nedodržím a zvýším činnost B , pak dosáhnu většího užítku. To je zřejmé i z rovnic (33), respektive (34). Pokud druhý jednatel drží konstantní B , pak já mohu optimalizovat bez zahrnutí externích nákladů, tedy již více neuvažuji v konstituční užitkové funkci, kde jsem internalizoval externality. To povede k vyššímu podílu času na B a k vyššímu užítku pro mě, ovšem na úkor druhého. Pokud ovšem takto budou jednat oba, dostanou se opět do anarchie. Pokud by například nejprve porušil pravidla Pátek (pole II), pak pro Robinsona již není výhodné dále dodržovat pravidla, neboť by si tím velmi škodil. Raději je též poruší a tím si polepší (posun z pole II do pole IV).

Dodržování pravidel je vlastně též externalitou, v tomto případě čistou a pozitivní. Pokud Robinson dodrží pravidla, poskytuje tím externí výnosy Pátkovi (respektive mu neklade externí náklady). Pravidla jsou pro jednotlivce výhodná ne tím, že je sám dodrží (jako tomu bylo u individuálních pravidel), ale tím, že je dodrží ostatní! Tuto charakteristiku pravidel nazývá Buchanan (1975, str. 108) čistou externalitou. Pro každého z nás by dokonce bylo nejlepší, kdybych nemusel pravidla dodržovat, zatímco ostatní ano. To ilustruje i uvedené schéma, neboť pro každého z obou jednotlivců by bylo úplně nejlepší, kdyby on sám nemusel pravidlo o B dodržovat, zatímco druhý ano. Takový stav je dokonce pro jednotlivce lepší než anarchie! Robinson by rád situaci v poli III, zatímco Pátek v poli II. Protože taková situace není stabilní, buď bude lepší, když oba zůstanou v poli I, ale pokud přece jen podlehnou a poruší pravidla, pak se dostanou do pole IV, které je nejstabilnější.

Racionální jednotlivci si uvědomují, že riziko porušení pravidel stále existuje. Jak se s tímto problémem lze vypořádat? Obecně existují dva způsoby, jak by jednotlivci donutili sami sebe k dodržování pravidel. Jeden je pravděpodobný a uskutečnitelný v malých skupinách (včetně skupiny o dvou osobách) a spočívá v *bezprostřední reakci druhého*. Druhý

způsob je vhodný spíše ve větších skupinách, obnáší jisté náklady a spočívá v *sankcích za porušení pravidel*.

Řešení věžňova dilematu v malých skupinách

První řešení věžňova dilematu spočívá obecně v tom, že jednotlivec ví, že *jeho chování ovlivní ostatní*. Pokud si toto uvědomuje, pak vlastně též internalizuje externality, které klade na ostatní. Jednotlivec si je pořád vědom, že jeho chování bezprostředně ovlivní chování druhých, které se pak projeví v třetím členu jeho užitkové funkce (33), respektive (34).

Teze, kterou zde chci prezentovat a obhájit, tvrdí, že v malých skupinách včetně skupiny o dvou osobách (jako v našem případě) *je pole I poměrně stabilní*. I když stále existuje motiv porušit pravidla, vyplatí se to jednotlivci jedině tehdy, když ten druhý pravidla dodrží. Malá skupina má však tu vlastnost, že v ní „každý na každého vidí“. Pak se však nemohu spoléhat na to, že pokud já poruším pravidla, tak druzí budou pokračovat v jejich dodržování. Právě naopak, pokud by např. Robinson porušil pravidlo o činnosti *B* a začal ji provádět ve větším rozsahu, Pátek by bezprostředně reagoval též porušením pravidel, neboť by Robinsona „viděl“ porušovat pravidla. To ale znamená, že Robinson se nemůže posunout z pole I do pole III, kde má vyšší užitek, protože pokud by se o to pokusil, bezprostřední reakce Pátka by je oba zavedla do pole IV, které je i pro Robinsona horší než pole I.

V malé skupině má tedy jednotlivec na výběr v podstatě jen pole I a pole IV, nadměrných užitků na úkor druhého (pole II či III) nikdy nedosáhne. A protože pole I je pro každého z nich lepší než pole IV, zůstanou raději při dodržování pravidel. Pole I je tak velmi stabilní.

Je zřejmé, že předchozí úvaha předpokládá, že *prostor, na kterém se skupina nachází, je dostatečně malý*, tedy aby byl zachován předpoklad o tom, že „každý na každého vidí“. Standardní věžňovo dilema tento předpoklad nesplňuje, protože jeden na druhého nevidí, když jsou v oddělených celách (i když by byly vedle sebe). V okamžiku, kdy by se po uzavření konstituční smlouvy naskytla příležitost porušit pravidla tak, aby to nikdo neviděl a zjistil až po určitém čase, mohlo by to být pro jednotlivce výhodné.

V případě malých skupin lze jistě mluvit o pravidlech neformálních, někdy též morálních. Pokud se nějaká malá skupina jednotlivců shodne na tom, že je pro ně výhodné dodržovat určitá neformální pravidla, pak každý z jedinců si je vědom, že poruší-li pravidla, udělají to okamžitě ostatní taky a všichni se posunou zpět do anarchie s nižšími užitky. Takže *obava*, že pokud já poruším pravidla, pak to udělají ihned i ostatní a já si pohorším, mě nutí dodržovat pravidla. Na druhou stranu se zdá, že v realitě to úplně takto nefunguje. Nezdá se, že by jednotlivci – členové malých společností bedlivě pozorovali ostatní a v okamžiku, kdy by kdokoli porušil pravidla, by začali v lavině porušovat pravidla též. Takovou situaci si samozřejmě lze představit pouze jako tu nejhorší. V běžných situacích můžeme pozorovat, že i když jeden pravidla poruší, ostatní ne, a to i v situaci, kde neexistuje žádný mechanismus, který by provinilce přímo potrestal. Jak toto vysvětlit?

Jedno z možných vysvětlení zní, že v malých skupinách jsou užitkové funkce do jisté míry altruistické. To znamená, že pokud si jednotlivci stanoví pravidla, tak je budou dále dodržovat, protože jejich porušení by přivedlo ztrátu na užitku mého blízkého a tedy i mně, i když mně to přinese i užitek. Otázkou samozřejmě je, jak je silný altruismus. Morální pravidla jsou tedy ta pravidla, která budou jednotlivci dodržovat (a) jednak z altruismu a (b) jednak z charakteristiky společnosti, ve které žijí, tedy že je malá. Pokud bude společnost smíchána z altruistů i egoistů, utvoří se určitá rovnováha, kde egoisté budou porušovat pravidla a altruisté jim to budou tolerovat.

Jiné z možných vysvětlení je, že jednotlivci mají z dodržování pravidel ještě jiné výhody, a to přímé. Tím, že dodržují pravidla, tak neposkytují pouze čisté externí výnosy ostatním, ale přímo i sobě. Jaké tyto výhody mohou být? Již dříve jsme například uvedli, že Gauthier, kterého uvádí Vanberg (1994, str. 55), ukazuje, že dodržování pravidel přináší jednotlivci tu výhodu, že s ním ostatní budou kooperovat a tím mu zvýší užitek. Ti, kteří pravidla poruší, se

tak připravují o možnost dosáhnout takových výhod, ale pravděpodobně pro ně bude výhodnější porušovat pravidla. Nekooperace ze strany ostatních tak působí jako jistá neformální sankce. Pokud však bude ve společnosti větší množství těch, kteří raději pravidla poruší, pak se společnost může znovu dostat do anarchie, neboť externí náklady, které nesou zbývající „pociví“, převyšují užitek z kooperací až na takovou míru, kdy bude užitek nižší než v anarchii.

My zmíněnou přímou výhodou kooperace přeneseme do obecnější roviny, do možnosti uzavírat *soukromé postkonstituční smlouvy*. Jedná se vlastně o obchodování na trzích, kde existuje jeden kupec a jeden prodejce. Postkonstituční fázi se ještě budeme věnovat později. Na tomto místě pouze zdůrazním, že *uzavření konstituční smlouvy a dodržování pravidel (alespoň podstatnou většinou členů společnosti) je nutným předpokladem uzavírání postkonstitučních smluv, předpokladem uzavírání bilaterálních i multilaterálních směn ve společnosti, kde nejsou jen altruisté.*

Řešení věžňova dilematu ve velkých skupinách a zavedení ochranného státu

Ve velkých skupinách již nefunguje neformální sankce za to, že poruším pravidla, respektive již „není na mě tak vidět“. Ve společnosti, kde žije velký počet členů, bere jednotlivec chování ostatních za dané a nepředpokládá, že by jeho chování nějakým způsobem bezprostředně ovlivnilo chování ostatních. Zde již jednotlivec neinternalizuje externality svého chování a bude mít velký motiv porušit pravidla, přičemž bude počítat s tím, že ostatní pravidla dodržovat budou, neboť jej „neuvidí při činu“. Protože však takto uvažují všichni, nebude pole I ve schématu 1 stabilní. Pokus o uzavření konstituční smlouvy a následné dodržování pravidel tak musí ve velké společnosti zákonitě ztroskotat.

Stabilitu pole I nemůžeme obhájit ani podle Gauthierovy teze. V případě velké společnosti totiž jednotlivci, kteří dodržují pravidla, nemohou jednoduše zjistit a „označit“ ty, kteří pravidla porušují. Pokud bude nějaká malá skupina, která se rozhodne dodržovat pravidla a kooperovat, tedy např. obchodovat, pokud přijdou další jednotlivci, členové skupiny nemají žádné kritérium, jak by zjistili, že příchozí jedinec už někde pravidla neporušil a že je teď „neokrade“. Pak bude pro jednotlivce racionální pravidla vůbec nedodržovat a vrátit se zpět do anarchie.³⁶

Pokud tedy jednotlivci ve velké společnosti ví, že po uzavření společenské smlouvy bude pole I nestabilní a že pro každého bude existovat silný motiv neinternalizovat své externality a porušit pravidla, pak pro ně bude racionální zavést do konstituční smlouvy nějaký *externí nástroj, který by stanovená pravidla vynucoval*. Situace je obdobná jako i jednotlivce, který si v našem již uvedeném případě natahuje budík, aby ráno nepodleh momentálnímu, dlouhodobě škodlivému zájmu „pospat si“. Jak by takový externí nástroj měl však vypadat? Jak by měl fungovat?

Předně je nutno říci, že důraz musí být kladen na slovo externí, tedy vnější členům společnosti. To však v realitě není zcela možné. Mohli by jednotlivci sestrojít stroj, automat, který by každého, kdo by porušil pravidla, sankcionoval, např. fyzicky? To by asi nebylo možné, neboť takový stroj by musel přesně vědět, že jednotlivec pravidla porušil, což nemusí být zcela zřejmé. Zdá se tedy, že pokud není k dispozici absolutně externí nástroj potrestání jako by byl automat či Bůh, pak si musí jednotlivci vystačit s nějakým nástrojem, který z interních členů společnosti vybere toho, kdo bude kontrolovat a sankcionovat porušování pravidel. Jak však kontrolovat toho, kdo kontroluje? To je nekonečná otázka a jednotlivci ví, že nástroj na vynucení pravidel bude muset být dobře vymyšlen a též bude muset být čas od času změněn, poté, co se přijde na zlepšení. Ideální externí mechanismus kontroly a sankcionování porušení pravidel neexistuje.

³⁶ Je samozřejmě možné, že určitá „kritéria“ si malá skupina, která očekává nárůst počtu členů, stanoví. Nicméně naše argumentace je obecná a výjimkám se tolik na tomto místě nevěnuje.

Mechanismus k vynucení pravidel nazývá konstituční ekonomie jako *ochranný stát*. Jeho úkolem je kontrolovat dodržování pravidel a trestat jejich porušení. Je zřejmé, že taková instituce bude obsazována interními členy. Ten, kdo bude v instituci ochranný stát pak bude mít monopol násilí, který budou ostatní jednotlivci respektovat. Pak je pro jednotlivce vhodné vymyslet takový princip obsazování této instituce, aby nebyla zneužívána k zájmům, které by měl ten, kdo by ji zrovna obsadil. Jednotlivci se mohou například shodnout na tom, že obsadí instituci ochranný stát vždy jednou za určitý čas na základě náhodné volby jména. Tento mechanismus je dostatečně externí. Nicméně je ještě potřeba ošetřit, aby ten, kdo pravidla zrovna kontroluje a vynucuje, nezneužil monopol násilí ke svým zájmům a sám by pravidla nedodržoval. To lze například ošetřit tím, že bude existovat efektivní kontrola nezávislá na ochranném státu, která by v okamžiku, kdy by zjistila porušení principů ochranného státu, mohla odvolat dosavadního jednotlivce a losovat nového. Pak však vzniká další otázka, jak zajistit, aby kontrolor a ten, kdo má monopol na násilí, nekooperovali proti zájmům ostatních? To jsou problémy, které se týkají *efektivní organizace* ochranného státu. Zde však klademe důraz vůbec na jeho nutnou existenci! Tím nechceme říci, že je zcela jedno, jak bude ochranný stát organizován. Jeho cíl však je jasně stanoven a jeho organizaci lze postupným vědeckým výzkumem zlepšovat.

Co je nutno nyní stanovit, je sankce, kterou utrpí ten, kdo poruší pravidla. Pokusme se odvodit, jak by tato sankce měla vypadat. *Cílem sankce je odradit jednotlivce od porušení pravidel*. Je tedy nutné, aby v případě porušení pravidel snížila sankce jeho užitek tak, aby byl nižší než před porušením. V našem numerickém případě získá Robinson porušením pravidel užitek 20, zatímco pokud by je neporušil, tak bude mít užitek 13 (za předpokladu, že Pátek dodržuje pravidla). Pak by bylo optimální, aby sankce za porušení pravidel znamenala snížení užítku o více než 7 jednotek tak, aby pro Robinsona nebylo výhodné pravidla porušit. Pokud stejnou logiku uplatníme i na Pátka a ze předpokladu, že ochranný stát funguje efektivně, by pak sankce za porušení byla např. 10 jednotek a schéma 1 by se modifikovalo následovně:

Schéma 2

		Pátek	
		Dodržuje pravidla	Nedodržuje pravidla
Robinson	Dodržuje pravidla	13,13 (Pole I)	4,10 (Pole II)
	Nedodržuje pravidla	10,4 (Pole III)	11,11 (Pole IV)

V tomto případě by bylo pole I dostatečně stabilní a neexistoval by podnět pro porušení pravidel. Vidíme však, že tento závěr stojí na *efektivní organizaci ochranného státu* a na *správném stanovení sankce*. Pokud by stát pravidla vynucoval špatně nebo pokud by sankce byla příliš malá, pak by opět existoval podnět pro porušení pravidel!

Protože otázku správného stanovení sankce považují za klíčovou pro další úvahy v této práci, pokusme se formálně a obecně odvodit její optimální velikost. Jde o to, aby velikost sankce modifikovala určitým způsobem užitkovou funkci, které jednotlivci čelí. Předpokládejme shodné parametry. V případě absence sankce čelí Robinson, který se nachází v poli I, následující užitkové funkci:

$$u_R(A_R, B_R) = af(A_R) + bf(B_R) - cf(B_p). \quad (62)$$

Protože víme, že v poli I platí, že pokud by Robinson zvýšil činnost B a Pátek by ji nezměnil, pak by si Robinson polepšil, tedy formálně

$$\frac{\partial u_R(A^{K*}, B^{K*})}{\partial B_R} > 0, \quad (63)$$

musíme Robinsonovi modifikovat užitkovou funkci tak, aby zvýšení B nad hranici danou pravidlem pro něj nebylo výnosné. Robinsonovu modifikovanou užitkovou funkci pak můžeme napsat následovně:

$$u_R(A_R, B_R) = af(A_R) + bf(B_R) - cf(B_P) - \frac{s}{2} f(B_R) \operatorname{sgn}(B_R - B^{K*}) [1 - \operatorname{sgn}(B^{K*} - B_R)], \quad (64)$$

čímž *internalizujeme jeho externality*, tedy externím mechanismem ochranného státu a hrozbou sankce modifikujeme jeho užitkovou funkci tak, aby byla co nejvíce podobná té, kterou by měl při konstitučním rozhodování (s označuje sankci). Pokud totiž B_R bude menší nebo rovno B^{K*} , pak kombinace funkcí signum poslední člen zcela odstraní a Robinsonova užitková funkce bude vypadat jako (62). V okamžiku, kdy bude B_R větší než B^{K*} , dá kombinace funkcí signum 2 a vznikne

$$u_R(A_R, B_R) = af(A_R) + bf(B_R) - cf(B_P) - sf(B_R). \quad (65)$$

Pak stačí jen nahradit velikost sankce s parametrem c a dostaneme

$$u_R(A_R, B_R) = af(A_R) + bf(B_R) - cf(B_P) - cf(B_R). \quad (66)$$

Tato funkce je stejná jako konstituční užitková funkce podle (59), alespoň co do stanovení optimálního B . Optimální sankcí ve výši c pak dosáhneme toho, že pro Robinsona bude nejlepší dodržovat pravidla, respektive stanovit si činnost B právě v tom rozsahu, v jakém ji definuje pravidlo. Pro Pátka bychom odvodili stejný výsledek.

Mimoděk jsme ukázali zajímavou věc, a to, že *sankce za porušení pravidel by měla mít stejnou velikost jako míra, kterou na jednotlivce kladou externí náklady ostatní*. Jinak řečeno, pokud mi velmi vadí, že na mě ostatní kladou externí náklady (mám vysoké c), pak bych měl čelit sankci, že pokud poruším pravidla, budu trestán právě touto velkou mírou c . Dokonce bychom mohli podstatu velikosti sankce parafrázovat příslovím: *co nechceš, aby ti činili ostatní, nečiň ty jim*. Výslednou tezi předešlé úvahy tedy je, že zavedením sankcí může být suplována nedostatečná „morálka“ v dodržování pravidel.

Jak si lze formálně představit sankce? Mohou to být pokuty, hodiny strávené ve vězení, odevzdání majetku, prostě vše, co mi ubere užitek. To koresponduje s reálným vyjádřením trestů v dnešní společnosti. Pravidla, která budou stanovena v konstituční smlouvě spolu se sankcemi za jejich porušení budeme označovat jako *formální pravidla* a sankce jako *formální sankce*. V realitě jsou to právě zákony a jiné psané normy, které vynucují soudy.

Náklady ochranného státu

Dosud jsme předpokládali, že ochranný stát jako instituce sloužící k vynucování základních pravidel stanovených v konstituční smlouvě neobnáší žádné náklady na fungování. To samozřejmě neodpovídá realitě. Jestliže neformální sankce u malých skupin či altruismus některých členů zajišťoval dodržení pravidel nenákladně, pak ochranný stát své náklady má. Nejenže je nutno nějakým způsobem zaplatit ty, kteří budou v ochranném státu dohlížet a trestat, ale je též nutno vynaložit náklady na pozemky, materiál a další nezbytné pomůcky sloužící k efektivnímu vykonávání svěřeného úkolu. Je zřejmé, že náklady na fungování ochranného státu budou záviset na jeho organizaci. Některé organizace budou méně nákladné než jiné i při stejném „výkonu“. Cílem jednotlivců je samozřejmě mít ochranný stát co nejméně nákladný a co nejefektivnější.

Na tomto místě však nebudeme diskutovat vztah nákladů a efektivnosti, *ale vliv samotné existence nákladů na stanovení pravidel, která budou vynucována*. Ukazuje se totiž, že ne vždy je pro jednotlivce racionální ochranný stát vybudovat a financovat. Opět záleží na porovnání přínosů a nákladů.

Uvažujme numerický příklad ze schématu 1, popř. 2. V anarchii dosahuje Robinson i Pátek užítku ve výši 11, zatímco po uzavření společenské smlouvy užítku 13. Zároveň oba ví, že pokud by si nestanovili externí ochranný stát, který by pravidla vynucoval, pak se dostanou opět do anarchie. V případě, že náklady na vybudování a organizaci ochranného státu budou např. ve výši jedné jednotky užítku, pak se schéma 1, popř. 2 modifikuje takto:

Schéma 3

		Pátek	
		Dodržuje pravidla	Nedodržuje pravidla
Robinson	Dodržuje pravidla	12,12 (Pole I)	4,10 (Pole II)
	Nedodržuje pravidla	10,4 (Pole III)	11,11 (Pole IV)

V tomto případě je ještě *racionální si ochranný stát vybudovat*. Ale pokud budou náklady na ochranný stát vyšší než 2 jednotky užítku, pak by užitek při dodržování pravidel byl menší než užitek v anarchii a pro racionální jednotlivce by nezbývalo než nechat tuto aktivitu bez formálních pravidel. Pak by se schéma 3 modifikovalo takto (uvažujme náklady státu ve výši 3 jednotek užítku):

Schéma 4

		Pátek	
		Dodržuje pravidla	Nedodržuje pravidla
Robinson	Dodržuje pravidla	10,10 (Pole I)	4,12 (Pole II)
	Nedodržuje pravidla	12,4 (Pole III)	11,11 (Pole IV)

I když všichni ví, že by bylo přínosné, kdyby tato pravidla všichni dodržovali, náklady na vynucování pravidel jsou tak velké, že se to prostě nevyplatí. *Jednotlivci tak samozřejmě mohou vtělit tato pravidla do konstituční smlouvy, nicméně nebudou je vynucovat a mohou se spoléhat jedině na to, že je jednotlivci budou respektovat buď na základě altruismu nebo výhod z dodržování pravidel v malých skupinách, popř. tím, že „na sebe vidí“*. Ve velké skupině však bude pravděpodobnost jejich dodržování minimální.

Obecně tedy bude přínosné zavést ochranný stát tehdy, pokud užitek i po odečtení nákladů na stát bude stále vyšší než užitek dosažený v anarchii. To samozřejmě předpokládá, že jednotlivci dovedou zhruba odhadnout náklady, které ochranný stát vyžaduje.

Pokud tedy obecně shrneme, *konstituční smlouva bude obsahovat nejen pravidla formální spolu s formálními sankcemi, ale i pravidla, která budou bez formálních sankcí*. Pro jednotlivce může být výhodné si tato pravidla alespoň uvést. V realitě tomu korespondují zákony, které se odkazují na „dobré mravy“, aniž by tyto byly nějak formálně vynucovány. Existují však neformální sankce, které jednotlivci organizovaní do menších skupin, mohou využívat.

Formálně bychom pak mohli modifikovat užítkovou funkci s náklady na fungování státu takto (uvažujme paušální náklady ve výši 0 jednotek užítku):

$$u_R(A_R, B_R) = af(A_R) + bf(B_R) - cf(B_P) - o - \frac{s}{2} f(B_R) \operatorname{sgn}(B_R - B^{K*}) [1 - \operatorname{sgn}(B^{K*} - B_R)] \quad (67)$$

Při diskusi problému nákladnosti ochranného státu se též musíme zamyslet nad tím, co zvyšuje možný užitek z jeho zavedení a jak moc. Je například zřejmé, že pokud budou externí náklady, které na sebe účastníci kladou, poměrně malé, pak rozdíl užiteků mezi polem I a polem IV ve schématu 2 bude poměrně malý. Pak budou-li náklady na stát v nějaké paušální výši, společnosti, ve kterých jednotlivci trpí externími náklady více, budou mít větší pravděpodobnost jeho zavedení a financování. A naopak, ve společnostech, kde se konflikty budou objevovat zřídka, nebude třeba přecházet z anarchie do uspořádání s pravidly a státem, protože se to prostě nevyplatí.

Odlišnost jednotlivců

Dosud jsme předpokládali, že parametry užitekovej funkce při odvození optimálních pravidel o činnosti s externími náklady jsou pro jednotlivce shodné. To však neodpovídá realitě. Pokusme se nyní zamyslet na tím, jaká pravidla si mohou jednotlivci stanovit, i když se liší.

Začněme opět případem Robinsona a Pátka a předpokládejme, že se rozhodli vstoupit do konstitučního vyjednávání o pravidlech. Pak každý uvažuje tak, že se ptá: jaké je množství činnosti B , které pokud budeme dodržovat oba, tak můj užitek bude nejvyšší? To opět odpovídá maximalizaci konstituční užitekovej funkce, která je podobná jako (59), nicméně parametry se u Robinsona i Pátka liší. Robinson tedy maximalizuje konstituční užitekovej funkci

$$u_R(A, B) = a_R f(A) + b_R f(B) - c_R f(B) \quad (68)$$

za podmínky (37), zatímco Pátek maximalizuje

$$u_P(A, B) = a_P f(A) + b_P f(B) - c_P f(B) \quad (69)$$

za podmínky (38) (u činnosti A by mohly být indexy značící, že jde o individuální činnost, nicméně víme, že stanovení konstitučně optimálního B přímo implikuje i stanovení A , indexy nepoužíváme). Z optimalizace pak dostaneme konstitučně optimální množství B pro Robinsona

$$B_R^{K*} = B_R^{K*} * (b_R, a_R, c_R, Z) \quad (70)$$

(+ (-) (-) (+)

i pro Pátka

$$B_P^{K*} = B_P^{K*} * (b_P, a_P, c_P, Z) \quad (71)$$

(+ (-) (-) (+)

Tato množství se samozřejmě budou lišit. Předpokládejme opět, že $f(x) = \ln(x+1)$, a stanovme následující hodnoty parametrů pro Robinsona (stejně jako v obecné úvaze při stejných parametrech): $a_R = 4$, $b_R = 6$, $c_R = 5,5$ a $Z = 24$, pro Pátka pak $a_P = 3$, $b_P = 7$, $c_P = 6$ a $Z = 24$. Spočítáme-li, jaká budou pravidla a jaká budou optimální množství, pak dostaneme následující hodnoty (čísla jsou zaokrouhlena):

Tabulka 1

	Robinson	Pátek
B^{K*}	2	5,5
B^{i*}	14,5	17
$u(B^{K*}=2)$	13	10,5
$u(B^{K*}=5,5)$	12,5	11
$u(B^{i*})$	10	10

První řádek ukazuje konstitučně optimální hodnoty činnosti B , které by si přáli Robinson a Pátek zakomponovat do konstituční smlouvy jako pravidlo. Vidíme, že díky odlišným parametrům se hodnoty liší. Druhý řádek ukazuje, jaká množství B by oba jednotlivci zvolili v anarchii, kdy by nebrali v úvahu externí náklady, které na sebe vzájemně kladou. Opět platí, že tato množství jsou vyšší a že tento stav není Pareto optimální, jak jsme již dříve ukázali. Třetí řádek ukazuje užítky, kterých by dosáhli oba jednotlivci, pokud by si stanovili Robinsonovo pravidlo o B , zatímco čtvrtý řádek ukazuje užítky při pravidle Pátka. Poslední, pátý řádek ukazuje užítky v anarchii, které jsou náhodou podobné.

Vidíme, že v tomto konkrétním případě si oba jednotlivci polepší, ať už bude pravidlo podle Pátka či podle Robinsona. Na druhou stranu Pátek by raději své pravidlo, zatímco Robinson taky své. Jaké pravidlo nakonec stanoví racionální jednotlivci do konstituční smlouvy? Bude to Pátkovo, nebo Robinsonovo?

Dá se ukázat, že ačkoli každé z pravidel je lepší než anarchie, existuje ještě lepší varianta než zavést jedno z navrhovaných pravidel. K tomu ovšem musíme zavést *kompenzace*. Pak bude pravidlo ležet někde mezi 2 a 5,5 a kde přesně to bude, to záleží na parametrech užítkové funkce a na tom, jak převádí kompenzace z materiálních statků do užitku. Nicméně je jisté, že nějaké pravidlo by si stanovit měli, protože to je Pareto zlepšením.

Pokud bychom místo subjektivní užítkové funkce zavedli objektivní výnosovou funkci, pak můžeme přesně stanovit, jaké pravidlo by si měli oba jednotlivci zavést. Bude totiž pro ně nejlepší, pokud to bude ta hodnota B , která maximalizuje součet výnosů. Pak by stačilo jen přerozdělit výnosy a oba dosáhnou maximálně možných výnosů, které nejsou na úkor druhého. Pro stanovenou funkci a parametry to bude $B^{K*}=3,5$ a celkový výnos bude 24, přičemž Robinson bude dosahovat výnosu 13, zatímco Pátek výnosu 11. Pro tento případ není nutné zavádět kompenzace, neboť nám vyšla hodnota, která splňuje požadavky obou jednotlivců (viz tabulka a hodnoty užitků při svých optimálních B). Nicméně pokud by součet výnosů vyšel dostatečně velký, pak by jeden mohl mírně kompenzovat druhého a oba by na tom byly lépe, než pokud by si stanovili jedno z původně navrhovaných pravidel.

Protože se pohybujeme ve statickém modelu, může nám podstata kompenzace poněkud uniknout. Důležité je, že *při odlišných parametrech mohou jednotlivci zavést kompenzace jako prostředek dosažení jednomyslnosti při uzavírání konstituční smlouvy*. Tato kompenzace může proběhnout jednorázově, ale i průběžně v každém období. Takto lze chápat i rozdělení nákladů na financování ochranného státu, pokud si jej jednotlivci zavedou, pomocí daní. Progresivní daně mohou sloužit jako průběžný kompenzační mechanismus, kterým relativně bohatší nepřímo přesunují část svých výnosů relativně chudším (tedy jako by za ně platili náklady na fungování státu) za to, aby získali jejich souhlas k zavedení pravidel. Kompenzace též nemusí být chápána pouze materiálně, ale i jinak, např. jedna část jednotlivců se může zavázat, že věnuje část svého času na fungování státu. Nicméně materiální kompenzace je nejjednodušší formou, popřípadě ostatní formy typu práce pro stát mohou být na materiální jednotky převedeny konceptem nákladů příležitosti.

Někdo by možná mohl namítnout, že to znamená určitou nespravedlivost, když chudší a obecně ti jednotlivci, kteří mají méně schopností, mohou být „koupeni“ bohatšími. Nicméně je potřeba vidět, že i chudší si polepší! Jinou alternativou by byla anarchie, ve které by méně schopní získali daleko menší užítky. Kromě toho pro důkladného metodologického individualistu a pro konstituční politickou ekonomii neexistuje jiný zdroj kritérií pro posouzení „spravedlivosti“ než jednotlivci, kterých se daná záležitost týká. Pokud by jednotlivci souhlasili s kompenzacemi, pak toto musíme hodnotit jako Pareto lepší řešení než anarchie. Pouze jednomyslná konstituční smlouva dovede zajistit Pareto zlepšení pro všechny, které nebude na úkor druhých. Proč by právě chudší měli dosáhnout většího užiteku na úkor bohatých či naopak?

Reinterpretace modelu

Prezentovaný model nám dosud na základě mikroekonomické analýzy ukázal, že pro jednotlivce je výhodné omezit ty aktivity, které kladou na ostatní externí náklady, pokud tyto aktivity činí všichni. Pro jednoduchost jsme předpokládali, že jednotlivé činnosti budou v modelu reprezentovány počtem hodin z celkového disponibilního času jednotlivce Z . Omezení času pro aktivity s externími náklady pomocí pravidla, které stanoví, že na aktivitu B můžeme věnovat maximálně B^{P*} hodin času, je pak Pareto zlepšením pro všechny jednotlivce.

Jako každý model, i náš model byl pouze do jisté míry realistický a zahrnuje určité zkruslení. Účelem modelu bylo ukázat, jak lze konceptuálně odvodit existenci základních pravidel. To, že jsme jako jednotku analýzy zvolili počet hodin, které jednotlivec věnuje určitým činnostem, bylo pouze účelné zjednodušení. Víme, že v realitě nejsou pravidla stanovena počtem hodin, ale například zákazy či podmíněnými zákazy pro určité činnosti. Pro další analýzu tak bude účelné poněkud reinterpretovat výpovědi modelu.

To, že jsme modelem odvodili, že pro činnost B je nejlepší zvolit pravidlo ve výši B^{P*} , neznamená, že činnost s externími náklady je pouze jedna. Daleko účelnější je chápat činnost B jako celou soustavu činností s externími náklady, které vykonávají všichni jednotlivci v anarchii. Pak lze i pravidlo o optimálním počtu hodin pro B reinterpretovat tak, že určuje, kolik činností bude omezeno pravidly a kolik ji zůstane v anarchickém stavu. Pokud se bude pravidlo B^{P*} příliš lišit od jednotlivých individuálních anarchických B^* , pak to znamená, že jednotlivci omezí pravidly více činností. V tom případě bude konstituční smlouva obsahovat nejen pravidla typu „nezabiješ, nepokradeš“ apod., ale i pravidla ohledně dalších aktivit, např. hlasité projevy v nočních hodinách. Pokud naopak bude pravidlo jen nepatrně vzdáleno od B^* , pak jednotlivci omezí jen některé základní aktivity s externími náklady. Navíc budeme předpokládat, že omezení jde od aktivit s největšími externími náklady k nejnižším. Zřejmě se tak budou lišit i náklady na vynucení, které jsme předpokládali v paušální výši. Další analýza by mohla ukázat, jak se budou chovat s jednotlivými pravidly. Které aktivity budou nakonec omezeny, tedy jak moc omezení na sebe jednotlivci budou klást, to samozřejmě záleží na parametrech, které Buchanan (1975, str. 34) vyjmenovává jako „drsnost džungle, ocenění pořádku, náklady na vynucení a další“. Dále krátce ukážeme, které aktivity to pravděpodobně budou.

Model nám ukázal, že pokud zvýšení užítu ze zavedení pravidel bude větší než snížení užítu ze zavedení nákladů na ochranný stát, pak se pravidla vyplatí. Tato výpověď byla klíčovou tezí, kterou jsme chtěli dokázat a vyvrátit tak teze o ideálním stavu v anarchii.

Vlastnická práva jako nepřímá pravidla

Dosud jsme chápali pravidla jako omezení chování a odvodili si, že jejich zavedení může být výhodné pro všechny členy společnosti, pokud se jedná o aktivity s externími náklady. V tuto chvíli po reinterpretaci modelu nás tedy zajímá, jaká pravidla konkrétněji se objeví v konstituční smlouvě, začínáme-li v anarchii. Tato pravidla budeme nazývat *základními pravidly*. Které jsou to činnosti s velkými externími náklady, že se vyplatí je zahrnout do konstituční smlouvy a vynucovat je nákladným ochranným státem?

Obecně můžeme rozlišit tři úrovně základních pravidel: (1) pro činnosti, jejichž externí náklady jsou otázkou základního přežití, (2) pro činnosti, jejichž externí náklady jsou překážkou pro dosahování bohatství činností bez externích nákladů a (3) ostatní činnosti s externími náklady.

Co se týče činností, jejichž externí náklady ovlivňují přežití členů společnosti, typickým příkladem jsou bojové aktivity apod. Každá společnost, kde jednotlivci chtějí žít ve vzájemné harmonii a dosahovat cílů, aniž by tím kladli náklady na druhé, musí dodržovat základní pravidla ohledně těchto činností. Příkladem takových základních pravidel mohou být např. zákaz fyzického násilí na lidech, ublížení na zdraví, úmyslné zabití apod.

Druhou úrovní jsou základní pravidla, která se týkají činností, jejichž externí náklady jsou určitým významným způsobem vysoké. Představme si, že jednotlivec v anarchii vlastní činností vyrobí určité statky (popř. je nasbírá) a jiný jedinec mu je vezme. To je jistě významná překážka sledování vlastního zájmu. Pro všechny jednotlivce by bylo lepší, pokud by si statky navzájem nebrali, čili zavést pravidla, která by činnost tohoto typu omezila. Předpokladem pro zavedení základních pravidel, která by krádeže a loupeže statků omezovala či eliminovala, je však *definování vlastnických práv k jednotlivým statkům*. Pouze v případě, že bude zřejmé, že nějaký jedinec bude mít vlastnické právo k nějakému statku, je možné zavést pravidla tohoto typu.³⁷

Vlastnická práva jsou tak též určitým základním pravidlem, které je účelné stanovit v konstituční smlouvě a které je vlastně pravidlem nepřímým: pokud já mám vlastnické právo ke statku *x*, pak to představuje určité *ex ante* omezení chování ostatních, popřípadě pokud někdo má vlastnické právo ke statku *y*, pak to znamená *ex ante* omezení pro mé vlastní chování. Vlastnické právo je druhá strana mince pravidla a naopak, alespoň v tomto případě.³⁸

Vlastnické právo nemusí být stanoveno absolutně. Jinak řečeno, omezení mého chování ve vztahu ke statkům ostatních (a omezení chování ostatních ke statkům mým) může být různé velké. Opět bude existovat určitá optimální úroveň vlastnického práva, neboť existence vlastnických práv přináší jednotlivci užitek tím, že jeho statky nebude moci nikdo jiný než on užívat, a bere mu užitek tím, že omezují jeho chování vůči statkům ostatních.

Uveďme pár příkladů: jednotlivci pravděpodobně nebudou mít nic proti tomu, aby statky, které si člověk sám vyrobí, byly v jeho vlastnictví. Stejně tak si mohou jednotlivci rozdělit území a zavést vlastnická práva pro obyvatele k určitým územním jednotkám. Je též možné, že přírodní statky typu plodů na stromech apod. budou patřit tomu, kdo pozemek se stromy vlastní. Ale jednotlivci si nemusí ustanovit vlastnická práva ke vzduchu, který je nad pozemkem, který již někomu patří atd. U pozemků může být pro jednotlivce racionální omezit své chování méně a povolit např. volný přechod přes pozemek. To sice představuje pro vlastníka určité břemeno, tedy náklad, ale na druhou stranu je pro něj přínosem, že může přecházet přes pozemky ostatních.

Důležitým institutem pro prvotní zavedení vlastnických práv jsou opět *kompensace*. Předpokládáme-li odlišnosti jednotlivců, pak v anarchii mohou různí jednotlivci nashromáždit různé množství statků a obsadit různě velká území. Pro uzavření konstituční smlouvy a zavedení vlastnických práv může být pro jednotlivce racionální jednorázově či průběžně přerozdělit část statků od bohatších k chudším za účelem dosažení konsensu o pravidlech. Uveďme jednoduchý příklad s pozemkem: relativně chudší budou chtít chodit přes pozemky relativně bohatších (kteří mají pozemků více), zatímco bohatší nebudou chtít, aby jim pořád někdo chodil po pozemcích. Nicméně k uzavření konstituční smlouvy je třeba jednomyslnosti. Proto budou bohatší kompenzovat chudé a ustanoví si poměrně přísná pravidla o omezení vstupu na pozemky, popřípadě bude výsledná shoda někde mezi extrémy, ale zároveň blíže k těm, kteří více oceňují (v jednotkách materiálních) omezení přechodu přes pozemky.

Třetí oblastí pro zavedení pravidel jsou činnosti s externími náklady, které již nejsou „tak významné“ jako předchozí. Jedná se o všechny činnosti, vůči kterým mohou být jednotlivci subjektivně „citliví“ a které jim přinášejí externí náklady ani ne tak ve formě menších materiálních výnosů ale prostě jen ve formě nižšího užitku. Takovou činností může být např. kouření, hlasité projevy v nočních hodinách, sex na veřejnosti apod. Každou z těchto aktivit by jednotlivec rád činil, ale zároveň by byl rád, pokud by to nečinili ostatní. V případě, že by

³⁷ Vlastnická práva můžeme chápat poněkud obecněji než pouze k materiálním statkům. Mohou to být i práva na duševní vlastnictví apod.

³⁸ V jiných případech mohou samozřejmě existovat pravidla, která představují *pro všechny* omezení chování vůči nějakému objektu či činnosti, např. typu činností základního přežití: nikdo nesmí zabít ostatní ani sebe apod.

se všichni shodli, že snížení aktivit je přínosné pro všechny stejně, pak pravidlo může být zavedeno bez kompenzací a bez vyjednávání ihned, i když se bude jednat o činnost s poměrně malými externími náklady. Pokud se jednotlivci neshodnou, pak je opět nutné zavést kompenzace.

Do této chvíle tak bude konstituční smlouva obsahovat základní pravidla a vlastnická práva s různým stupněm omezení individuálního chování, včetně sankcí za porušení pravidel a pravidel organizace ochranného státu.³⁹ Dále uvidíme, že konstituční smlouva může obsahovat ještě další pravidla, nicméně základní pravidla a práva jsou výchozím Paretovským posunem všech jednotlivců z anarchie do společenského uspořádání, kde již nehrozí Hobbesiánská válka všech proti všem. Konstituční vyjednávání a ustanovení pravidel v konstituční fázi tak umožňuje dosahovat v postkonstituční fázi, tedy po uzavření společenské smlouvy, vyšších užitků a je pro všechny jednotlivce ve společnosti přínosné, byla-li společenská konstituční smlouva uzavřena jednomyslně.

³⁹ Pro podrobnou diskusi konstituční smlouvy viz též Mueller (1999).

5 PRAVIDLA PRO POSTKONSTITUČNÍ AKTIVITY

V této kapitole se zabýváme aktivitami, které lze konceptuálně očekávat po uzavření konstituční smlouvy, která stanoví základní pravidla a vlastnická práva včetně mechanismů jejich vynucení. *Zde chci ukázat, že do konstituční smlouvy mohou být vtělena další užitečná pravidla, která zvýší užitek jednotlivců ve společnosti.* Budou to pravidla pro fungování další složky státu, tzv. produktivního státu, a pravidla pro možnou renegociaci konstituční smlouvy.

Postkonstituční aktivity a směny

Základní pravidla a práva, která by vznikla uzavřením konstituční smlouvy, představují kromě znatelného Pareto zlepšení *výchozí situaci pro další dobrovolné aktivity*, které v pojmosloví konstituční politické ekonomie budeme nazývat *postkonstitučními aktivitami*. Tyto aktivity by v anarchii neexistovaly a jsou umožněny existencí a vynucováním základních pravidel a vlastnických práv. Pokud by se jednotlivcům nepodařilo stanovit v konstituční smlouvě „optimální“ pravidla, sankce, popřípadě vymyslet efektivní způsob jejich vynucování, pak by tyto aktivity buď nevznikly, anebo by nebyly dobrovolné a někteří jednotlivci by v nich mohli tratit. Podrobnější analýza by tak mohl zkoumat dopad různé úpravy základních pravidel a práv na postkonstituční aktivity.

Postkonstituční aktivity budou tří druhů: individuální, bilaterální a multilaterální. Individuální postkonstituční aktivity jsou aktivity jednotlivců, které souvisí s výkonem vlastnických práv. Standardní teorie vlastnických práv (viz např. Mlčoch, 1996, str. 18) rozlišuje tři základní úrovně vlastnických práv, které se týkají činností se statky v mém vlastnictví: *usus* (tedy užití a nakládání se statkem), *usus fructus* (užívání plodů statku) a *abusus* (tedy možnost převést vlastnické právo ke statku na někoho jiného). Každá z těchto tří činností je v podstatě nová a v anarchii nemohla existovat. Když práva neexistovala, nemohl jednatlivec např. obdělávat *své* pozemky či obhospodařovat *své* stromy, protože nic takového jako „*své*“ statky neexistovalo. Pokud jednatlivec např. obdělal své pozemky a vypěstoval nějaké plodiny, pak kdokoli mohl přijít a plodiny mu vzít. V případě existence vlastnických práv je však jednatlivec chráněn proti loupežím a podobným aktivitám, respektive tyto aktivity jsou postihovány. Jednatlivci nyní mohou vynakládat své zdroje a statky na produkci dalších statků a *tím si zvyšovat užitek*.

Druhým typem postkonstitučních aktivit jsou *bilaterální směny vlastnických práv* aneb obchodování na ekonomických trzích. V podstatě jde o aktivitu typu *abusus* dvou jedinců, která je oběma stranám přínosná. Pokud si jednatlivec vyrobí nějaké zboží a bude v jeho výrobě komparativně lepší než někdo ostatní, pak může dojít k vzájemným směnám. V anarchii, kde si nikdo nebyl jist svým majetkem a kde si každý to, co vyrobil a nasbíral, spotřeboval sám, nebyly tyto aktivity možné. Směnné aktivity jednotlivců jsou doménou standardní ekonomie a mikroekonomická analýza ukazuje, jak budou vypadat přínosy ze směny. Obchodováním uzavírají obě strany postkonstituční smlouvu a jednomyslně se shodnou na podmínkách obchodu. Pokud by se neshodly, pak by ke směně vůbec nedošlo. *Směna pak poskytuje další přínosy k užítku*.

Třetím typem postkonstitučních aktivit jsou multilaterální směny, tedy směny více jak dvou jednotlivců. Pro začátek uvažujme pouze skupinové směny, kde skupina nezahrnuje celou společnost.⁴⁰ Mohou existovat aktivity, které bilaterálně nevzniknou, ale které mohou přinést všem participujícím užitek. Takové aktivity jsou většinou v ekonomii řazeny pod hlavičku veřejných statků. My však v této chvíli předpokládáme, že skupina může vyloučit ostatní ze spotřeby *svého* veřejného statku, takže nejde o čistý veřejný statek. Jaké aktivity by

⁴⁰ Viz například ekonomická teorie klubů, které se věnuje Buchanan (1987, str. 207 – 222).

se sem daly zahrnout? Může to být např. dohoda o zřízení požárního sboru pro participující jednotlivce. Individuální aktivitou by sbor nevznikl, neboť náklady na jeho zřízení a udržování pro každého jednotlivce převyšují výnosy, které jsou dány malou pravděpodobností, že jej postihne požár. Pokud se však dohodne n jednotlivců, že si společně zřídí požární sbor a že jim bude hasit požáry, pak může být už pro každého participujícího jednotlivce racionální dát jednu n -tinu nákladů výměnou za jistotu, že v případě požáru může spoléhat na pomoc. Všimněme si též, že tento veřejný statek je vylučitelný. Pokud budou domy obyvatel města stát dostatečně daleko od sebe, aby se požár lavinově nešířil, pak pokud někdo nechce na nákladech požárního sboru participovat, nemusí, ale zároveň se nemůže spoléhat na pomoc. Tento případ se liší od příkladu s majákem, kde vyloučit ostatní ze spotřeby by bylo téměř nemožné. Připomeňme, že multilaterální aktivita je též směnou, jednomyslnou smlouvou, kde jednotlivci směňují část svých vlastnických práv (materiální statky, peníze) za jistotu, že budou moci užívat výhod ze spotřeby veřejného statku. Taková jednomyslná multilaterální směna je přínosná, zvyšuje participujícím užitek, protože v opačném případě by vůbec nevznikla.

Zvláštním případem multilaterálních směn je ten, kdy veřejný statek je přínosný pro celou komunitu. Pak hovoříme o nevylučitelnosti ostatních ze spotřeby takového statku. Pak je skupinou vlastně celá komunita a pokud náklady na produkci takového statku, rozdělené nějakým způsobem na jednotlivce, nepřevyšují výnosy pro jednotlivce, bude pro všechny jednotlivce v komunitě racionální tuto směnu učinit a zvýšit si tím užitek.

Pro bilaterální i multilaterální aktivity je třeba poznamenat, že pokud směna neprobíhá přesně v jednom časovém okamžiku, „z ruky do ruky“, pak opět existuje věznovo dilema. Pro jednu stranu by bylo nejlepší, pokud by získala vlastnická práva ke statku druhé strany, ale sama je nepřevedla. To znamená, že ochrannému státu tu připadá další role, a to vynucovat *odsouhlasené směny vlastnických práv*. To se v podstatě kryje s rolí vynucovat vlastnická práva obecně, pokud je dohoda o provedení směny chápána jako dobrovolný akt převodu vlastnických práv. V realitě se nejspíše setkáme s písemnou smlouvou o převodu vlastnických práv. Pokud je tato smlouva uzavřena, pak slouží jako podklad pro rozhodování ochranného státu, komu vlastnická práva přísluší a jak je tedy má vynucovat. Ochranný stát si též zajišťuje, aby nedocházelo k podvrhům, nedobrovolným směnám apod., stejně jako dohlíží na to, aby směny, které má vynucovat, nebyly v rozporu se základními pravidly.

Transakční náklady postkonstitučních aktivit a směn

Pro postkonstituční aktivity druhého a třetího typu je potřeba učinit významnou poznámku. Zatímco pro jednotlivce je poměrně jednoduché zahájit postkonstituční aktivitu vyplývající z jeho vlastnických práv, pro směny bilaterální a multilaterální tomu tak být nemusí. V případě směny dvou jednotlivců, která může být přínosná, se mohou vyskytnout obtíže, které směnu omezí či dokonce znemožní. Může se například stát, že prodejce nenajde kupce. Ekonomie nazývá tyto obtíže či překážky směny *transakčními náklady*, tedy náklady na provedení transakce, směny. Pokud bude všem obyvatelům města známo, že trh se nachází na náměstí, pak každý ze zájemců může přijít a obchodovat. Jedinými transakčními náklady pak budou náklady na dopravu na náměstí. Pokud však nebude jednotlivcům známo, kde trh probíhá, transakční náklady budou vyšší. Jednotlivec musí vynaložit náklady na hledání, na informace a nakonec ještě na dopravu. Další složkou transakčních nákladů budou i náklady na vyjednávání. Ty budou tím nižší, čím více potenciálních směnných partnerů bude existovat (tedy nejnižší budou v konkurenčním prostředí, kde pokud se mi podmínky obchodu s jedním partnerem nelíbí, mohu kdykoli odejít k jinému).⁴¹

Pro multilaterální aktivity platí ještě více, že transakční náklady na směnu existují. Teze, kterou chci dále dokázat, tvrdí, že *čím více jednotlivců je třeba k provedení směny, tím vyšší*

⁴¹ K tomu viz Buchanan (1975, str. 36)

budou transakční náklady. Pro dva jednotlivce budou transakční náklady zahrnovat v podstatě náklady na informaci o pozici prodejce, respektive kupce, a dopravní náklady, navíc i podstatné vyjednávací náklady (čas a ušlý užitek). Čím více jednotlivců je třeba koordinovat, tím větší transakční náklady. Navíc zde není tak velká možnost, že by jednotlivec mohl kdykoli odejít k jinému partnerovi, k jiné skupině, což by snižovalo vyjednávací náklady, jako je tomu u bilaterálních směn v konkurenčním prostředí. Navíc, jak ještě ukážeme dále, zde hrozí *riziko černého pasažera*: pokud se skupina domlouvá na produkci a spotřebě veřejného statku a nemůže vyloučit ze spotřeby členy skupiny, pak pro každého jednotlivce bude existovat podnět, aby na produkci nepřispíval, ale aby pouze spotřeboval. Protože tento podnět existuje u všech, zvyšují se transakční náklady na takovou multilaterální směnu, neboť nikdo nebude chtít platit za veřejný statek, ale každý by jej rád měl, takže je nutné dále a déle vyjednávat, přičemž každý očekává, že i kdyby se domluvili na produkci statku, pak pro každého bude lepší náklady nevytvořit.

Existence transakčních nákladů implikuje, že i když mohou být postkonstituční aktivity všech tří druhů přínosné, není nikde řečeno, že se objeví všechny potenciálně myslitelné. Ekonomická analýza vyžaduje, aby každý jednotlivec porovnal čisté výnosy a transakční náklady svých aktivit. Zatímco u individuálních aktivit budou čisté výnosy zcela jistě větší než transakční náklady (které můžeme uvažovat pouze jako náklady na rozhodování, transakční náklady jsou pouze pro dva a více jednotlivců), pro bilaterální aktivity už tomu tak vždy být nemusí, pro malé skupiny, produkující a spotřebovávající veřejné statky, to bude ještě méně pravděpodobnější a snad zcela nemožné to bude pro velké, neorganizované skupiny, kde transakční náklady budou prohibitivně vysoké.⁴² Nejvyšší transakční náklady tak budou pro multilaterální směny, na kterých by participovali všichni členové společnosti.

Ukazuje se tedy, že vlastnická práva a základní pravidla jsou nutnou podmínkou pro další postkonstituční aktivity, nikoli však podmínkou postačující. Transakční náklady mohou některé aktivity omezit a budou to zejména aktivity multilaterální, které vyžadují koordinovanou činnost více jednotlivců. Nejvyšší transakční náklady tak budou na dosažení jednomyslné dohody. Proč jsme tedy neuvažovali transakční náklady již v případě uzavření konstituční smlouvy? V konceptu *as if* jsme přece předpokládali, že původní konstituční smlouva neobnášela transakční náklady na jednomyslnost. To lze vysvětlit buď tak, že tato smlouva byla implicitní a že *bychom stav věci měli takto chápat*, nebo že obdoba konstituční smlouvy skutečně vznikla, ale bylo to v tzv. *oknu příležitosti* (viz Williamson, 2000, str. 598), kdy analýza přínosů a nákladů jednoznačně vyznívala pro konstituční revoluci. Proč tedy klademe důraz na existenci transakčních nákladů zde? Zatímco konstituční smlouva byla v konceptu *as if* pouze jedna, mohli jsme si dovolit určité zjednodušení a transakční náklady ze zmíněných důvodů neuvažovat. V případě postkonstitučních aktivit a směn, kterých probíhá mnoho, je již neudržitelné opomíjet vliv transakčních nákladů. To uvidíme zvláště v okamžiku, kdy zjistíme, že *těž postkonstituční aktivity mohou mít externí náklady*. Pak hrají transakční náklady velkou roli.

Externí náklady postkonstitučních aktivit a směn

Stejně jako činnosti v anarchii mohly být bez externích nákladů či výnosů jakož i s externími efekty, může i výkon vlastnických práv jako individuální postkonstituční aktivita (a to jak *usus*, tak i *usus fructus* a *abusus*) klást externí náklady na druhé. Představme si, že jednotlivec bude vlastnit výrobní jednotku, která bude vypouštět jedovaté látky do okolí (v anarchii by výrobní jednotku mít nemohl, neboť by mu veškeré suroviny mohly být rozkradeny, takže by se do kapitálově náročné aktivity, které vyžadují uskladnění surovin, vůbec nepouštěl). Tím bude samozřejmě klást na své spoluobčany externí náklady.

⁴² Dále ještě ukážu, že za jistých předpokladů se mohou vyskytnout multilaterální směny i v případě velkých skupin, pokud se jim podaří transakční náklady snížit.

I v případě bilaterálních směn vlastnických práv mohou existovat případy, kdy dvě smluvní strany budou klást externí náklady na ostatní, na směně neparticipující jednotlivce. Jaké příklady existují pro směnu, která by mohla klást externí náklady na ostatní? Může to být např. prostituce, kterou jako příklad směny s externími náklady uvádějí i Buchanan a Tullock (1965, str. 269). V tomto příkladě jsou externí náklady spíše subjektivní, nicméně externality mohou být i objektivní, tedy v materiálních jednotkách.

V případě multilaterálních směn, které však nezahrnují celou komunitu, mohou opět existovat externí náklady (v případě veřejného statku pro celou komunitu externí náklady nemohou logicky existovat, jsme-li stále ve statickém modelu a nezahrnujeme-li do analýzy možné externí náklady v dalších obdobích, stejně jako tomu bylo u jednotlivce). Skupina jednotlivců se může například rozhodnout, že bude produkovat nějaký statek společně, a přitom bude vypouštět jedovaté zplodiny do ovzduší. V tomto případě si sice jednotlivci ze skupiny kladou určité náklady sami na sebe, ale ty budou určitě nižší než výnosy z produkce a směny, protože proč by jinak do multilaterálního kontraktu vstupovali?

Můžeme pro případ postkonstitučních aktivit a směn použít náš model z anarchie? Může být racionální omezit postkonstituční aktivity pravidly? Teze, kterou zde obhajují, tvrdí, že model Robinsona a Pátka zde použít již nemůžeme a že situace je daleko složitější než v anarchii. Externí náklady se zde totiž poněkud liší od externích nákladů, které na sebe kladli jednotlivci v anarchii, alespoň co do naší analýzy. V anarchii totiž kladli všichni externí náklady na sebe navzájem, *externí náklady byly reciproční*, takže snížení aktivity s externími náklady bylo Pareto efektivní, všichni si tím polepšili.

To se dramaticky liší od situace v postanarchickém období. Aby vůbec mohly probíhat směny, jednotlivci se musí lišit. Každý vlastní jiné statky a produkuje jiné výrobky, které chce směnit na trhu a zvýšit si tím užitek. To však znamená, že pouze někteří jednotlivci budou produkovat své statky takovým způsobem, že to bude klást externí náklady na některé další jednotlivce, pouze některé směny budou klást externí náklady na pouze některé další, na směně neparticipující jednotlivce atd. V postanarchickém období již neplatí, že všichni trpí externími náklady a všichni činnost s externími náklady vykonávají. Pak je ale zřejmé, že *snížení nějaké aktivity s externími náklady nemůže být v žádném případě Pareto efektivní*. Pokud budeme předpokládat, že jednatel, který činnost s externími náklady vykonává, sám jimi netrpí (nebo ne v takové míře, jinak by to nedělal), pak omezení této aktivity sice přinese zvýšení užítku těm, kteří trpí externími náklady, ale zároveň sníží užitek tomu, kdo tuto činnost vykonává. *Metodologický individualismus konstituční politické ekonomie, ze kterého vycházíme, však zapovídá jakýmkoli způsobem porovnávat změny v užitech mezi jednotlivci a činit normativní soudy o zlepšení a zhoršení, pokud se nejedná o Pareto zlepšení*. Jak se tedy vypořádat s problémem existence externích nákladů? Zůstanou, nebo je lze eliminovat? Budou a mohou existovat pravidla, která tyto aktivity omezí?

Externí náklady při neexistenci transakčních nákladů

Uvažujme pro jednoduchost nejprve stav, kdy neexistují transakční náklady. Představme si, že na mě jako na jednotlivce či na nějakou skupinu, jíž jsem členem, klade nějaký jiný jednatel či dvojice či skupina externí náklady svou postkonstituční aktivitou či směnou. Pro jednoduchost předpokládejme, že na mě jako na jednotlivce klade nějaká jednatel *J* externí náklady. Protože neexistují transakční náklady, zahájím *bez nákladů* aktivitu, která bude motivována odstraněním externích nákladů, které na mě jednatel *J* klade. Protože neexistence transakčních nákladů též znamená, že vyjednávací náklady budou nulové, vstoupím do vyjednávání s jednatel *J* a vzájemně si porovnáme přínosy a náklady z přerušení aktivity s externími náklady jednatel *J*, převedené na materiální jednotky. Dejme tomu, že ohodnocuji externí náklady částkou *k*, takže pokud by jednatel *J* se svou činností přestal, můj užitek se zvýší, jako by mi někdo dal částku *k*. Na druhou stranu, pokud

by jednotlivce J s činností přestal, asi by mu to snížilo užitek. Dejme tomu, že snížení užítku jednotlivce J z omezení své činnosti je ekvivalentní ztrátě částky j . Pokud bude platit, že

$$k \geq j, \quad (72)$$

existuje prostor pro dohodu, pro vzájemnou směnu, její obsahem bude omezení činnosti s externími náklady a zaplacení kompenzací. Já dám jednotlivci J právě j jednotek, popřípadě o něco víc, abych mu kompenzoval ztrátu, kterou utrpí z omezení své aktivity. *V tomto případě uzavíráme opět jakousi bilaterální smlouvu, směnu, která je pro obě strany výhodná.* Pokud bude nerovnice (72) platit v dostatečně velké míře, pak kompenzace bude například ve výši $j+1$ a jednotlivce J omezením aktivity s externími náklady sice ztratí j , ale získá $j+1$, takže jeho čistý přínos je 1 jednotka materiálních statků či peněz. Já sice zaplatím $j+1$, ale získám omezení externích nákladů v proklamované výši k , přičemž při platnosti (72) v dostatečně velké míře bude $k-j-1$ kladné.

Pokud však platí opačný vztah, tedy

$$j \geq k, \quad (73)$$

pak neexistuje prostor pro dohodu o omezení činnosti s externími náklady. I kdybych jednotlivci J zaplatil k jednotek, což je maximum, které chci zaplatit, neboť vyšší částka by mi snížila užitek o více než externí náklady, jemu to stačit nebude. Pak kladená externalita je slovy Buchanana a Tullocka (1965, str. 91) pouze „zdánlivá, nikoli reálná“.

Pro situaci uzavření bilaterální dohody o omezení aktivity pak opět existuje riziko, že oba dohodu poruší, tedy situace věžňova dilematu. Pro mě bude lepší, pokud nezaplatím kompenzaci, ale jednotlivce J omezí svou aktivitu, zatímco pro jednotlivce J by bylo nejlepší, abych já kompenzaci zaplatil, ale on svou aktivitu neomezil. I zde pak vstupuje do hry ochranný stát, pokud jsou splněny již dříve zmíněné podmínky.

Uvedený příklad byl pouze ilustrativní, nicméně jeho obdoba platí i pro aktivity multilaterální, kdy postižení představují skupinu či činnost s externími náklady vykonává skupina či dva jednotlivci atd. Principem tedy je, že při existenci externích nákladů se mohou postižení pokusit uzavřít dohodu s druhou stranu a kompenzovat ji za omezení činnosti s externími náklady. Pokud taková dohoda bude mít oboustranné přínosy, pak je realizovatelná, pokud ne, pak je externalita pouze zdánlivá a množina možných Pareto zlepšení je prázdná.

Nezapomeňme však, že veškerá analýza předpokládá v této chvíli *neexistenci transakčních nákladů*. Buchanan (1975, str. 36) například poznamenává, že po uzavření konstituční smlouvy se „trhy objeví více méně spontánně na základě chování jednotlivců, které je vedeno sebezájmem, přičemž výsledky trhů budou přínosné pro všechny členy společnosti“. To však předpokládá neexistenci transakčních nákladů! Pouze v tomto případě bude Smithova neviditelná ruka trhu fungovat. V případě jejich existence musíme analýzu modifikovat.

Externí náklady při existenci transakčních nákladů

Pokud existují transakční náklady, pak budou v postanarchickém období probíhat aktivity jednotlivců i směny bilaterální a multilaterální pouze tehdy, pokud čisté přínosy budou pro jednotlivce vyšší než transakční náklady. Již jsme uvedli, že lze očekávat méně multilaterálních směn, neboť transakční náklady se s počtem participujících jednotlivců dramaticky zvyšují. Nicméně za jistých podmínek, ke kterým se ještě vrátíme, budou existovat i některé multilaterální směny.

Pokud mezi postkonstitučními aktivitami a směny budou existovat takové, které obnášejí externí náklady, pak se bude nynější analýza situace lišit od situace předchozí. Předpokládejme pro ilustraci odlišný případ: jednotlivce J vykonává určitou činnost s externími náklady, které dopadají na skupinu o n členech. Již víme, že větší skupiny potřebují ke své mu zorganizování za normálních podmínek velké transakční náklady, které ponese každý z jejich členů. Jde o náklady pro jednotlivce na vlastní organizaci a domluvu,

jak postupovat ve věci s externími náklady atd. Označme je jako TC_S jako transakční náklady skupiny (ale jsou pro 1 jednotlivce).

Kromě toho však na každého jednotlivce ze skupiny případnou další transakční náklady, a to na vyjednávání s jednotlivcem J . Skupina se musí za jednotlivcem vydat a vyjednávat s ním. Označme tyto náklady pro jednotlivce jako TC_J jako transakční náklady na akci, kde se bude vyjednávat s jednotlivcem J . Tyto náklady též nebudou malé, neboť jednotlivce J může strategicky vyjednávat, nadhodnocovat své ztráty atd.

Dále opět předpokládejme externí náklady na člena skupiny ve výši k a ztrátu jednotlivce J z omezení své činnosti jako j .

Racionální jednotlivce, člen naší skupiny, musí vážit možné přínosy a náklady z takové akce: přínosy jsou, že pokud vyjednávání dopadne dobře, pak jednotlivce J sníží svou aktivitu a tím i externí náklady. Tato pravděpodobnost nemusí být vysoká, ale je kladná. Označme přínosy jako pk , kde p je pravděpodobnost, že jednotlivce ukončí svou činnost za nějakou kompenzaci ve výši j , či o málo vyšší (p je mezi nulou a jedničkou).

Avšak náklady jsou dost vysoké: zhrnují nejen kompenzace jednotlivci J ve výši j/n (tedy každý dá stejnou část), ale i náklady na vlastní zorganizování skupiny TC_S a též na podniknutí vyjednávání s jednotlivcem J , tedy TC_J . Aby tedy vůbec došlo ke zorganizování skupiny a k podniknutí postkonstituční aktivity za účelem odstranění externalit, musí pro každého jednotlivce platit, že přínosy budou vyšší než náklady, tedy že

$$pk \geq \frac{j}{n} + TC_S + TC_J. \quad (74)$$

Pokud budou transakční náklady obou druhů podstatně vysoké, což bude platit pro velká n , pak nerovnice (74) rozhodně platit nebude. Pokud by neexistovaly transakční náklady, pak by stačilo, aby

$$pk \geq \frac{j}{n}, \quad (75)$$

což v případě velkých n a velkých k bude platit. V případě transakčních nákladů tak jednotlivce J bude produkovat dále externality a členové skupiny budou tyto externí náklady trpět. Jediným způsobem, jak by si mohli pomoci, by bylo snížit transakční náklady obou druhů. K této otázce se však dostaneme později.

V případě jednotlivce, který nese externí náklady, by sice odpadly transakční náklady na zorganizování skupiny, avšak transakční náklady na vyjednávání s jednotlivcem J by zůstaly. Jednotlivce tedy má určitou vyšší šanci dospět k odstranění externalit, ale zase by platil kompenzaci sám.

Již jsme v případě neexistence transakčních uvedli, že *aktivita, která směřuje k eliminaci externích nákladů, které na jednotlivce někdo klade, je též postkonstituční aktivitou svého druhu*. Je motivována zvýšením užitku, může zahrnovat náklady i přínosy a výsledná směna či dohoda může být vynucována ochranným státem. Taková aktivita může být však v tomto případě pouze bilaterální či multilaterální, protože jejím cílem je dohoda, směna o omezení aktivity s externími náklady, která může být uzavřena přinejmenším mezi dvěma stranami. Rozdílem od ostatních postkonstitučních aktivit však je, že *prvotní motiv zahájit dobrovolnou postkonstituční směnu o omezení činnosti s externími náklady vychází od poškozené strany*. U standardních směn a obchodů byly motivy v podstatě rovnoměrně rozloženy. Kupce hledal prodejce a prodejce hledal kupce, i když i zde by mohl být motiv jedné strany dosáhnout dohody větší. V případech postkonstitučních aktivit, které směřují k odstranění externalit, je však prvotní motiv značně vychýlen, což se dá nejlépe demonstrovat na případě s existencí transakčních nákladů. *Ty totiž nese postižená strana*.

Transakční náklady, které skutečně reálně existují, tak dovolují, aby činnosti s externími náklady ve společnosti existovaly. Pokud budou navíc transakční náklady na zorganizování skupiny a na vyjednávání velmi, až prohibitivně vysoké (což platí v případě skupiny o 99%

všech členů), pak externí náklady, které bude klást třeba jen jeden jednotlivce, mohou být dokonce libovolně vysoké.

Jednomyslné kolektivní rozhodování o postkonstitučních aktivitách

V naší diskusi nás nyní zajímá, jak by si mohli racionální jednotlivci *ex ante* uspořádat soužití tak, aby jejich užítky byly co největší. Ukážeme, že existují jisté možnosti, které se týkají postkonstitučních aktivit s externími náklady. Vraťme se nyní do konstituční fáze a předpokládejme, že jednotlivci očekávají výskyt postkonstitučních aktivit s externími náklady. Jaké bude jejich rozhodnutí? Můžeme čekat odlišnou úpravu než popsanou v předchozích odstavcích?

Předpokládejme opět nejprve neexistenci transakčních nákladů. Po uzavření konstituční smlouvy a omezení aktivit s externími náklady, které kladli všichni na všechny ostatní, na optimální úroveň pomocí pravidel vzniká prostor pro nové, postkonstituční aktivity, které mohou zvyšovat užitek jednotlivcům ve společnosti, ať již se jedná o individuální, bilaterální či multilaterální aktivity a směny. Dosud jsme však předpokládali, že tyto aktivity jsou čistě soukromé, dobrovolné a svobodné. Každý se (při dodržování základních pravidel a práv) mohl rozhodnout, jakou postkonstituční aktivitu bude vykonávat. Pokud pak některé aktivity způsobily ostatním členům společnosti externí náklady, tak v případě neexistence transakčních nákladů sice mohlo dojít ke kompenzacím, ale stejně to znamenalo Pareto zhoršení, neboť zahájením aktivity s externími náklady si jeden polepšil a druhý pohoršil, ať již dále došlo k mírnému Pareto zlepšení či ne.

Nebylo by pak pro jednotlivce racionální, pokud by všechny postkonstituční činnosti s externími náklady musely *ex ante* projít Pareto kritériem, tedy jednomyslnou dohodou? Nebylo by lepší pro jednotlivce, kteří diskutují ještě v konstituční fázi, nenechat všechny postkonstituční aktivity na dobrovolném a svobodném rozhodnutí jednotlivců v postanarchickém období? Nebylo by lepší nahradit individuální rozhodování kolektivním rozhodováním, kde by se rozhodovalo jednomyslně?

Sledujme nyní úvahu jednotlivce v konstituční fázi, který se bude rozhodovat, jak upravit postkonstituční aktivity, které na něj mohou klást externí náklady. *Protože se jednatel nachází v konstituční fázi, neví ještě, kterou pozici bude zastávat v postkonstitučních aktivitách on.* Může být stejně dobře jednotlivcem *J*, kterému by aktivita s externími náklady přinášela prospěch, jako i tím, kdo ponese externí náklady. Buchanan a Brennan (1985, str. 29) nazývají tuto pozici závojem nejistoty a ukazují, že její existence je téměř nutná pro dosažení jednomyslné dohody o upravení postkonstitučních aktivit. Pouze pokud jednotlivci nebudou vědět, jak budou při různých úpravách postkonstitučních aktivit postiženi, je možná dohoda přínosná pro všechny. Jakmile by skupina jednotlivců věděla, že si pohorší, zatímco jiná by věděla, že si polepší, prostor pro jednomyslnou shodu neexistuje, pokud neuvažujeme kompenzace. Jejich existence pak umožňuje poněkud podhalit závoj nejistoty.⁴³

Je zřejmé, že pokud by neexistovaly transakční náklady, pak pouze jednomyslnost zajistí, že postkonstituční aktivity a směny nebudou představovat Pareto zhoršení, když budou mít externí náklady. *Aktivita s externími náklady pak bude pouze tehdy možná, pokud její výnosy pro daného jednotlivce či skupinu budou tak vysoké, že by mohl kompenzovat všechny ostatní postižené jednotlivce, aby si zajistil jednomyslný souhlas.* Je též zřejmé, že při neexistenci transakčních nákladů má rozhodnutí kolektivní i individuální stejné výsledky, pokud jde o aktivity bez externích nákladů.

Problém však je, že jednomyslné rozhodování má významné transakční náklady, které jsme neuvažovali pouze v jednorázové, konstituční smlouvě. Postkonstitučních aktivit je však obrovské množství a pokud bychom vynechali aktivity bez externích nákladů, stejně by toto číslo bylo nepředstavitelně vysoké, bez ohledu na to, že všechny aktivity nemusíme předem

⁴³ Možnost dosažení shody bez existence závoje nejistoty diskutuje např. Müller (1998).

znát. Kolektivní rozhodování pomocí jednomyslného souhlasu je tak sice jediným spolehlivým prostředkem, které nám zajistí pouze Pareto zlepšení, ale též prostředkem prohibitivně nákladným.⁴⁴

Existuje nějaký jiný způsob, kterým by si mohli jednotlivci zabezpečit, že si nepohorší? V případě existence transakčních nákladů na jednomyslnost to možné není. Jednotlivec sice může přijmout pravidlo, že o provedení jakékoli postkonstituční aktivity s externími náklady bude kolektivně jednomyslně rozhodováno, ale náklady na dosažení jednomyslného rozhodnutí mohou být výrazně vyšší než externí náklady, které by utrpěl v případě individuálního rozhodování o postkonstitučních aktivitách. Jednotlivec by si tak mohl v konstituční smlouvě pouze zvolit, že pokud budou externí náklady vyšší než transakční náklady na jednomyslnost, pak nechť se o aktivitě rozhoduje jednomyslně, v opačném případě nechť je rozhodnutí na jednotlivcích. *Racionální jednotlivec tak bude minimalizovat náklady, které očekává v postkonstitučním období.* Tyto náklady však nemůže eliminovat.

Kolektivní rozhodování a hlasovací pravidla v přímé demokracii

Dosavadní úvaha předpokládala, že jednotlivec má v konstituční fázi na výběr pouze mezi individuálním rozhodováním a jednomyslným kolektivním rozhodováním. Pokud budou transakční náklady na jednomyslné rozhodnutí prohibitivně vysoké (což lze tvrdit), pak se racionální jednotlivec musí rozhodnout, že veškerá postkonstituční rozhodnutí budou probíhat individuálně. Externí náklady, které tak na něj mohou čas od času dopadnout, budou menší než náklady na jednomyslné rozhodování všech členů společnosti.

Kolektivní rozhodování však nemusí probíhat pouze jednomyslně! Stejně jako jednomyslné rozhodnutí si můžeme představit, že kolektiv bude v záležitostech postkonstitučních aktivit rozhodovat např. majoritou. Jiné než jednomyslné hlasovací pravidlo však nemůže zaručit Pareto zlepšení. Jednotlivec může být přehlasován a v případě majoritního pravidla pak skupina o 50% členů společnosti může na něj klást externí náklady. Nebude to však vždy, pokud se jednotlivec nachází v konstitučním rozhodování o postkonstitučních aktivitách za závojem nejistoty. Nadpoloviční většina členů společnosti pak může našeho jednotlivce někdy obsahovat a jindy ne, takže celkové očekávané externí náklady budou určitě nižší než pokud by se o takových aktivitách rozhodovalo individuálně (někdy takovou aktivitu prostě kolektiv svým majoritním hlasováním nepovolí). Na druhou stranu jsou transakční náklady na dosažení majoritního rozhodnutí určitě nižší než na jednomyslnost. Tím se jednotlivci otvírá další pole možností, jak některá postkonstituční rozhodnutí upravit.

Buchanan a Tullock (1965) ve svém společném známém díle *The Calculus of Consent* výše naznačenou úvahu rozpracovávají. Budeme zde zčásti používat jejich koncept *interdependentních nákladů*. Základní tezí ve zmíněném díle je tvrzení, že *jednotlivec se v konstituční fázi rozhoduje o hlasovacích pravidlech tak, že minimalizuje čisté očekávané náklady*. Existují dva typy nákladů, které jednotlivec očekává, že bude muset nést v postkonstitučním období: (1) externí náklady, které na něj mohou klást ostatní při svých aktivitách, a (2) transakční náklady na rozhodování kolektivu.

Oba typy očekávaných nákladů pak závisí na tom, kolik jednotlivců bude o provedení některé postkonstituční aktivity rozhodovat. Jak jsme již zmínili, pokud o postkonstituční aktivitě bude moci rozhodovat libovolný jednotlivec, pak náš jednotlivec v konstituční fázi musí očekávat, že na něj čas od času budou kladeny nějaké externí náklady, které sice může svou aktivitou poněkud zmírnit, ale v případě vysokých transakčních nákladů tomu tak nebude. Na druhou stranu budou očekávané transakční náklady na rozhodování nulové, neboť není třeba, aby se kolektiv sešel a hlasoval, když o aktivitě může rozhodnout libovolný jeden jednotlivec.

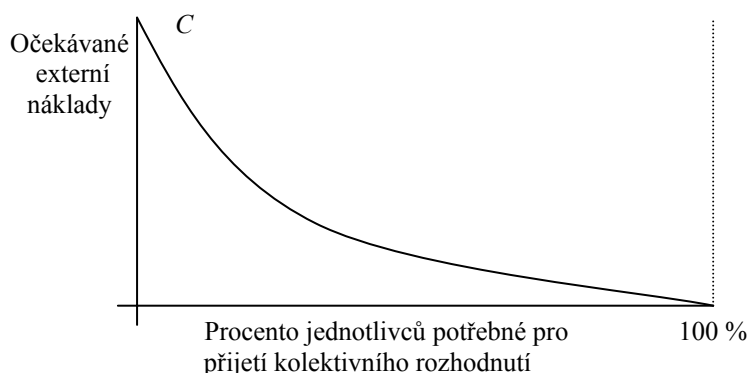
⁴⁴ To platí nejen pro explicitní jednomyslnost, ale i pro jiné formy implicitní jednomyslnosti, jako je právo veta či lhůta pro vyjádření atd.

Opačný případ představuje již zmíněná jednomyslnost. Očekávané externí náklady budou nulové, neboť racionální jednotlivec nepovolí nikomu, aby na něj kladl externí náklady, má právo veta. Avšak transakční náklady na rozhodování budou v případě jednomyslnosti obrovské.

Mezi těmito extrémy jsou pak oba typy nákladů kladné a jednotlivec se v konstituční fázi rozhoduje tak, že minimalizuje součet očekávaných externích a rozhodovacích nákladů. Tento součet pak Buchanan s Tullockem označují jako interdependentní náklady.

Ukažme si, jak se budou vyvíjet očekávané externí náklady v závislosti na tom, kolik jednotlivců ze společnosti je potřeba k přijetí kolektivního rozhodnutí. Následující graf tak udává externí náklady C jako funkci počtu jednotlivců, který je potřeba pro přijetí kolektivního rozhodnutí:

Graf 1

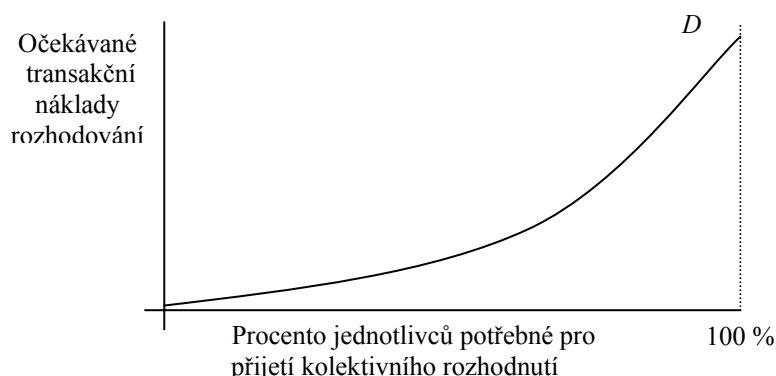

Předpokládejme rozhodování o určité postkonstituční aktivitě s externími náklady, jako je např. produkce se znečišťováním okolí. Očekávané externí náklady jsou diskontovány, neboť se jedná o očekávané externí náklady v budoucnu, které na něj budou kladeny ve všech dalších obdobích. Tím náš koncept poněkud dynamizujeme.

Z grafu 1 vidíme, že pokud by se rozhodování o produkci se znečišťováním okolí nechalo na svobodném rozhodnutí jednotlivců, pak by očekávané externí náklady byly nejvyšší. Pokud by však toto rozhodnutí muselo být učiněno kolektivem a souhlasit by muselo např. 30 % jednotlivců, vidíme, že očekávané externí náklady budou nižší. Pokud by totiž za platnosti hlasovacího pravidla 30 % chtěl například nějaký jednotlivec produkovat s externími náklady, pak by musel najít 30 % jednotlivců, kterým by kompenzoval externí náklady. Protože náš jednotlivec někdy může být a někdy nemusí být mezi těmi 30 %, někdy na něj externí náklady padnou a jindy mu budou kompenzovány. Nicméně čím větší procento jednotlivců, kteří musí s danou aktivitou vyjádřit souhlas, tím větší pravděpodobnost našeho jednotlivce, že mezi těmi kompenzovanými bude a že nebude nést externí náklady. A konečně při platnosti jednomyslnosti budou očekávané externí náklady nulové.

Zopakujme, že *pokud by neexistovaly náklady na rozhodování, pak by byla jednomyslnost nejlepším pravidlem, které by si měl jednotlivec v konstituční fázi vybrat jako pravidlo, podle kterého se budou činit postkonstituční aktivity s externími náklady*. Nicméně očekávané transakční náklady na rozhodování kolektivu existují. Označme je D . Jak jsme již dříve zmínili, čím více jednotlivců bude potřeba pro kolektivní rozhodnutí, tím větší náklady na rozhodování. Náklady tohoto druhu tak nebudou pouze náklady na informace, dopravu, ale i na vyjednávání v termínech ušlého času a tím i užitku či zisku. Následující graf ukazuje závislost transakčních nákladů na rozhodování kolektivu:

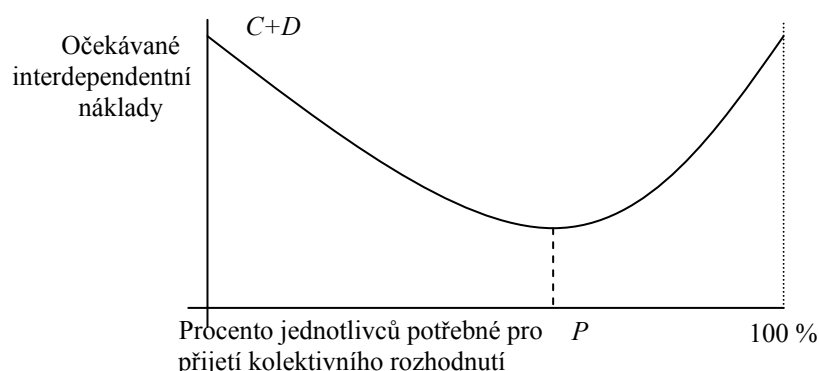
Graf 2

Opět se jedná o současnou hodnotu očekávaných nákladů. Nejvyšší náklady jsou pro přijetí jednomyslného rozhodnutí, neboť zde je nejvyšší pravděpodobnost, že dojde ke strategickému chování. I když v *konstituční fázi* je každý jednotlivec za závojem nejistoty a tím jsou vlastně pro naši analýzu všichni jednotlivci stejní, v postkonstitučních aktivitách již tomu tak není. Pokud bude chtít nějaká skupina provést i Pareto zlepšující aktivitu, pokud zahrne kompenzace, protože je nutná jednomyslnost, bude poslední jednotlivec potřebný pro souhlas strategicky vyjednávat. Pokud již všichni souhlasili, má jeho hlas obrovskou hodnotu a bude požadovat kompenzaci vyšší než jsou očekávané externí náklady. Takto se budou chovat v podstatě všichni, neboť každý z nečlenů skupiny s návrhem postkonstituční aktivity může být ten poslední. Pokud však požadavky budou příliš vysoké, pak skupina postkonstituční aktivitu neučiní, i když by tím každému prospěla, neboť by dostal kompenzace vyšší než externí náklady. Strategické vyjednávání o podmínkách tak zdržuje rozhodnutí a znamená vyšší ušlý užitek a tedy i vyšší náklady na rozhodování.

Posledním krokem v naší jednoduché analýze, založené na konceptu Buchanan a Tullocka (1965), je sečíst oba typy nákladů a zvolit takové pravidlo pro rozhodování kolektivu, kde interdependentní náklady budou nejnižší. Následující graf ukazuje možný součet $C+D$:

Graf 3

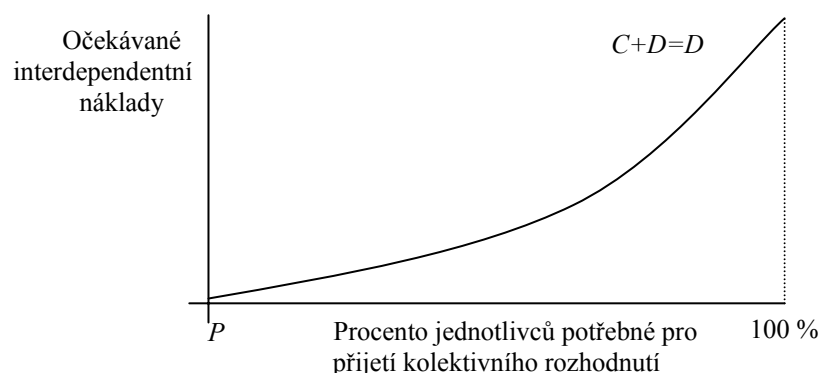
Jednotlivec si v konstituční fázi vybere pro postkonstituční aktivity různých typů různá hlasovací pravidla. V našem případě aktivity produkce s externími náklady na okolí (znečištění) je *optimální vybrat si hlasovací pravidlo P* . Protože se jednotlivci nacházejí za závojem nejistoty a jsou v naší analýze zhruba stejní, stejně oceňují oba typy nákladů, budou všichni preferovat stejné pravidlo. Jinak řečeno, závoj nejistoty nám zabezpečuje, že

jednotlivci nebudou (co se týče analýzy upravení postkonstitučních aktivit) odlišní. Pro jinou aktivitu si pak racionální jednatel vybere hlasovací pravidlo jiné, vždy podle minima nákladů, které očekává.

Jak poznamenává Buchanan a Tullock (1965, str. 81), v tomto konceptu nehraje žádnou zvláštní roli majoritní pravidlo, které se v realitě nejvíce užívá. V konceptu interdependentních nákladů je majoritní pravidlo pouze jedním z možných pravidel. Na druhou stranu existují i určité zajímavé vlastnosti, které má pouze majoritní pravidlo. K diskusi těchto vlastností viz zejména Mueller (1989).⁴⁵

I když uvedený koncept interdependentních nákladů ukazuje, jaké by mělo být kolektivní hlasovací pravidlo, neznamená to, že všechny aktivity musí být nutně kolektivizovány, tedy přenechány rozhodnutí kolektivnímu. Pokud například aktivita nebude mít žádné externí náklady, pak se kolektivizace nevyplatí, protože křivka interdependentních nákladů bude mít minimum v počátku a bude shodná s křivkou nákladů na rozhodování, jak ukazuje následující graf:

Graf 4

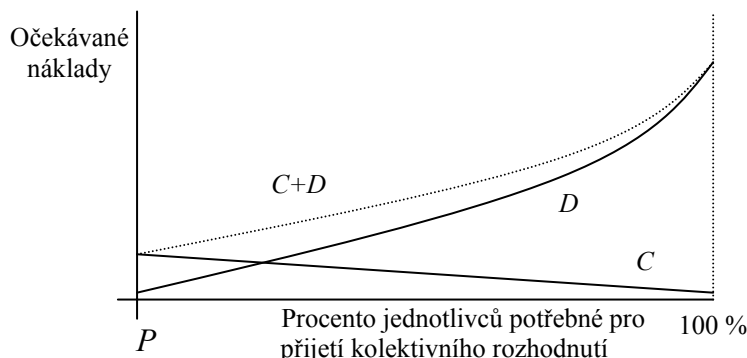

To znamená, že aktivity bez externích nákladů nechá jednatel v konstituční fázi na svobodném, individuálním rozhodnutí jednotlivců, ať již se bude jednat o aktivity, směny bilaterální či multilaterální. Pravidlo P pak může znít, že *veškeré aktivity jednotlivců, které nekladou externí náklady na ostatní, nebudou nikterak upravena pravidly v konstituční smlouvě a jsou pouze záležitostí svobodného rozhodnutí jednotlivců*. Otázkou však je, kolik takových postkonstitučních aktivit bude ve světě, kde lidé žijí ve městech s vysokou hustotou obyvatel a kde potenciálních konfliktů a externích efektů existuje mnoho.

Ve svobodném rozhodnutí jednotlivců však mohou zůstat i některé aktivity s externími náklady, a to tehdy, když externí náklady budou velmi malé a budou klesat s počtem jednotlivců potřebných pro kolektivní rozhodnutí pomaleji než budou náklady na kolektivní rozhodování růst. Následující graf ukazuje možnou kombinaci obou křivek a výslednou křivku celkových interdependentních nákladů:

⁴⁵ Téměř všechny učebnice a statě o teorii veřejné volby diskutují vlastnosti a roli majoritního hlasovacího pravidla. Kromě Muellera (1989) tak viz např. Bernholz, Breyer (1994).

Graf 5

V tomto případě jsou celkové interdependentní náklady minimalizovány opět v počátku, tedy o jejich provedení může rozhodnout libovolný jednotlivec, a možné externí náklady, jejichž existenci racionální jednotlivec očekává v konstitučním období, budou menší než očekávané náklady na kolektivní rozhodnutí, které by bylo založeno na souhlasu dvou a více jedinců.

Shrnutí přímého kolektivního rozhodování

Shrneme-li krátce tuto část, pak racionální jednotlivec, který se nachází v konstituční fázi za závojem nejistoty, očekává, že postkonstituční aktivity, které vzniknou na základě definovaných vlastnických práv a základních pravidel, mohou obnášet externí náklady. Pokud by konstituční smlouva umožňovala, aby se o výkonu takových aktivit s externími náklady rozhodovalo soukromě, individuálně a svobodně, pak bude muset jednotlivec nést externí náklady, které na něj bude moci kdokoli klást. Pokud jsou transakční náklady na vyjednávání o omezení externalit minimální, může jednotlivec externí náklady poněkud zmírnit a polepšit si uzavřením dohody, která bude prospěšná jak pro postiženého, tak pro toho, kdo aktivitu vykonává. V případech, kdy však transakční náklady budou prohibitivně vysoké, což se může stát v případě, že postižena je velká skupina, pak se každému jednotlivci z této skupiny zahájí kolektivní akci motivovanou odstraněním externality nevyplatí a jednotlivci tak budou nést velké externí náklady.

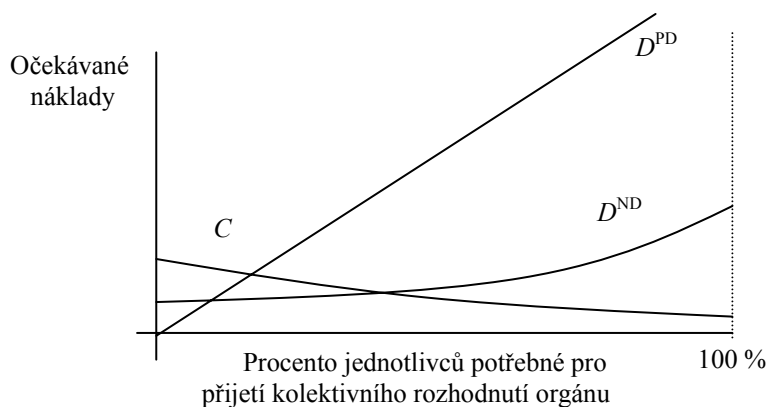
Proto pro každého jednotlivce může být racionální svěřit některé z těchto aktivit rozhodování celé komunitě a přijmout pro rozhodování hlasovací pravidla, která budou explicitně uvedena v konstituční smlouvě. Pokud by neexistovaly transakční náklady na rozhodování, pak by bylo pro jednotlivce optimální rozhodovat o všech aktivitách s externími náklady kolektivně, a to jednomyslně. Protože však rozhodování kolektivu je nákladné, bude výsledné hlasovací pravidlo vyžadovat menší procento souhlasících než jednomyslnost. *Tím budou očekávané náklady minimalizovány a jednotlivec je někdy ponese a jindy ne, avšak v průměru to bude nejlepší možné řešení, pokud se nezmění parametry, které určují vývoj a velikost externích i rozhodovacích nákladů.*

Zastupitelská demokracie a produktivní stát

Předchozí analýza hlasovacích pravidel pro komunitu, která si racionální jednotlivci za závojem nejistoty ustanoví v konstituční smlouvě, vlastně poskytuje popis a obhajobu existence tzv. přímé demokracie. Ta samozřejmě může v realitě existovat, jak ukazuje příklad Švýcarska. Nicméně daleko obvyklejší je jiný typ uspořádání kolektivních rozhodnutí, a to tzv. nepřímá či zastupitelská demokracie. Pro společnosti s velkým počtem jednotlivců totiž rozhodovací náklady budou obrovské i pro majoritu. To by vedlo k závěru, že snad veškeré aktivity budou přenechány individuálním rozhodnutím a jednotlivci budou trpět externí

náklady. Pak může být pro jednotlivce racionální upravit si kolektivní rozhodování jiným způsobem, a to tak, že *kolektivní rozhodnutí bude přijímat orgán složený ze zástupců jednotlivců*. Tím se sníží náklady na rozhodování, neboť rozhodovat se bude jen menší reprezentativní skupina. Tím se mohou některé aktivity dostat do rozhodování kolektivního, což sníží očekávané interdependentní náklady, jak to ukazuje následující graf (D^{PD} značí náklady na rozhodování v přímé demokracii, kdy zastupitelský orgán je v podstatě složen ze všech členů společnosti, zatímco D^{ND} náklady rozhodování v nepřímé demokracii, kdy zastupitelský orgán je menší):

Graf 6

V nepřímé demokracii budou celkové interdependentní náklady v tomto případě minimální jinde než v počátku a toto minimum bude menší než interdependentní náklady v přímé demokracii, které jsou v našem případě určeny pouze externími náklady, neboť kolektivizace by se v přímé demokracii nevyplatila. To by se dalo formálně graficky ukázat, avšak pro přehlednost grafu to nečiníme. Jednotlivec tak ponese nižší náklady v nepřímé demokracii, a to i za předpokladu, že *funkce rozhodovacích nákladů v nepřímé demokracii nebude začínat v počátku, tedy z nulové hodnoty, protože i kdyby o aktivitě rozhodoval pouze jeden jedinec, je to zastupitel a zastupitelský orgán je třeba financovat, i kdyby se rozhodoval jedním libovolným jednotlivcem*.

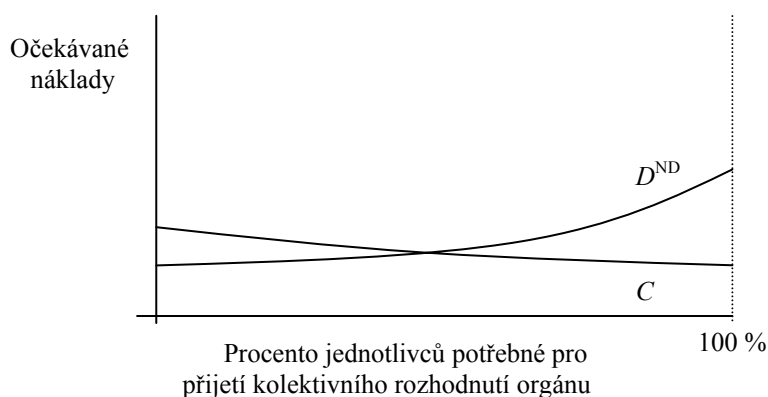
Rozhodování libovolným jednotlivcem však není optimální. V našem konceptu lze ukázat, že výhodnější by bylo přenechat takovou aktivitu individuálnímu rozhodování, neboť pak jsou celkové očekávané náklady rovny pouze očekávaným externím nákladům, zatímco v případě zastupitelské demokracie by očekávané náklady byly rovny očekávaným externím nákladům plus náklady na zastupitelský orgán.

V případě zastupitelské demokracie však musí jednotlivci v konstitučním období určit nejen hlasovací pravidla, kterými se zastupitelský orgán bude řídit při rozhodování, ale i *pravidla, jak budou vybíráni zastupitelé (tedy zda to bude hlasováním mezi členy společnosti či jinak), a pravidla, která určí, kolik zastupitelů má být. Posledním pravidlem, které musí být určeno, je i základna, ze které budou zastupitelé vybíráni (tedy jestli to bude na základě geografického rozdělení, zájmového či náhodně)*. Buchanan a Tullock (1965, XV. kapitola) nazývají tato pravidla jako *konstituční proměnné* a diskutují, jak nakonec budou vypadat. Při diskusi opět využívají porovnání jednotlivých typů nákladů a ukazují, že racionální jednotlivec si vybere takové uspořádání, kde očekávané celkové náklady budou minimální. I když diskuse konstitučních proměnných je jistě zajímavou kapitolou v konstitučním rozhodování, odkazují na zmíněné dílo a uzavírám tím, že všechna zmíněná pravidla pro zastupitelskou demokracii budou nějak vybrána. Hlasovací pravidla, pravidla pro výběr

zastupitelů, velikost zastupitelského orgánu a základna pro výběr zastupitelů budou vtělena do konstituční smlouvy.

Aby se křivka očekávaných externích nákladů nezměnila, musí *pravidla pro výběr zastupitelů a konstituční proměnné být definována tak, aby zastupitelé skutečně reprezentovali své mandanty*. Pokud by tomu tak nebylo, pak by se totiž mohli očekávané externí náklady chovat tak, že by i při jednomyslném rozhodnutí zastupitelského orgánu zůstali externí náklady pozitivní, jak to ukazuje následující graf:

Graf 7

Pokud konstituční proměnné špatně zajišťují, aby zastupitelé reprezentovali své mandanty, pak se celkové očekávané interdependentní náklady zvyšují, neboť se zvyšují očekávané externí náklady, které ani při jednomyslném rozhodnutí orgánu nebudou nulové. Pak by možná bylo lepší přenechat aktivity s externími náklady na rozhodnutích individuálních.

Definováním zastupitelského orgánu tak vlastně vzniká další složka státu, která se v konstituční politické ekonomii nazývá *produktivní stát*. Jeho účelem je produkovat rozhodnutí, týkající se postkonstitučních aktivit, které mu byly svěřeny. Předchozí analýza v přímé demokracii ukazovala, které činnosti budou upraveny kolektivně, obdobně bychom odvodili, které činnosti mohou být upravovány produktivním státem v nepřímé demokracii. Opět to budou aktivity s velkými očekávanými externími náklady. V poněkud širším významu bychom mohli definovat produktivní stát i jako soubor hlasovacích pravidel v přímé demokracii, to však poněkud zkresluje základní vlastnost státu, tedy že *obnáší určité náklady*.

Stejně jako jsme mluvili o organizaci ochranného státu, budeme zde definovat organizaci produktivního státu. Jde v podstatě o konkrétní hodnotu konstitučních proměnných, tedy jak jsou zastupitelé vybíráni, jak reprezentují jednotlivce atd. V realitě si můžeme představit nejrůznější typ organizace či uspořádání produktivního státu. Typickou organizaci státu, tak jak ji známe v realitě, avšak v modelové podobě, budeme diskutovat dále.

V konstituční politické ekonomii má produktivní stát ještě jednu významnou úlohu: *jeho cílem je usnadnit produkci veřejných statků pro celou komunitu*. Již jsme ukázali, že transakční náklady na multilaterální směnu týkající se produkce a spotřeby veřejného statku jsou prohibitivně vysoké, pokud jde o skupinu zahrnující celou komunitu. Pro jednotlivce pak bude racionální, pokud tuto aktivitu nenechá na svobodném rozhodnutí jednotlivců (neboť to by veřejný statek nikdy nevznikl) a nechá o ní rozhodovat kolektivně pomocí nějakého hlasovacího pravidla. Opět by bylo optimální, pokud by oním pravidlem byla (v případě přímé demokracie) jednomyslnost. Avšak ta má vysoké transakční náklady, takže pro jednotlivce může být racionální zvolit si jiné hlasovací pravidlo.

Analýza by byla naprosto obdobná předešlé analýze pravidel pro rozhodování o aktivitách, které mají externí náklady. Buchanan a Tullock (1965, str. 44) dokonce obhajují tezi, že obě

aktivity kolektivního rozhodování, tedy jak minimalizace externích nákladů, tak maximalizace výnosů z veřejných statků, jsou vlastně totožné. Stejně jako existují postkonstituční aktivity, které mohou mít externí náklady, ale výnosy budou tak vysoké, že by bylo možné všechny postižené kompenzovat (ideální případ nenákladné jednomyslnosti), tak budou existovat veřejné statky, které jsou pro všechny přínosné a prošly by kritériem jednomyslnosti. Čím více se budeme vzdalovat od ideálu jednomyslnosti, tím větší externí náklady budeme očekávat a tím větší bude též pravděpodobnost, že ponese náklady na veřejné statky (v podstatě daně), které nám užitek nepřinesou (tedy pravděpodobnost, že bude prosazen veřejný statek s možným vyloučením ze spotřeby), což očekávané výnosy snižuje. S menším a menším potřebným kvórem tak rostou očekávané externí náklady a očekávané snížení výnosů z veřejných statků, takže oba typy očekávaného snížení užítku můžeme zahrnout pouze pod jeden, který v našem případě bude externí náklady. Pro jednomyslnost tak musíme posunout hranici tak, že tyto rozšířené externí náklady budou nulové a my již máme vyčerpány všechny přínosy z čistých veřejných statků. S klesajícím potřebným kvórem pak očekávané externí náklady rostou.

Produktivní stát tak plní dvě úlohy, které se na sebe dají konceptuálně převést, nicméně pro zdůraznění je odlišme: (1) jde o rozhodování o postkonstitučních aktivitách, které mají externí náklady, a (2) rozhodování o multilaterálních postkonstitučních aktivitách, které mají charakter veřejného statku. Ustanovením konstitučních pravidel buď o přímé demokracii, která určí hlasovací pravidla a aktivity, o kterých se bude hlasovat, nebo o nepřímé demokracii, která určí pravidla pro organizaci, doménu a rozhodování zastupitelského orgánu, si tak jednotlivec polepší, neboť jednak minimalizuje očekávané čisté externí náklady a maximalizuje očekávané čisté výnosy z veřejných statků (tedy po započtení nákladů na hlasování a nákladů, které utrpí při občasných prohrách). Pokud by produktivní stát nebyl, pak by jednotlivec nejenže musel trpět externí náklady, které by na něj mohl kdokoli klást, ale zároveň by nemohl dosáhnout výnosů z veřejných statků, tedy z multilaterální směny, neboť transakční náklady na její organizaci vycházející z individuálních podnětů jsou příliš vysoké. Přiřazením aktivit se znaky veřejného statku kolektivnímu rozhodování produktivního státu tak vlastně jednotlivec snižuje transakční náklady provedení multilaterální směny.

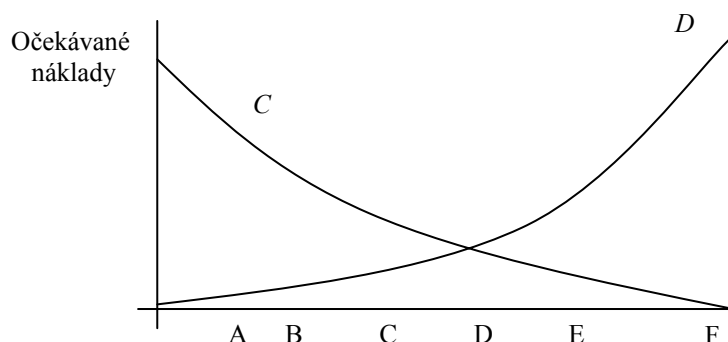
Kolektivní rozhodování a reinterpretace modelu

Prozatím jsme předpokládali, že alternativou k přímé demokracii je demokracie nepřímá, která je charakterizována jedním zastupitelským orgánem, který se rozhoduje pomocí hlasovacích pravidel. V realitě však nejsou nepřímé demokracie takto jednoduše konstruovány. V realitě též neplatí, že by existovaly v zastupitelském orgánu nejrůznější hlasovací pravidla, od 1% do 99%. Většinou pozorujeme jednoduché či kvalifikované majoritní pravidlo, výjimečně i vyšší, ale rozhodně jich není tolik, kolik by se dalo odvodit předchozím modelem. Máme tedy považovat model interdependentních nákladů za neúčinný?

Nemusí tomu tak být, pokud reinterpreтуjeme vodorovnou osu, jak to navrhuji i autoři konceptu Buchanan a Tullock (1965, str. 213). V klasickém případě je to procento individuí potřebných k přijetí kolektivního rozhodnutí. Tato proměnná má tu vlastnost, že externí náklady s ní klesají a transakční náklady rostou. Stačí, abychom našli jinou, reálnější proměnnou, která se bude chovat stejně a která nám poskytne pravidla pro kolektivní rozhodnutí, mezi kterými by jednotlivec v konstituční fázi mohl volit.

Protože procento potřebných jednotlivců bylo téměř spojitou proměnnou, byla analýza i graficky dobře pochopitelná. Při reinterpretaci vodorovné osy to bude složitější. Jak tedy budeme model modifikovat? *Na vodorovné ose budou seřazeny možné organizační alternativy kolektivního rozhodování, a to tak, aby směrem doprava externí náklady klesaly a transakční náklady rostly.* Představme si to asi takto (pro jednoduchost používáme křivky, reálně však půjde o body):

Graf 8

V uvedeném grafu máme například 6 různých alternativních organizačních uspořádání, které budou mít nižší očekávané transakční náklady kolektivního rozhodování než přímá demokracie, takže může být pro jednotlivce racionální z nich volit. Alternativa A má nejnižší transakční náklady, ale vysoké očekávané externí náklady. V realitě bychom si pod ní mohli představit *byrokratické rozhodování*, tedy volbu nějakého jednotlivce, který bude rozhodovat za kolektiv. Alternativa B by mohla představovat například *rozhodování vlády při majoritním hlasování*, která má méně členů než parlament jako zastupitelský orgán, transakční náklady jsou však vyšší než pro byrokracii, ale externí již poněkud menší. Alternativa C by mohlo být kolektivní rozhodování parlamentem (jednou komorou) a to např. opět jednoduchou majoritou. Alternativa E může představovat např. společné kolektivní rozhodnutí dvou komor parlamentu kvalifikovanou majoritou v každé z nich. Konečně Alternativa F by mohla být interpretována jako koordinované rozhodnutí parlamentu (obou komor kvalifikovanou majoritou) a prezidenta. Posledním bodem, který by byl za alternativou F a který by obnášel nulové externí náklady by bylo pouze referendum s jednomyslností, které je v realitě nepředstavitelné a má prohibitivně velké transakční náklady.

Uvedenou reinterpetací nezávisle proměnné pak mohou jednotlivci v konstituční fázi diskutovat různé alternativy a různým aktivitám (podle očekávaných externích náklad a transakčních nákladů, jejichž součet minimalizují) přiřadí danou organizační alternativu kolektivního rozhodování. Opět zde platí, že pro každou alternativu je nejlepší zajistit optimální konstituční proměnné, tedy aby jednotlivé orgány co nejlépe odrážely zájmy jednotlivců, neboť tím se maximálně snižují očekávané externí náklady. Pokud by nějaká alternativa prostě jen dala do ruky některých jednotlivců navždy moc, aby rozhodovali a kladli tím externí náklady na ostatní, pak by bylo lepší žádné orgány kolektivního rozhodování nekonstruovat. Zastupování (reprezentace) zájmů všech jednotlivců, nějak institucionálně ošetřené, je jediným způsobem, jak snížit očekávané externí náklady. *Čím efektivněji definované konstituční proměnné a lepší zastupování zájmů, tím menší pro každou alternativu budou očekávané externí náklady.* Pokud se podaří, že byrokracie, vláda, parlament i prezident dlouhodobě dobře reprezentují momentální zájmy všech jednotlivců, pak se proporcionalně posune křivka očekávaných externích nákladů dolů. Jedním z hlavních úkolů v konstitučním rozhodování tedy bude nadefinovat co nejlépe konstituční proměnné. Pro dostupné alternativy, které jednotlivci znají, tak bude nejlepší uvažovat pouze o těch, které pro danou úroveň transakčních nákladů mají co nejmenší očekávané externí náklady.

Zastupování zájmů všech jednotlivců neznamená, že v každém okamžiku budou všechny zájmy zastoupeny. Stejně jako v přímé demokracii musí jednatel očekávat, že jednou prohraje a jednou vyhraje, tak i zde mu stačí, že dlouhodobě je na tom v průměru nejlépe ze všech možných organizačních alternativ, tedy že jeho očekávané interdependentní náklady

jsou minimální. Ještě se k tomu vrátíme, nicméně na tomto místě musíme upozornit, že *to, že orgány mají zastupovat zájmy jednotlivců, neznamená, že to musí být nutně prostřednictvím volby zástupců, tedy politiků*. Stejně tak je představitelná alternativa, že každý jednotlivec bude moci být v takovém orgánu a ovlivnit kolektivní rozhodování. První možnost však pravděpodobně bude méně nákladná.

Zároveň platí, že jednotlivé organizační alternativy kolektivního rozhodování nemusí mít konstantní transakční náklady. Pro každou z alternativ je možné si představit, že by sama byla zorganizována tak, že očekávané externí náklady budou stejné, ale transakční náklady se sníží. *Lepší, efektivnější organizace dané alternativy tak posunuje křivku očekávaných transakčních nákladů proporcionálně dolů*. Proto by bylo pro jednotlivce nejlepší znát a uvažovat pouze o efektivních alternativách.

Shrneme-li, jednotlivci musí nejprve prodiskutovat a najít organizační alternativy kolektivního rozhodování, které budou (a) *co nejefektivnější* (co nejmenší transakční náklady pro danou úroveň očekávaných externích nákladů) a (b) *co nejspolehlivější* (co nejmenší očekávané externí náklady pro danou úroveň transakčních nákladů, tedy co nejlepší reprezentace zájmů jednotlivců). V této fázi je důležitý *vliv informací a teorií, které jednotlivci mají o vlastnostech jednotlivých organizačních alternativ*, jak zdůrazňuje i Vanberg (1994, kapitola 10), zatímco zájmy všech jednotlivců jsou do značné míry obecné, neboť jsou za závojem nejistoty.⁴⁶

I v tomto reinterpretovaném modelu je zřejmé, že se jednotlivcům nemusí vyplatit za každou cenu podřídit všechny aktivity s externími náklady (či výnosy, v případě veřejných statků) kolektivnímu rozhodnutí. Pro dostatečně malé externí náklady v porovnání s interdependentními náklady při kolektivních rozhodnutích může být racionální přenechat některé z aktivit individuálním svobodným rozhodnutím.

Kolektivní rozhodnutí jako pravidlo druhého řádu

Veškerá rozhodnutí produktivního státu, která jsou činěna menším kvórem než jednomyslně, popřípadě jinými mechanismy, které jednomyslnost nesplňují, jsou tak též určitými pravidly, a to pravidly druhého řádu. Rozhodnutí legislativních těles či vlády je v realitě vždy v podobě nějakého zákona, vyhlášky a má povahu formálního zavazujícího pravidla. Tato pravidla jsou však pravidly druhého řádu, neboť nevznikla jednomyslně a nebyla vtělena do konstituční smlouvy, ale vznikla *na základě pravidel prvního řádu (například hlasovacích), která byla jednotlivci jednomyslně ustanovena v konstituční smlouvě*.

Nicméně i pravidla druhého řádu jsou formálními pravidly a musí tak být vynucována, jinak by je nedodržovali přinejmenším ti, kteří by byli pravidlem poškozeni. Jak jsme totiž ukázali, jednotlivec může být někdy ve skupině, která hlasování prohraje, a bude tak nést externí náklady či bude spolufinancovat daněmi veřejné statky, z jejichž spotřeby je buď vyloučen nebo mu nepřináší užitek. Předchozí analýza však ukázala, že *v průměru je pro jednotlivce lepší někdy prohrát a někdy vyhrát, než nechat veškerá rozhodnutí na soukromých individuálních podnětech*. Proto je nutné pravidla druhého řádu dodržovat a *pověřit ochranný stát jejich vynucováním*.

Na první pohled se může zdát, že je nespravedlivé, aby byl člověk přinucen nést externí náklady či platit daně na veřejné statky, které neužije. Pokud však platí, že *v průměru si polepší*, tedy že očekávaná hodnota všech proher a výher bude kladná, popřípadě může být i záporná, ale pořád vyšší než bez produktivního státu, pak je podřízení se pravidlům druhého řádu, které na mě momentálně kladou externí náklady, racionální.

⁴⁶ Stefan Voigt (1999, str. 22) navrhuje opačný způsob uvažování o konstitučním vyjednávání, který je daleko realističtější. Jednotlivci znají své partikulární zájmy, ale neví, jaké jsou vlastnosti a tedy i očekávané dopady jednotlivých organizačních alternativ. Tento způsob by však vyžadoval provést jinou analýzu. Pro úlohu teorii o dopadu různých pravidel viz též Sutter (1998), popř. v trošku jiném kontextu Hegmann (1997), popř. též Choi (1999).

Renegociační stát

Posledním úkolem státu jako speciální organizace může být též renegociace konstituční smlouvy. Během času se totiž může stát, že základní pravidla a vlastnická práva spolu s pravidly pro ochranný a produktivní stát nebudou vyhovovat, a to z nejrůznějších důvodů. V případě základních pravidel a práv to může být změna parametrů v našem modelu, tedy například změna „citlivosti“ na externí náklady. Jednotlivci mohou časem zjistit, že *pokud by nyní vyjednávali o konstituční smlouvě a byli za závojem nejistoty, pak by si vybrali jiná pravidla*. K tomu mohou přispět i znalosti, teorie o dosavadním fungování některých pravidel. Jednotlivci mohou být nespokojeni s majoritním pravidlem a budou chtít zavést jiná hlasovací pravidla.

Důležitým předpokladem, který podmiňuje změny základních práv a pravidel pro stát, je, aby tyto změny probíhaly tak, *jako by jednotlivci opět vycházeli z anarchie a jako by byli za závojem nejistoty*. Buchanan (1975, 79) nazývá takové uvažování jako „*uvažování s anarchií vespod*“⁴⁷, tedy jako by ke každému existujícímu stavu existoval stav anarchický, bez pravidel, ze kterého bychom mohli vyjít a odvodit pravidla, která budou Pareto zlepšením narozdíl od anarchie. V momentálním, postkonstitučním období samozřejmě může být pro některé jednotlivce lepší, pokud budou platit jiná pravidla a práva, než existují, i když „*anarchie vespod*“ by ukazovala, že existující pravidla jsou dobrá. Již jsme u odvození základních pravidel ukázali, že pro každého by bylo lepší, pokud on by mohl pravidla nedodržovat (či mít pravidla nižší) a druhí by je dodržovat museli, čímž by mu vlastně poskytovali čisté externí přínosy. Stejně tak v otázkách postkonstitučních aktivit může být pro nějakou skupinu výhodné, pokud by v hlasování vždy vyhrála a ostatní nesli externí náklady.

Změna konstituční smlouvy, která by však neodpovídala konceptuálnímu odvození z anarchie, představuje hrozbu pro společnost. Pokud budou pravidla jiná než ta, která pro jednotlivce představují zlepšení, pak pro část jednotlivců bude přínosnější přejít do anarchie a pravidla nedodržovat. Za jistých okolností by tak výsledkem dlouhodobě neudržitelného stavu byla revoluce či vznik anarchie, což si racionální jednatel uvědomuje. Proto musí již v konstituční fázi vymyslet a zavést mechanismus, kterým by jednotlivci mohli základní pravidla hry změnit, a to tak, aby výsledná pravidla odpovídala konceptuálnímu odvození pravidel z „*anarchie vespod*“. To samozřejmě může znamenat značný problém, neboť v normálních, běžných situacích nejsou jednotlivci za závojem nejistoty a nacházejí se v situacích, kde alespoň pro některé by změna pravidel znamenala momentální pohoršení. Pokud však všichni jednotlivci očekávají, že dosavadní pravidla jsou dlouhodobě neudržitelná a že hrozí návrat do anarchie, pak motiv změny pravidel v konstituční smlouvě i za cenu momentálních ztrát bude větší. Změna konstituční smlouvy musí být z principu přijata jednomyslně.

Pokud by existovaly podmínky, které jednotlivce přemístí za závoj nejistoty, pak v běžných obdobích by nebyl problém (po splnění takových podmínek) změnit jednomyslně konstituční smlouvu, pokud dosavadní nevyhovuje. Pro jednotlivce je tedy v konstituční fázi racionální zahrnout do konstituční smlouvy mechanismus, který bude co nejvíce založen na zmíněných „*optimálních*“ podmínkách a prostřednictvím kterého by jednotlivci mohli jednomyslně změnit konstituční smlouvu. Takovýto mechanismus nazývám *renegociační stát*, tedy stát na renegociaci konstituční smlouvy. V realitě koneckonců taková složka státu funguje – jde většinou o legislativní tělesa, která schvalují ústavy (které můžeme považovat za určitý druh explicitní konstituční smlouvy) nějakou kvalifikovanou většinou, což je výraz přiblížení se jednomyslnosti. Zda-li je tato *organizace renegociačního státu* efektivní, když legislativní těleso přijímá i běžná rozhodnutí, to zůstává stále problémem pro vědecké zkoumání. Mohli bychom si opět představit nejrůznější typy organizace. Hayek (1994, str.

⁴⁷ Viz též Zachariáš (1999, str. 26).

359) například vidí zdroj existujících problémů ve společnosti právě v tom, že jedno legislativní těleso vykonává jak funkci produktivního, tak funkci renegociačního státu, a navrhuje zcela osobitě tyto funkce oddělit do dvou nezávislých orgánů. Jiným reálným příkladem je například referendum, kde se vyjadřují občané přímo, nikoli prostřednictvím zastupitelského orgánu.

Shrnutí úplné konstituční smlouvy a rolí státu

V tomto okamžiku shrneme konstituční fázi, ve které se racionální jednotlivci domlouvají, jak pomocí konstituční smlouvy omezí své chování základními pravidly a uspořádají si vztahy tak, aby mohli žít v harmonii a řádu. Pro jednotlivce je tedy racionální uzavřít konstituční smlouvu a ustanovit si

- (a) „optimální“ základní pravidla a práva, včetně vlastnických práv,⁴⁸
- (b) pravidla pro fungování produktivního státu, zejména „konstituční proměnné“ a hlasovací pravidla zastupitelských orgánů,
- (c) pravidla pro organizaci ochranného státu, který bude vynucovat jak pravidla prvního řádu, tedy stanovená v konstituční smlouvě, tak pravidla druhého řádu, vzniklá až v postkonstitučním období v rámci fungování produktivního státu, a nakonec
- (d) pravidla pro renegociační stát, aby mohli jednotlivci později některé ze základních pravidel změnit.

Pro jednotlivce bude samozřejmě nejlepší, pokud pravidla pro organizaci jak ochranného, tak produktivního a renegociačního státu byla efektivní, tedy aby splňovala očekávaný účel jejich existence. Při výběru efektivní organizace musí jednotlivci vycházet z teorií, které mají o dopadu různých pravidel na výsledky. Hledat a budovat tyto teorie zůstává významným úkolem ekonomů a poskytuje jim užitečné pole působnosti.⁴⁹

Je poměrně zajímavé uvědomit si, že konstituční smlouva bude souhrnem různých typů pravidel, která budou omezovat chování jednotlivců, a protože se jednotlivci budou lišit, mohou proběhnout kompenzace i v rámci ustanovení všech zmíněných pravidel. Vyjednávací proces tak nebude postupovat krok za krokem od základních pravidel přežití po pravidla pro drobné činnosti a v každém kroku bude provedena materiální kompenzace. *Kompenzace mohou být i ve formě kompromisů při stanovování míry omezení chování v různých oblastech činností s externími náklady, pokud se jedná o základní pravidla a práva.* V některých případech nemusí k materiálním přesunům statků dojít vůbec a jednotlivci se mohou navzájem kompenzovat tím, že *některé činnosti budou více omezeny než by vyplývalo z jednomyslné dohody pouze o této činnosti, doplněné o kompenzace materiálními statky, a některé zase naopak méně omezeny.*

Takto je nutno chápat i reálně existující základní pravidla: to, že jsem v jedné činnosti příliš omezen a pokud by se o ní vyjednávalo zvlášť, tak by určitě výsledek byl „volnější“, ještě neznamená, že dané pravidlo omezující mé chování neodpovídá tomu, co by bylo stanoveno v jednomyslné konstituční smlouvě. Jednoduše řečeno, kompromis je jedním z prostředků k dosažení konsensu (druhým by byly přesuny statků a materiální kompenzace).

Stát, který se ustanovuje na základě konstituční smlouvy, je pak pouze *mechanismus*, nástroj k jasně vymezeným účelům. Jeho fungování je možné měnit podle změn konstituční smlouvy. Stát slouží jednotlivcům a pokud by ti uznali, že jej nepotřebují, neboť je pro ně příliš nákladný (může se třeba jednat o malou skupinu s altruistickými sklony), pak jej mít vůbec nemusí.

Stát jako takový není všemocný vládce nad pravidly. Základní pravidla určují jednotlivci, členové společnosti v konstituční smlouvě, která je v našem uvažování nad státem. To, že se stát dá využít i ke změně konstituční smlouvy, je pouze jedna z jeho rolí a pokud by

⁴⁸ K optimální konstituční smlouvě a efektivnímu státu viz Pereira (2000), matematicky též např. Faria (1999).

⁴⁹ K roli ekonomů viz zejména Buchanan (1979).

jednotlivci uznali, že si mohou konstituční smlouvu změnit jednomyslně bez asistence státu, pak to tak učiní.

Na závěr ještě několik slov o „reálnosti“ konstituční smlouvy. Konstituční smlouva je metodologickým nástrojem a nemusela historicky vůbec vzniknout.⁵⁰ Nicméně její existence je konceptuální. Pokud bychom si představili, že by neexistovala žádná pravidla a my bychom žili v anarchii, můžeme konceptuálně odvodit vznik pravidel prvního i druhého řádu, které kolem nás existují, pomocí myšlenky konstituční smlouvy. Tím samozřejmě nechci říci, že by *právě existující pravidla byla ta, která lze odvodit na základě konstitučního kontraktu*. Pravidla odvozená konceptuálně nám poskytují *hodnotící normativní kritérium, přičemž nehodnotíme konkrétní procesy na politických a ekonomických trzích, ale pravidla, která tyto procesy způsobují*.

Protože konstituční smlouva se všemi základními pravidly je v naší analýze přijata jednomyslně, splňuje toto kritérium podmínku Pareto efektivnosti. Pravidla v konstituční smlouvě znamenají Pareto zlepšení pro každého jednotlivce, i když některá pravidla druhého řádu mohou pro některé jednotlivce znamenat dočasné pohoršení.

⁵⁰ K podmínkám historického vzniku základních pravidel a vlastnických práv viz např. Mackaay (1997).

6 ZÁJMOVÉ SKUPINY NA POLITICKÝCH TRZÍCH

Tato kapitola pokračuje v analýze pravidel, nicméně již nás nebudou zajímat základní pravidla v konstituční smlouvě, ale *reálně vznikající pravidla na politických trzích jako důsledek určité konstelace pravidel v konstituční smlouvě*. Tím se vracíme k základní tezi konstituční politické ekonomie, která navrhuje zkoumat výsledky prostřednictvím pravidel, které tyto výsledky přivodily. Stejně jako se jednotlivci rozhodovali v konstituční fázi o alternativních institucionálních rámcích společnosti a ekonomiky na základě znalostí očekávaného dopadu na jejich užitek, budeme i my při budování ekonomické teorie pravidel pohlížet na pravidla druhého řádu jako na výsledky základních pravidel z konstituční smlouvy.

Politickými trhy chápou specifickou organizaci státu, zejména jeho produktivní a renegociační složky, která je typická pro demokratické země současného světa. Termín politické trhy používáme proto, abychom zdůraznili, že na nich probíhají multilaterální směny. Tyto směny však nemusí proběhnout na základě jednomyslnosti, jak jsme již ukázali, nicméně povahu směny mají. V renegociačním státu by sice jednomyslně proběhnout měly, ale zároveň víme, že v současném uspořádání většiny demokratických států se to neděje. Jednotlivec směňuje část svých vlastnických práv za očekávané přínosy, které by měly být v dlouhodobém horizontu kladné, popřípadě maximální.

Základní tezí, kterou jsme obhajovali v předchozích kapitolách, bylo, že *konceptuálně můžeme obhájit existenci základních pravidel, práv i státu*. Teze, kterou chci obhájit v této kapitole, tvrdí, že *současné uspořádání a pravidla pro fungování politických trhů, tedy současná demokracie, trpí vážnými defekty a existující základní pravidla tak z pohledu konstituční politické ekonomie neodpovídají normativnímu kritériu jednomyslné konstituční smlouvy*.

Uvedenou tezi však není jednoduché jednoduše obhájit a tak se bud soustředit spíše na argumenty, které její platnost podporují. Proč nelze tezi o existujícím špatném uspořádání jednoduše obhájit? Uvedu dva základní problémy:

Jednak jsme již konstatovali, že základní pravidla, tedy pravidla prvního řádu, mohou v sobě v případě odlišných jednotlivců již zahrnovat kompromisy. Pokud se mi nelíbí, že nemohu některou činnost svobodně vykonávat, pak to ještě neznamená, že jsem omezen ve všech potenciálních činnostech. Sada pravidel, tedy konstituce, může být konceptuálně vysvětlena i kompromisy. Pouze pokud bych identifikoval všechny oblasti potenciálních činností velmi omezené pravidly a zjistil, že za takové přílišné omezení nemám žádné kompenzace, pak by uvedená teze platila.

Druhým problémem je fakt, že i když máme normativní kritérium, které hodnotí současnou sadu pravidel, nemůžeme na něj klást příliš mnoho požadavků. Pokud si v nějakém časovém okamžiku představíme alternativní anarchické uspořádání, pak můžeme odvodit, že stát bude přínosný a že např. prostituce bude regulována, nicméně již hůře budeme moci odvodit, zda parlament má být dvoukomorový či jednokomorový. I když budou mít jednotlivci v anarchii k dispozici současnou teorii o dopadu a fungování různých pravidel, nemusí být tyto teorie dostatečné k jednomyslné preferenci určité organizační alternativy. Jinak řečeno, vědeckého výzkumu dopadu pravidel je stále velmi málo. Konflikty mezi jednotlivci nebudou v konstitučním vyjednávání vyplývat z rozdílných zájmů, ale z rozdílných teorií.

I přes existující problémy se však zdá, že tezi o nevyhovujícím uspořádání pravidel podporuje řada výzkumných prací a publikací, zejména z teorie veřejné volby. Z některých již formulovaných poznatků budu i zde vycházet.

Kapitola je organizována následovně: nejprve se zdánlivě nelogicky budeme zabývat problematikou zájmových skupin a až poté přistoupíme k popisu fungování soudobých

politických trhů. Popis defektů politických trhů totiž vynikne až v okamžiku, kdy na něm budou operovat zájmové skupiny. Závěrem shrneme uvedené poznatky a posoudíme, nakolik se nám povedlo úvodní tezi obhájit.

Problém zájmových skupin

Klasickou teorií zájmových skupin je teorie Mancura Olsona, kterou představil ve svém známém díle *The Logic of Collective Action* (viz Olson, 1965), tedy ve stejném roce, kdy Buchanan s Tullockem vydávají svůj fenomenální *The Calculus of Consent*.⁵¹ Ukážeme, že Olsonova teorie se dá s konstituční politickou ekonomikou smysluplně integrovat.⁵²

Již jsme uvedli, že v postkonstitučním období existuje prostor pro uzavírání nejen bilaterálních směn, ale i multilaterálních směn, jejichž cílem je produkce veřejného statku, tedy statku, z jehož spotřeby nebude možné členy skupiny vyloučit (některé z multilaterálních směn mohou dokonce zabezpečovat produkci veřejného statku pro skupinu, nicméně ze spotřeby nebudou moci být vyloučeni ostatní členi společnosti, čímž tato skupina poskytuje externí výnosy ostatním). Uvažujme nyní pro jednoduchost pouze multilaterální směny skupin menších než celá společnost, které nekladou na ostatní externí náklady a zůstávají tak v rozhodovacím prostoru jednotlivců. Nazvěme skupinu, která bude menší než celá společnost a pro kterou bude existovat potenciální přínos z multilaterální směny (ať již ta bude mít externí náklady či ne), *zájmovou skupinou*. Zájmová skupina tak má společný zájem, který pramení z možného dosažení přínosů z multilaterální směny. Obyvatelé nějakého města mohou mít společný zájem na existenci požárního sboru či majáku, pokud se jedná o přístav. Zemědělci mohou mít společný zájem na vyšších cenách svých produktů. Téměř každý jednatel se nachází v jedné či více potenciálních zájmových skupinách.

Základní teze, ze které vychází Olson (1965, str. 2), zní, že *i když existuje společný zájem, racionální jednatel sledující svůj zájem nebude jednat za účelem naplnění společného zájmu, pokud jej k tomu nebude motivovat či nutit nějaký jiný mechanismus*. Proč se nebude jednatel snažit o uzavření multilaterální směny? Už jsme zmínili, že pro více jak dva jednotlivce začínají růst transakční náklady na provedení směny. Do transakčních nákladů jsme zahrnuli jak náklady na dopravu, ušlý užitek a vyjednávání, tak i náklady vyplývající z možné existence černých pasažérů. Pokud budou očekávané transakční náklady pro jednotlivce vyšší než očekávané přínosy z veřejného statku, pak jednatel směnu neuzavře a vůbec nebude věnovat svůj čas a energii jednání, které by k uzavření směny směřovalo.

Nejdůležitější složkou očekávaných transakčních nákladů je právě složka, která vyplývá z existence černého pasažéra. Představme si, že zájmová skupina o n členech bude mít společný zájem, například půjde o stavbu majáku, abychom uvedli standardní příklad. Maják by nikdy nevznikl aktivitou individuální či bilaterální, protože celkové náklady na stavbu (označme N) budou zcela jistě vyšší než přínosy pro individuum (označme P). Ale pokud každý jednatel, člen skupiny, obětuje jednu n -tinu nákladů na stavbu majáku (tedy N/n), pak budou daleko pravděpodobnější, že vztah

$$P \geq \frac{N}{n} \quad (76)$$

bude platit. S rostoucí počte členů tak budou čisté přínosy z multilaterální směny růst. Pokud by neexistovaly transakční náklady na multilaterální směnu, pak by se dal dokonce odvodit minimální počet členů zájmové skupiny, kdy se již vyplatí maják postavit, a to tak, že by platilo

⁵¹ Zájmové skupiny kvalifikovaně diskutuje i Peltzman (1976) nebo Becker (1983).

⁵² Olson sám komentoval dílo Buchanan a Tullocka a ukázal, že některé z jejich argumentů opomíjejí velmi výrazný rozdíl mezi malými a velkými skupinami, který jsme již uvedli, a to ten, že *velké skupiny mají zpravidla daleko větší transakční náklady na vlastní organizaci a sledování cíle než malé skupiny*.

$$n = \frac{N}{P}. \quad (77)$$

Uvedené závěry samozřejmě platí pouze při neexistenci transakčních nákladů a za podmínky, že každý člen ponese stejný podíl na nákladech. Uvažujme nyní standardního jednotlivce, sledujícího svůj zájem, a též platnost vztahu (76). I kdyby náklady na setkání všech členů zájmové skupiny byly minimální a každý ze členů oceňoval výnosy a náklady stejně, přičemž by byl ochoten nést stejný podíl nákladů jako ostatní, přece jen bude pro každého jednotlivce existovat motiv, aby na stavbu majáku nepřispěl. Předpokládejme, že n je vyšší než n , které splňuje podmínku (77). Pak si každý jednotlivec pro sebe zváží, jestli by nebylo lepší, pokud by on náklady nemusel platit a přesto užíval veřejného statku – majáku, tedy pokud by se nestal „černým pasažérem“. Tento motiv je velice silný a vlastně jde opět o obdobu vězňova dilematu. I když je potřeba zdůraznit multilaterální směnu, přece jen si pro jednoduchost představme dva jednotlivce a schématicky si zobrazme matici možných chování. Předpokládejme, že náklady na setkání jednotlivců jsou nulové a že se jednotlivci domluví, uzavřou směnu, že druhý den oba přijdou k pobřeží a postaví společně maják a že jej budou stavět tak dlouho, dokud nebude hotov. Předpokládejme dále, že náklady N jsou ve výši 100 a přínosy P ve výši 60. Následující schéma pak ukazuje, jaké možné situace nastanou (hodnoty ukazují čisté přínosy a jsou vždy v pořadí A, B):

Schéma 5

		Jednotlivec B	
		Přijde stavět maják	Nepřijde stavět maják
Jednotlivec A	Přijde stavět maják	10,10 (Pole I)	-40,60 (Pole II)
	Nepřijde stavět maják	60,-40 (Pole III)	0,0 (Pole IV)

Pro každého z jednotlivců by bylo lepší, aby druhý den na stavbu majáku nepřišel. Ale pokud nepřijdou oba, budou na tom hůře, než kdyby oba přišli. Racionální jednotlivec by přiřadil jednotlivým možnostem určité pravděpodobnosti a vážil očekávaný přínos. Předpokládejme, že jednotlivec A se rozhoduje, zda stavět maják půjde, a hodnotí pravděpodobnost, že B přijde, na 50 %. Pak očekávané výnosy, pokud A půjde stavět, jsou $0,5 \times 10 + 0,5 \times (-40) = (-15)$. Pokud však A by stavět nešel, pak by byly očekávané přínosy $0,5 \times 60 + 0,5 \times 0 = 30$. Očekávané výnosy z alternativy „nejít stavět“ jsou v tomto případě vyšší než z alternativy „jít stavět“, a tento závěr bude platit pro oba jednotlivce.

Pokud výše uvedenou analýzu zobecníme, pak pro jednotlivce nebude racionální investovat svůj čas a peníze do produkce veřejných statků, *pokud nemá jistotu, že náklady ponese i ostatní*. Jaká tedy existuje cesta z tohoto dilematu? Jednotlivec nechce nést náklady sám, na druhou stranu by pro něj bylo nejlepší, pokud by je on nést nemusel a ostatní ano, nicméně jediná varianta, která by byla přínosná pro všechny členy zájmové skupiny, je ta, že *všichni budou nést náklady na produkci veřejného statku*.

Řešení problému zájmové skupiny

Stejně jako jsme řešili vězňovo dilema v případě dodržování ustanovených základních pravidel, můžeme navrhnout a logicky odvodit řešení i zde. Půjde o dva typy řešení, které uvádí i Olson (1965, I. kapitola): řešení v malé skupině a řešení pro velkou skupinu.

Co se týče řešení pro malou skupinu, existují též v podstatě dvě. Jednak je to fakt, že „v malé skupině na sebe jednotlivci vidí“, takže pokud by někdo nechtěl přispívat na veřejný

statek, tak by ostatní okamžitě přestali přispívat též, takže jednotlivec – „černý pasažér“ - by se nikdy nemohl dostat do pole II, respektive III schématu 5. Pak má na výběr pouze pole I a IV a racionálně si volí pole I, tedy přispívá na veřejný statek.⁵³ Druhé řešení nabízí Olson (1965, str. 33) sám, když uvádí možnost, že přínosy z veřejného statku mohou být v případě malé skupiny alespoň pro jednoho člena vyšší než celkové náklady na produkci veřejného statku. To by pak znamenalo, že pro někoho budou v našem příkladě $P > N$. Za jakých podmínek budou přínosy pro nějakého jednotlivce v zájmové skupině vyšší než celkové náklady? Jedním z možných vysvětlení je teze, že přínosy nejsou konstantní pro jednotlivce, ale že klesají s počtem jednotlivců ve skupině, přičemž stále splňují podmínku nevyučitelnosti ze spotřeby. V podstatě jde o individuální aktivitu s externími výnosy, které jsou stejného druhu jako vlastní výnosy, a celkový součet výnosů (vlastních i externích) je konstantní (nejde tedy o klasický příklad včelařů a sadařů).

Daleko zajímavější je však diskuse pro velkou skupinu. Stejně jako v analýze dodržování základních pravidel si jednotlivci racionálně stanovili nějaký externí mechanismus, který dohodu vynucoval, tak i zde bude pro zájmovou skupinu nejlepší, pokud si takový mechanismus stanoví. Olson (1965, str. 51) nazývá takový mechanismus *selektivní podněty* a tvrdí, že v zájmové skupině musí existovat jiné podněty než přínos ze spotřeby veřejného statku, pokud má zájmová skupina statek produkovat. Selektivní podněty mohou být dvou druhů: (1) pozitivní a (2) negativní. Negativní podněty trestají jednotlivce, pokud se nepodílí na nákladech veřejného statku, a jsou obdobné našemu ochrannému státu v případě základních pravidel. V našem příkladě si může zájmová skupina stanovit, že kdo nepřijde na stavbu majáku, tomu bude rozbita loď. Negativní podněty nemusí být pouze materiální, ale i např. sociální a morální. Pokud nebudu financovat veřejný statek, budu podle platných morálních hodnot vskutku považován za „černého pasažéra“ a mohu se sám cítit provinile. Pozitivní podněty naopak poskytují jednotlivci další přínosy, pokud participuje na produkci veřejného statku. Významnými pozitivními selektivními podněty jsou opět podněty sociální a morální. Pokud zbytek společnosti oceňuje nějakou aktivitu a dává to najevo, pak je pro jednotlivce racionální přispívat na veřejný statek a vydobýt si tím veřejnou společenskou prestiž. Takto lze zčásti vysvětlit některé aktivity sponzorství při financování umění, oprav památek apod. Ekonomická logika velí, aby selektivní podněty nebyly příliš nákladné a aby jejich zavedení či udržování nebylo nákladnější než přínosy z veřejného statku.

Existence selektivních podnětů tak vlastně snižuje transakční náklady na produkci veřejného statku a umožňuje zájmovým skupinám dosahovat přínosů. V realitě lze však vypočítat, že některé zájmové skupiny jsou „organizované“, tedy mají selektivní podněty, zatímco jiné ne. Tak například odbory jsou velmi významnou, organizovanou zájmovou skupinou, kde selektivní podněty mohou být jak negativní (povinné členství), tak pozitivní (vánoční kolekce), zatímco spotřebitelé ovoce a zeleniny ne. Jak to, že některé zájmové skupiny mají selektivní podněty, zatímco jiné ne? Je to stav konstantní, nebo se může měnit? Mohou si i dříve neorganizované skupiny zavést selektivní podněty a jakým způsobem či za jakých podmínek si je zavedou?

Zavedení selektivních podnětů může být dvojího druhu: záměrné a nezáměrné. Pro příklad záměrného zavedení existují v zásadě dva modely, které nazývám *model altruistického vůdce* a *model předvidavého egoisty*. Model altruistického vůdce předpokládá, že velkou, dosud nezorganizovanou zájmovou skupinou dovede zorganizovat silný vůdce, který si bude vědom, že musí existovat selektivní podněty, aby jeho skupina přežila. Nutné je předpokládat jistý stupeň altruismu nebo touhy po moci či naplnění principů nezávislých na momentálním užítku, tedy jistý paradox. Racionální jednotlivec by totiž nikdy nevěnoval svůj čas a energii

⁵³ Toto řešení uvádí Olson (1965, str. 33, poznámka pod čarou) jako jedno z možných, nicméně se na něj nesoustředí. Cituje jej však z díla Davida Huma *A Treatise of Human Nature* (Everyman Edition, London: J.M. Dent, 1952).

organizování skupiny, jak jsme si ukázali. Model altruistického vůdce (či vůdce se silnými principy) můžeme použít na některé historicky známé společenské „davové“ aktivity, jako bylo hnutí Martina Luthera Kinga, Gándhího, ale i negativní příklady typu Hitlera apod. Model předvídatého egoisty je v podstatě též modelem určitého vůdce, nicméně výchozí tezí není „nadchnutí davu a zavedení organizace“. Výchozím bodem je v tomto případě existence malé zájmové skupiny, která se pomalu rozrůstá. Racionální egoista s vůdcovskými sklony musí předpokládat, že pokud se nezačnou budovat selektivní podněty, pak se brzy skupina rozpadne a on přijde o přínosy z multilaterální směny. Protože v malé skupině není problém selektivní podněty zavést, jde pouze o to, zavést je v pravý čas.

Nezáměrné zavedení selektivních podnětů vychází z předpokladu, že nějaká zájmová skupina existuje, ale že původní účel se změní a selektivní podnět zůstává. Olson (1982, str. 40) dává příklad válečných veteránů, jejichž organizace přetrvává a reprezentuje pak veterány i jiných válek. Taková skupina pak využívá toho, že je zorganizována, ke sledování svých zájmů, které se mohou časem změnit. Mnohé současné zájmové skupiny tak mohly vzniknout úplně pro jiný účel a *náhodou*, nezáměrně mají to štěstí, že je dříve někdo zorganizoval.

Pokud bychom zkoumali různé zájmové skupiny a jejich vznik v prostoru i čase, asi bychom využili oba modely záměrné počáteční organizace a pozorovali i nezáměrný vznik zájmových skupin. Olson (1982, str. 40) též prezentuje (a dále i testuje) základní tezi, že *s průběhem času je pravděpodobnější, že se vyskytnou příznivější podmínky pro nalezení nových zájmů staré skupiny či inovativní vůdcovství a více a více zájmových skupin vznikne, pokud nedojde ke společenským otřesům či zásadním změnám v organizaci společnosti.*

Organizované zájmové skupiny

Zájmové skupiny, pokud jsou již zorganizovány, mohou nejen zvyšovat své přínosy, ale i snižovat dopad externích nákladů od ostatních. Pro nekoordinovanou, velkou skupinu je nemožné dosáhnout Pareto zlepšení v případě, že na ně klade někdo externí náklady například ve formě znečištění, a to i v případě, že by znečišťovatele mohli kompenzovat a tím by si všichni polepšili. Zorganizované zájmové skupiny mají nižší transakční náklady a podniknout akci motivovanou snížením externích nákladů, které na ni někdo klade, je pro takovou skupinu velmi snadné (někdy se to dokonce stává rutinou).

Na zájmových skupinách není na první pohled nic, co by nás opravňovalo tvrdit, že jsou špatné. Pokud jsou jejich aktivity bez externích nákladů nebo dokonce s externími přínosy, pak jsou pouze vítány, pokud jsou s externími náklady, tak je racionální jednotlivec zařadil do domény produktivního státu a rozhoduje se o nich „optimálním“ pravidlem, takže někdy ostatní jednotlivci trpí externí náklady a jindy ne, přičemž v průměru jsou na tom lépe než kdyby je trpěli pořád. Pokud dokonce některé zájmové skupiny umí zmírnit externí náklady, které jsou na ně kladeny, a zároveň přitom neklást externí náklady na ostatní, pak je to též pouze Pareto zlepšení, přičemž můžeme jen doufat, že se co nejvíce zájmovým skupinám podaří nalézt selektivní podněty a tím minimalizovat transakční náklady.

Zmíněná úvaha však předpokládá, že politické trhy jsou „optimálně“ organizovány, že konstituční proměnné jsou v konstituční smlouvě zvoleny tak, že celkové interdependentní náklady jsou minimální. Pokud bude uspořádání a organizace státu neefektivní a nebude odpovídat normativnímu kritériu, které lze konceptuálně odvodit, pak ukážeme, že právě existence zájmových skupin bude způsobovat značné odchýlení od minimálních interdependentních nákladů a stále Pareto zhoršení pro určité skupiny jednotlivců (budou to ty skupiny, kterým se dosud nepodařilo najít selektivní podněty). Dokonce se může stát, že zájmové skupiny přímo zapříčiní neefektivní uspořádání státu a neoptimální základní pravidla a „ovládnu“ všechny složky státu, čímž zůstává i možnost změny konstituční smlouvy prostřednictvím renegociačního státu uzavřena.

Základní model politických trhů

Není účelem této práce zabývat se do detailu organizací soudobých politických trhů, které jsou nám všem do jisté míry známé. Zde se pokusím pouze poukázat na určité základní rysy politických trhů, jak je známe, a zasadit je do dosud budovaného systematického přístupu ke zkoumání pravidel. Pravidla druhého řádu, která nás též zajímají jako výsledek a důsledek pravidel prvního řádu, stanovených v pomyslné konstituční smlouvě, vznikají na politických trzích. Již jsme obhájili tezi, že tato pravidla nemusí být vždy Pareto zlepšením, nicméně musí platit, že průměrně si jednotlivci nepohorší více, než kdyby rozhodnutí o aktivitách s externími náklady nechal na individuálním rozhodnutí. Jednotlivec nese náklady na organizaci státu a občas i externí náklady, ale součet by měl být ze všech možných organizačních alternativ minimální, pokud tedy pravidla prvního řádu odpovídají normativnímu kritériu jednomyslného přijetí konstituční smlouvy.

Politické trhy však v soudobé demokracii slouží i k renegociaci základních pravidel, práv a pravidel pro organizaci politických trhů (tedy vlastně pro sebe sama), takže reprezentují nejen produktivní, ale i renegociační stát. Uvidíme, že i přes odlišné způsoby kolektivního rozhodování v produktivním a renegociačním státu právě odsud pramení problémy současné demokracie.

Nejprve je nutno připomenout, že vycházíme z metodologického individualismu a musíme tedy vycházet z premisy, že na politických trzích se též pohybují jednotlivci, kteří sledují svůj vlastní zájem. Pokud není možná přímá demokracie, kde by se jednotlivci rozhodovali hlasovacími pravidly, pak v nepřímé demokracii je nutné, aby kolektivní rozhodnutí byla zorganizována tak, aby minimalizovala očekávané externí náklady. To lze zajistit nejlépe tak, že *jednotlivci - zastupitelé budou co nejvíce reprezentovat všechny jednotlivce*. Statický model by vypadal například tak, že obyvatelé určitého území by byli rozděleni do stálých skupin a každou skupinu by reprezentoval jeden vybraný jednotlivec. Pak je potřeba nadefinovat konstituční proměnné tak, aby výběr onoho jednotlivce a mechanismus, který zajistí reprezentaci zájmů výchozí skupiny, byl co nejlepší, aby co možná nejvíce minimalizoval očekávané externí náklady. Pokud by například vybraní „zastupitelé“ neměli žádné vazby na svou výchozí skupinu, pak svěřením kolektivního rozhodování zastupitelům zvyšuje očekávané externí náklady, neboť zastupitelé by mohli svého monopolu rozhodování zneužít ke svému prospěchu na úkor ostatních (vznikla by vlastně organizovaná zájmová skupina a s velkou pravděpodobností by kladla na ostatní externí náklady).

I když zmíněná statická úvaha je velmi omezená, v realitě se přece jen její obdoba používá. Jde o *institut parlamentních demokratických voleb*, který má následující základní znaky:

- (1) všichni jednotlivci mají právo jednou za čas podle určitého systému zvolit své zastupitele (aktivní volební právo, označme *voliči*),
- (2) všichni jednotlivci mají možnost ucházet se na dané období o přízeň voličů (pasivní volební právo),
- (3) systém volby vygeneruje ty, co „zvítězili“ a ti pak obsadí zastupitelský orgán (označme je *politici*).

Jakým způsobem je v demokratickém systému zajištěna reprezentace voličů? Musíme poznamenat, že nástroj reprezentace má smysluplné jádro, neboť vychází z premisy, že *politici též sledují vlastní zájem*. Vycházíme dále z předpokladu, že *politici maximalizují svůj užitek maximalizací šancí na přežití na politických trzích v roli politiků, tedy šancí na udržení se u moci*. Pak mechanismus zajišťující reprezentaci voličů je postaven na faktu, že *politici se budou snažit maximalizovat podporu od voličů, kteří je pak budou volit, a pokud zvítězí, mohou zůstat další období „v úřadě“*. Systém voleb stojí na principu rovné volby, tedy každý jednotlivec má jeden hlas, který může udělit uchazeči o pozici politika, takže politici, chtějí-li maximalizovat své šance na zvolení či znovuzvolení, musí se chovat tak, aby uspokojili *co nejvíce jednotlivců – voličů*.

Je nutno poznamenat, že uvedený model platí pro obě složky státu, tedy produktivní i renegociační, snad jen s tím rozdílem, že pro renegociaci platí jiná hlasovací pravidla zastupitelského orgánu (či jiné organizační alternativy kolektivního rozhodnutí politiků) než pro produkci pravidel druhého řádu.

Zmíněný model je velmi schématický. Komplikovaná realita se systémem politických stran, poměrným a většinovým volebním systémem, přerozdělením propadlých hlasů a dalšími detaily sice poněkud reviduje výše zmíněné principy, avšak v zásadě lze popsat politické trhy velmi podobně, jako jsme je popsali velmi hrubě zde. Pokud tedy obhajujeme tezi, že v zásadě je organizace politických trhů vymyšlena poměrně dobře a stojí na smysluplných principech, kde vznikají problémy? Proč politici špatně reprezentují své voliče a zvyšují tím očekávané externí náklady, aniž by bylo možné systém reformovat?

Defekty politických trhů

Anthony Downs (1957) jako jeden z prvních přišel z myšlenkou, že soudobý model se velmi podobá ekonomickým trhům (odsud též pojmenování politické trhy): jednotlivci s volebním právem aktivním reprezentují spotřebitele, kteří procesem volby, směny, vybírají „zboží“ od politických „podnikatelů“, jednotlivců, kteří se rozhodli reprezentovat ostatní jednotlivce, tedy voliče, v politických orgánech. Zboží reprezentuje volební program, tedy závazek politiků k aktivitám, na jejichž základě získávají voliče. Ekonomická analýza politických procesů tak poskytuje výchozí bod úvah o problémech, které politické trhy vykazují. Problémy jsou identifikovány na základě srovnání ekonomických a politických trhů, Gwartney a Wagner (1988) uvádějí tři základní znaky, kterými se politické trhy vyznačují: (1) racionální ignorance voličů, (2) krátkodobý horizont politických trhů a (3) byrokracie jako nejhůře kontrolovatelná složka kolektivních rozhodnutí.⁵⁴ Veškeré defekty jsou vlastně podněty pro aktéry politických trhů, které působí proti *spolehlivosti*, tedy dobré reprezentaci zájmů voličů.

Racionální ignorance je základním defektem politických trhů, která je založena na argumentu, že *voličům se racionálně nevyplatí dokonale se informovat o volebních programech, aktivitách a osobnostech politiků*, neboť výnosy z lepší informovanosti jsou rozhodně menší než náklady. Mueller (1989, str. 350) prezentuje hypotézu racionálního voliče, která pochází od Anthonyho Downse (1957) a která je založena na následující individuální analýze: jaké jsou očekávané přínosy z toho, že se budu informovat a půjdu v den voleb volit pro mne nejvhodnějšího kandidáta – politika? Přínosy jsou součinem pravděpodobnosti, že můj hlas bude rozhodující pro výhru daného politika, a očekávané změny užítka z aktivity mého politika. Náklady jsou dány hledáním informací, dopravou a ušlým užítkem. Proč se přínosy vyjadřují prostřednictvím pravděpodobnosti, že můj hlas bude rozhodující? Pokud bych totiž volit nešel a očekával, že můj politik bude zvolen, pak pro mě není racionální k volbám jít, neboť ušetřím náklady a můj očekávaný užitek se zvýší. Pravděpodobnost, že právě můj hlas bude rozhodující, je však minimální v případě velkého počtu voličů, a tak bude pro mě racionální k volbám nejít, pokud náklady na proces volby jsou kladné.

Racionální volič by pak k volbám jít neměl, ale přesto pozorujeme, že jednotlivci k volbám chodí. Hypotéza racionálního voliče se však dá modifikovat tím způsobem, že pokud jednotlivec očekává, že ostatní volit nepůjdou, tak volit půjde, neboť pravděpodobnost rozhodujícího hlasu se zvyšuje. Mueller (1989, str. 351 – 369) prezentuje i další vysvětlení včetně role neformálních pravidel, hodnot a etických principů, které zavazují jít volit, nicméně je zřejmé, že jednotlivci jsou do jisté míry racionálně ignorantní a neinformují se

⁵⁴ Mitchell (1999) rozděluje defekty na defekty na straně poptávky (tedy podněty pro voliče) a defekty na straně nabídky (tedy podněty pro politiky). Pro defekty v americké demokracii viz Niskanen (1999), popř. též Hayek (1960).

dokonale o tom, co politici slibují ve volebních programech. Racionální voliči se rozhodují pouze na základě neúplných informací, které jim poskytují média, přátelé, školy a též zájmové skupiny, kterých jsou členem, či které mají zájem na rozšíření informací, jakou jsou i politici, a to ve smyslu pozitivním (až přehnaně dobře se prezentovat) i negativním (až přehnaně špatně prezentovat soupeře).

Srovnáme-li racionálního jednotlivce na ekonomických a politických trzích, vidíme, že na ekonomických trzích ignorance není. To je způsobeno tím, že *na ekonomických trzích, při směnách je nutná jednomyslná dohoda obou či více stran*, takže racionální jednatel se informuje o možných přínosech ze směny. Pokud očekává přínosy kladné a vyšší než transakční náklady směny, pak směňuje a obchoduje. Na politických trzích však pro zvolení reprezentantů nemusí (a ani není) být jednomyslnost, jak jsme ukázali při konceptu interdependentních nákladů. Na politických trzích uzavírají jednotlivci směny prostřednictvím reprezentantů, které si volí na základě nějakého volebního systému. Ten má v soudobé demokracii tu charakteristiku, že není nutný souhlas všech voličů pro určení reprezentanta, což se dá opět vysvětlit minimalizací očekávaných nákladů. Jednomyslná shoda na reprezentantech by byla sice přínosná, ale transakční náklady by byly příliš vysoké. Proto se politici volí pomocí konkurenčního mechanismu voleb, jehož očekávané interdependentní náklady jsou menší.

Druhým základním rysem politických trhů je *jejich krátkodobý horizont*. Volební období zpravidla nepřesahuje horizont pěti let, což značně vychyluje projekty a aktivity politiků. Je sice pravda, že politici se snaží co nejvíce reprezentovat zájmy voličů a tím si zvýšit volební preference, protože však volební horizont je omezen, musí politici volit pouze ty aktivity, jejichž přínosy budou voliči vnímat před volbami.

Krátkodobost a omezenost horizontu má dva základní důsledky: (a) vede k preferenci aktivit s krátkodobými přínosy *bez ohledu na dlouhodobé efekty* a (b) vede k provádění takových aktivit, jejichž přínosy budou voliči vnímat *těsně před volbami*. K tomu zavedla teorie veřejné volby i nový termín *politický cyklus*, neboť krátkodobý horizont spolu s institutem voleb a snahou politiků maximalizovat volební preference vede k zajímavým makroekonomickým důsledkům: v první polovině volebního cyklu se přijímají rozhodnutí o těch aktivitách, které mohou krátkodobě nést náklady pro voliče, ale do konce volebního cyklu by měly přinést výnosy tak, aby preference současných politiků stoupaly těsně před volbami. V druhé polovině cyklu se pak přijímají rozhodnutí zásadně s krátkodobými pozitivními efekty. Na voliče velice působí informace o vývoji makroekonomických veličin, takže politici či vláda dělají vše proto, aby v období voleb byl růst HDP co nejvyšší, nezaměstnanost a inflace co nejnižší atd. Mueller (1989, kapitola 15) prezentuje modely politického cyklu a ilustruje teoretické poznatky empirickými daty.

Třetím podstatným rysem politických trhů je fakt, že ačkoli zásadní kolektivní rozhodnutí a tedy pravidla druhého řádu jsou přijímána politiky, tedy reprezentanty zájmů všech jednotlivců, reálné provedení či uvedení rozhodnutí do praxe včetně vydání doprovodných pravidel pro realizaci kolektivních rozhodnutí přísluší nevoleným orgánům – *byrokracii*. Byrokraté pak mají v rukou určitou moc ovlivnit způsob realizace kolektivních rozhodnutí a v optimálním případě by organizace byrokracie měla opět splňovat podmínky spolehlivosti (v tomto případě reprezentace zájmů politiků, tedy jejich rozhodnutí) a efektivity (aby to bylo levnější, než kdyby si politici svá rozhodnutí uváděli do praxe sami). Teorii byrokracie rozvíjí zejména Niskanen (1971)⁵⁵ a není účelem této práce podrobně diskutovat byrokracii, na tomto místě můžeme pouze poznamenat, že *defekt politických trhů v případě byrokracie spočívá v tom, že čím více prostředníků mezi jednotlivcem a realizací kolektivní akce, tím větší pravděpodobnost zvýšení očekávaných externích nákladů*. Zatímco politici jsou v soudobé

⁵⁵ Pro diskusi role byrokracie v ekonomii viz též Mueller (1989, kapitola 14), popř. Benáček (1998).

demokracii kontrolování do určité míry voliči, politici kontrolují byrokracii daleko méně, takže riziko vysokých externích nákladů se nedokonalostmi nesčítá, ale přímo násobí. Byrokraté nejsou většinou orientováni na maximalizaci zájmů jednotlivců, ale na svém vlastním rozpočtu. Jejich vazba na plnění či neplnění zájmů politiků jako reprezentantů občanů je velmi slabá, jediným podnětem je ztráta zaměstnání při velkých přestupcích, přímá vazba na zájmy občanů téměř neexistuje.

Shrneme-li základní problematické znaky politických trhů, jde v zásadě o to, že na politických trzích *neexistuje jednoznačně definovaná smlouva mezi voliči a politiky*. Jedna strana – politici – je sice dobře definována, jsou to vždy daní politici, ale druhá strana – jejich voliči – se mění. Institut voleb politiky nutí, aby jednali tak, aby *maximalizovali přežití na politických trzích*, neboť to jim přináší užitek. Volby koneckonců jsou zatím nejlepším prostředkem, jak co nejlépe zajistit reprezentaci zájmů v zastupitelské demokracii. V současné demokracii ale politici maximalizují své šance na přežití na politických trzích tak, že se zaměřují na ty, *kteří je budou volit*. Pokud voliči volí politiky na nějaké předem dané období, pak *minulí voliči*, tedy ti, co dané politiky již zvolili, ztrácejí vazbu na politické reprezentanty, zatímco politici si v zájmu přežití na politických trzích snaží vytvořit smlouvu novou s *budoucími voliči*. Minulí a budoucí voliči se samozřejmě mohou lišit.

Nedokonalá a neúplná smlouva však může být určitými mechanismy vylepšována. Velkou roli mohou hrát média, tlak zahraničních institucí apod. Nicméně tyto vedlejší podněty nebudou nikdy dominantní.

Zájmové skupiny na politických trzích

Problémy politických trhů jsou však nejzřetelnější teprve ve spojení s rolí zájmových skupin, které na politických trzích mohou operovat. Základní teze, kterou zde prezentuji a obhajuji, tvrdí, že *organizované skupiny dokážou využít současné uspořádání státu ke svému prospěchu, a to dlouhodobě na úkor některých nereprezentovaných skupin, které nemají selektivní podněty*.⁵⁶

Strukturovaný způsob ke zkoumání role zájmových skupin na politických trzích musí definovat aktéry, jejich výchozí podněty a cíle, stejně jako pravidla na politických trzích, která představují omezení jejich vzájemných interakcí. Naším cílem je ukázat, že *politici budou klást na občany nadměrné externí náklady, protože podléhají zájmovým skupinám*. Jinak řečeno, cílem je ukázat, že zájmové skupiny „ovládají“ stát, jak produktivní, tak renegociační, a to prostřednictvím svého vlivu na politiky.

Zájmové skupiny nicméně nebudou často chtít *změnu platných pravidel prvního řádu*, neboť současná podoba jim vyhovuje, když se zorganizovaly a našly způsob jejího „zneužití“. Zájmovým skupinám bude stačit, pokud kolektivní rozhodnutí budou v číněna v jejich zájmu. *Avšak zájmové skupiny, až se jim podaří ovládnout takto stát, pak budou proti možným změnám základních pravidel*. Zájmové skupiny tedy v zásadě nemodifikují základní pravidla, ale *brání jejich změně*.⁵⁷

V dalších odstavcích budu prezentovat některé typické modely interakcí zájmových skupin s politiky, které budou mít jasně stanovená pravidla, aktéry i strategie. Jednotlivé modely mohou být v realitě různě kombinovány. Budeme opět používat předpoklad, že jednotlivec sleduje vlastní zájem.

Model první: politici jako zájmová skupina

Začněme situací, že politici sami jsou zájmovou skupinou, jejíž členové maximalizují materiální užitek, tedy příjmy. Omezující podmínka je, že politici se musí snažit přežít na politických trzích, takže musí maximalizovat politickou podporu. Pravidla hry jsou dána –

⁵⁶ K diskusi role zájmových skupin na politických trzích viz též Bavetta, Padovano (2000).

⁵⁷ Toto však nebude platit, pokud se ve významné míře budou (z nějakého jiného důvodu než kvůli zájmovým skupinám) ustanovovat základní pravidla, jak tomu je např. v transitivní ekonomice.

uvažujeme nejprve aktivity produkčního státu, takže základní pravidla, práva a hlavně pravidla organizace politických trhů, jejichž hlavní rysy jsme již diskutovali, zůstávají neměnné.

V tomto modelu chování politiků jako členů zájmové skupiny je primárním zájmem politiků *přežít na politických trzích co nejdéle a inkasovat tak v pozici politika peněžní i nepeněžní příjmy*. V tomto modelu chování tedy není jedním ze zájmů či cílů politiků dosáhnout prestiž, moc a vliv. Jde pouze o maximalizaci příjmů, které produktivní stát poskytuje pro ty, kteří jej momentálně ovládají.

Tento model lze nejlépe přirovnat k modelům *rent-seeking*, tedy dobývání renty.⁵⁸ Pozice politika představuje určitý očekávaný příjem, ovšem pouze pro ty, kteří projdou volebním systémem jako vítězové. Úspěšní politici tak vlastně obsazují vládní monopol na určitou dobu a mohou užívat renty. Tradiční literatura o *rent-seeking* většinou zdůrazňuje, že tato aktivita představuje mrhání zdroji, neboť při boji o monopolní vládní posty a rentu obecně vynakládají všichni politici vysoké náklady, aby maximalizovali své šance, přičemž náklady těch, kteří byli neúspěšní, jsou považovány za ztrátové a zbytečné. *V modelu rent-seeking, kde aktivními hráči jsou politici, však toto mrhání zdroji je nutné, aby se zachoval konkurenční rys politických trhů a byla zajištěna co nejlepší reprezentace zájmů voličů.*

Co je tedy na tomto modelu chování problematického? Kde jsou externí náklady, které by politici mohli klást na voliče, když musí maximalizovat voličskou podporu? Jádrem problému je fakt, že *výše renty je endogenní proměnnou, kterou mohou určovat politici, kteří jsou právě u moci*. Představme si, že příjmy politiků jsou získávány z daní občanů. Pak politici mohou klást na voliče vyšší externí náklady prostřednictvím vyšších daní, ze kterých budou financovat své příjmy, přičemž míra reprezentace daná institutem voleb zůstává stejná. Jde vlastně o zvýšení transakčních nákladů na provoz produktivního státu, které by podle modelu interdependentních nákladů mělo implikovat změnu hlasovacích či jiných pravidel, neboť interdependentní náklady se zvyšují. Protože však *politici drží i pozice v renegociačním státu, ke změně nedojde* a jednotlivci nebudou v optimálním řešení, které by vybrali za závojem nejistoty.

Důležitý protiargument zní, že pokud by se našli politici, kteří by slíbili voličům, že v případě svého zvolení své příjmy sníží a tím i interdependentní náklady, pak by volby vyhráli a mohli by svůj závazek splnit. *Povaha neúplné smlouvy mezi voliči a politiky však implikuje, že i kdyby byli politici na základě takového závazku zvoleni, nebude je pak nic nutit svůj slib dodržet*. Právě zvolení politici, kteří maximalizují své příjmy, budou velice neradi snižovat své příjmy, neboť by to bylo proti jejich primárním zájmům, takže svůj slib nesplní. Následující protiargument pak tvrdí, že pokud by slib nesplnili, pak už nebudou znovu zvoleni. *Hypotéza racionální ignorance však ukazuje, že voliči si již nebudou pamatovat na minulé sliby a že nebudou přesně zkoumat, nakolik politici svůj slib splnili*. Protože se voliči příliš o politiky nezajímají, poskytují tím politikům prostor pro cílené informační kampaně, kde ti mohou „objektivně“ vysvětlit nemožnost splnění slibů. Navíc snížení příjmu je pouze část volebního programu a možná pro voliče ta méně důležitá, neboť ti raději vnímají změnu očekávaných externích nákladů (tedy jak jim politici pomohli překonat obtíže spojené se ztrátou zaměstnání atd.).

Model politiků jako zájmové skupiny tak implikuje, že transakční náklady státu budou růst a tím i interdependentní náklady, a to do poměrně vysokého bodu.

Model druhý: politici jako oběti zájmových skupin

Jiným modelem je uvažovat o politicích jako o obětech nátlaku zájmových skupin. Proč by měly zájmové skupiny vůbec vykonávat nátlak na politiky a proč by ti měli podléhat?

⁵⁸ K teorii *rent-seeking* viz zejména Mueller (1989, 13. kapitola), nicméně toto označení se většinou nepoužívá pro aktivitu politických kandidátů, ale zájmových skupin, které ovládají politiky.

Představme si, že zájmové skupiny operují v rámci platných pravidel hry⁵⁹ na ekonomických trzích a vykonávají aktivity, které kladou na ostatní jednotlivce významné externí náklady. Postižení občané samozřejmě budou preferovat při volbách ty politiky, kteří slíbí zlepšení, regulaci a upravení aktivit s externími náklady. Předpokládejme, že politici se snahou regulovat aktivity zájmových skupin skutečně ve volbách zvítězí a budou deklarovat vůli k přijetí pravidel, která by aktivity omezovala.

V tomto okamžiku začíná zajímavý proces interakcí a vyjednávání mezi politiky a aktivními zájmovými skupinami. Tento proces bude probíhat pravděpodobně skrytě, bez pozornosti „ignorantní“ voličské veřejnosti. Zájmové skupiny budou mít zájem na tom, aby se jejich aktivity neregulovaly, ale zároveň politici budou chtít alespoň do jisté míry splnit očekávání veřejnosti a maximalizovat svou voličskou podporu. Jaký výsledek bude mít vyjednávání mezi politiky a zájmovou skupinou v této hře? Zájmová skupina může nabídnout politikům určitou podporu, ať už peněžní či nepeněžní, kterou budou moci politici využít v dalších volbách na volební kampaně a podobné výdaje, pokud aktivity zůstanou reálně neregulovány. Jedná se v podstatě o otevřenou či skrytou korupci, ale i méně viditelné a rozpoznatelné formy uplácení, jako jsou sponzorské dary, nabídka slušně placeného pracovního místa apod.. Na druhou stranu politici *musí* nějak uspokojit veřejnost, aby si zachovali politickou podporu. Pokud politici zvažují vliv racionální ignorance voličů a jejich neinformovanost o detailech, pak výsledkem jsou „bezzubé“ zákony, které jsou přijímány z velkým ohlasem a slávou jako prostředek k ukončení aktivit s externími náklady, nicméně jejich detaily jsou „ušity na míru“ zájmovým skupinám. Olson (1982, str. 27) uvádí příklad daňového systému a preference voličů, aby „bohatší byli daněni více“, tedy aby daňový systém byl progresivní. Daňový systém je pak skutečně prezentován jako progresivní, nicméně „detaily jsou daleko méně známy a reflektují zájmy malé skupiny organizovaných bohatých daňových plátců“. Politici pak získávají potřebnou podporu od zájmových skupin, kterým vyšli vstříc.

Jinou obdobou tohoto modelu je výchozí analýza přínosů a nákladů, kterou provádí členové zájmové skupiny, když porovnávají čisté přínosy z aktivit v rámci existujících pravidel a čisté přínosy z aktivit, které by směřovaly ke změně pravidel hry. Jak uvádí Mlčoch (1996, str. 88), „maximalizační chování firmy může mít formu volby z množiny přípustných rozhodnutí, anebo snahy o změnu těchto omezení“. Pokud má zájmová skupina silné očekávání, že investice do změn pravidel hry se vyplatí, pak se pokouší ovlivnit politiky stejnými prostředky, jako v předchozím příkladě, tedy korupcí, nepeněžními příspěvky apod.

Opět bychom mohli najít protiargument, že přece v politickém boji o hlasy voličů musí zvítězit ti politici, kteří slíbí „konec bezzubých zákonů“. To je jistě pravda, nicméně opět musíme připomenout odlišení fáze volebního boje a fáze nástupu do funkcí. V produktivním státě, jednou zvoleni, ztrácí politici vazbu na své minulé voliče a získávají mnoho prostředků, jak ovlivnit volební rozhodování voličů v dalších volbách, takže dodržet slib formou „bezzubých“ zákonů se opět může stát optimálním řešením, které zajistí jak stálou podporu od neinformovaných voličů („zákony máme, ale soudy špatně vynucují a lidé je zneužívají“), tak zdroje od zájmových skupin. Jednotlivci, kteří jsou neorganizováni, tak dále fakticky trpí externími náklady, i když jsou stále přijímány nové a nové zákony na regulaci „škodlivých aktivit“.

Model třetí: politici jako aktivní aktéři interakcí se zájmovými skupinami

Předchozí model předpokládal, že politici primárně reagují na potřeby voličů, pouze u aktivit, které se dotýkají nějaké zájmové skupiny, jsou nuceni s ní jednat (a je to pro ně výhodné) a mohou to veřejnosti dokonce prezentovat jako jednání za účelem dosažení

⁵⁹ Pro zájmové skupiny na ekonomických trzích platí, že pravidla hry jsou pro ně vymezena nejen základními pravidly, ale i pravidly druhého řádu, které vznikají na politických trzích.

efektivní dohody a ve veřejném zájmu. Politici se tak dobrovolně stávají „oběťmi“ zájmových skupin a veřejnosti to prezentují jako „nutné ústupky ve věci dosažení dohody“. Z předpokladu, že politici budou rádi vyjednávat o nových zákonech se zájmovými skupinami, je jen krůček k předpokladu, že *politici sami nabízejí takové vládní programy, které jsou sice prezentovány ve „veřejném zájmu“, ale které jsou fakticky určeny pro zájmové skupiny*. Politici totiž uznávají, že pro maximalizaci politické podpory mohou díky defektům politických trhů využít nejen co nejlepší reprezentaci voličů, ale substitučně i maximalizaci zdrojů na cílené, časově dobře zaměřené volební kampaně.

Mitchell (1999, str. 44) přímo prezentuje politiky jako „prodejce vládních programů speciálním zájmovým skupinám“, kteří tak očekávají podporu při volebních kampaních. Standardním modelem je např. model Arye Hillmana (1982), kde vláda reguluje cenu v nějakém odvětví pomocí cel a vychází tak vstříc domácím firmám, za což inkasuje zdroje a politickou podporu. Nabídka takových vládních aktivit, které jsou „šity na míru“ určitým zájmovým skupinám, může mít tedy formu přijatelné legislativy, ale i regulace cen či dovozů pomocí kvót a cel. Na první pohled by se zdálo, že regulace ceny musí být pro monopolní firmu vždy nepřínosná. Firma jako zájmová skupina však jako jediná má správné informace a dokáže ovlivňovat rozhodování politiků o ceně jejího produktu i nepřímo, a to *zkreslováním informací*. Pro firmu tak může být výhodné mít cenu regulovanou a účelově ji ovlivňovat, než být vystavěna potenciální budoucí konkurenci. Teorie regulace, jak ji prezentuje např. Mueller (1989, str. 235), přesvědčivě dokumentuje snahu monopolních firem zůstat regulovány.

Nabídka vládních programů pro zájmové skupiny může mít dvě základní podoby: (a) cílená na speciální zájmovou skupinu, nebo (b) vyhlášená pro libovolnou zájmovou skupinu. První typ aktivity politiků je usnadněn tím, že speciální zájmové skupiny jsou známy a politik se tak na ně může přímo obrátit. To má sice tu výhodu, že politici mohou rychle získat podporu, na druhou stranu si ale speciální, známá zájmová skupina bude klást monopolní podmínky. Druhý typ aktivity naopak představuje podnět pro *rent-seeking*, tedy dobývání renty. Vláda vyhláší konkurs na rentu (regulovanou cenu, legislativu, vládní projekt atd.) a garantuje monopolní výsadu vítězi. Tato forma je výhodná pro politiky v tom smyslu, že jim maximalizuje očekávané příjmy od zájmové skupiny, na druhou stranu je to právě tento typ dobývání renty, který představuje „mrhání zdroji“ v „závodech zbrojení“. Každý potenciální zájemce musí vynaložit co nejvíce zdrojů, aby získal vládní projekt (pozvání politiků, úplatky), nicméně zvítězit může jen jeden. Mueller (1989, str. 231) prezentuje diskusi o tom, zda náklady na lobování pro dosažení renty pohltnou celou očekávanou rentu. Podle ekonomické úvahy bude přece pro zájmovou skupinu racionální vynakládat náklady tak dlouho, dokud budou čisté přínosy kladné, což je až do bodu, kdy se náklady rovnají rentě. Čistý přínos vítěze je tak nulový a vynaložené náklady ostatních skupin jsou „promrhány“.

Jednou z možných strategií zájmových skupin je stát se distribuční skupinou či speciální zájmovou skupinou, jak je označuje Olson (1982, str. 44). To je možné pouze za situace, že existují politické trhy a produktivní stát, který vybírá podstatné daně, které se pak rozdělují na různé projekty. Jak jsme zmínili, politici mohou racionálně vybízet zájmové skupiny k participaci na těchto projektech. V extrémních případech se distribuční skupina soustředí pouze na redistribuci vybraných daní či jiných zdrojů, aniž by tím přispívala jakkoli ostatním na ekonomických trzích. V případě monopolu přináší taková firma alespoň určité přínosy jednotlivcům, kteří oceňují její produkt a proto jej kupují. Taková firma sice může klást na jednotlivce externí náklady, ale též má externí přínosy. V případě distribuční skupiny klade taková zájmová skupina pouze externí náklady, neboť redistribuuje vybrané zdroje pouze svým členům a nedělá nic jiného, ani neprodukuje potenciálně přínosné statky na ekonomických trzích. Tento typ dobývání renty je nejvýnosnější, neboť veškeré přínosy jdou pouze členům skupiny. To však platí pouze tehdy, pokud distribuční skupina je poměrně malá

a její aktivita nebude znamenat radikální snížení „sociálního koláče“, tedy vybraných daní. Pokud by však byla distribuční skupina příliš velká (např. odbory), pak se jí nemusí vyplatit pouze redistribuovat již vybrané zdroje, neboť by tím mohla zapříčinit snížení celkového objemu zdrojů tak, že by si sama pohoršila, jak ukazuje Olson (1982, str. 46).

Jak aktivní role politiků v interakcích se zájmovými skupinami zvyšuje externí náklady pro jednotlivce, kteří nejsou organizováni? Opět jde o „bezzubost“ zákonů a prezentace některých vládních projektů jako „naplnění veřejného zájmu“, ale fakticky neinformovaný volič ztrácí. Co se týče monopolních odvětví, tam se stále zvyšují ceny a snižuje kvalita, jednotlivec tím nese externí náklady, neboť liberalizace odvětví by mu pravděpodobně přinesla zlepšení.⁶⁰ Nicméně rétorika politiků a „veřejný zájem“ ukazují voliči, že aktuální organizace je nejlepší a všechny ostatní by mu přinesly problémy, což neinformovaný volič považuje za platné a tím si politici zvyšují též svou podporu u voličů. Jistou ztrátou jsou i náklady na dobývání renty, které by v případě, že by vláda své projekty nevyhlašovala, mohly být použity k aktivitám na ekonomických trzích, čímž by možná zvýšily očekávané výnosy ze směn.

Model čtvrtý: interakce zájmových skupin na politickém trhu

Posledním modelem možného chování zájmových skupin na politických trzích je model, kde vystupuje více zájmových skupin. Předchozí úvahy totiž předpokládali, že jedna potenciálně postižená zájmová skupina může ovlivnit rozhodnutí kolektivního orgánu. V realitě je však problém si představit, že by ocelářská firma požadující státní podporu dokázala (i přes zkreslené informace a propagaci veřejného zájmu) ovlivnit tolik politiků, aby dosáhla svého. Většina zásadních rozhodnutí o pravidlech druhého řádu, tedy o zákonech, je prováděna v zastupitelských orgánech, v parlamentech, pomocí majoritního pravidla. Zdá se mi poněkud přehnané tvrdit, že by jedna firma korumpovala např. 100 poslanců, to v realitě ani nepozorujeme. Na druhou stranu je pravda, že některá pravidla mohou být konstituována i jinak, viz naše reinterpretace modelu interdependentních nákladů. Pro některé aktivity mohlo být racionální podřídit je rozhodnutí méněčlenné vlády či byrokracie, která je již ovlivnitelná lépe.

Avšak i v případě kolektivního rozhodování pomocí mnohačlenného zastupitelského orgánu ještě není situace pro menší zájmové skupiny zcela ztracená. V případě platnosti majoritního hlasovacího pravidla nemusí každá zájmová skupina ovlivňovat polovinu politiků, neboť je možný tzv. *logrolling*, tedy spojování agendy. Princip je jednoduchý: politici mohou většinou přijmout ne jeden zákon, ale celý balík zákonů, které budou přínosné pro jednotlivé skupiny. Obecná problematika spojování agendy je podrobněji diskutována v Buchanan a Tullock (1965, 10. kapitola) či v Mueller (1989, str. 82 – 86) s tím, že jde vlastně o výměnu hlasů při jisté struktuře intenzity preferencí. Při přijetí balíku zákonů je totiž nutné, aby byl uzavřen jistý kompromis a aby onen kompromis byl výhodný. Jedna zájmová skupina tak prosadí své zájmy i za předpokladu, že utrpí menší ztrátu z aktivit druhé zájmové skupiny, která je však nutná pro přijetí balíku majoritním pravidlem.

Majoritní hlasovací pravidlo tak dovoluje klást významné externí náklady na jednotlivce, které nejsou ani v jedné ze zájmových skupin, které vytvořily majoritu, *i když samostatně by návrhy jednotlivých zájmových skupin neprošly, takže má jednotlivec falešnou jistotu, že je vlastně majoritním pravidlem chráněn*. Při znalosti problematiky *logrollingu* by již ustanovil pro jisté aktivity jiné než majoritní pravidlo (nebo jinou organizační alternativu kolektivního rozhodnutí), avšak protože renegociační stát je též v rukou politiků a *zájmové skupiny by takovou změnou základních pravidel utrpěly ztrátu*, nebudou politici nová pravidla zavádět.

Model více zájmových skupin může být zobecněn na případ, že *všichni jednotlivci budou v nějaké zájmové skupině a politici budou průměrně reprezentovat všechny zájmové skupiny, tedy někdy ty a jindy jiné*. Pak i v *logrollingu* budou střídavě reprezentováni všichni

⁶⁰ Viz například mou analýzu přínosů a nákladů liberalizace české energetiky Geršl (2000).

jednotlivci a nebude existovat skupina, která by vždy ztrácela. To by však předpokládalo, že všechny myslitelné zájmové skupiny již našly selektivní podněty, což je teoreticky možné. Bude pak situace optimální? Nebo budou i zde významné externí náklady, které by nebyly, pokud by politici nemohli být „ovládnuti“ zájmovými skupinami?

Zodpovědět předchozí otázku jednoznačně není jednoduché. Existují argumenty pro optimální stav i proti, přičemž je nutné mít na paměti předpoklad, že již všechny zájmové skupiny jsou organizovány. Tak argumentem proti tomuto stavu je fakt, že by bylo asi méně nákladné, pokud by fungovaly politické trhy odolné vůči zájmovým skupinám. Pak by byly očekávané externí náklady minimální. Na druhou stranu je pravda, že *reprezentace zájmů prostřednictvím zájmových skupin je jistým doplněním politických trhů*, které sice obnáší dodatečné transakční náklady (např. na dobývání renty, na selektivní podněty apod.), na druhou stranu ale snižuje očekávané externí náklady. Olson (1982) pak ukazuje, že velké množství zájmových skupin zpomaluje hospodářský růst, neboť všechna kolektivní rozhodnutí jsou prováděna nejprve v zájmových skupinách a pak ještě v politických zastupitelských orgánech, což znamená daleko pomalejší rozhodování a určitou strnulost a neschopnost reagovat na měnící se prostředí.

Model pátý: politici a zájmové skupiny v renegociačním státu

Renegociační stát slouží k provedení změn základních pravidel, práv a pravidel pro organizaci politických trhů. V soudobém uspořádání se sice organizační alternativa kolektivního rozhodnutí liší v produktivním a renegociačním státu, neboť v produktivním se často používá jednoduchá majorita, zatímco při renegociacích spíše kvalifikovaná většina, nicméně *zvolení politici mají ve své moci oba státy*. V předchozích odstavcích jsme předpokládali, že základní pravidla jsou dána a že interakce probíhají v jejich rámci. Můžeme však vysledovat vliv zájmových skupin i na tvorbu základních pravidel. V jakých situacích bude pro zájmovou skupinu výhodné měnit či bránit změně základních pravidel?

Uvažujme nejprve politiky jako specifickou zájmovou skupinu, jejíž členové maximalizují příjmy. Politici mohou očekávat, že pokud by se jim podařilo „ovládnout“ renegociační stát a změnit základní organizační pravidla tak, aby jejich šance na udržení se u moci byly maximální, pak si polepší. To však v podmínkách, kdy na změnu základních pravidel potřebují kvalifikovanou majoritu, nemusí být úplně nenákladné. Za určitých podmínek však mohou být náklady na změnu základních pravidel poměrně malé, to když se jim podaří přesvědčit voliče, že to je v jejich dobru (neboť riziko svržení politiků a revoluce je též součástí očekávaných nákladů). Pak mohou politici měnit volební systém apod., přičemž pokud ochranný stát vynucuje jakákoli pravidla, která pochází z politických trhů, pak mohou politici klást a postupně zvyšovat významné externí náklady na jednotlivce v podstatě neomezeně dlouho. Takovým způsobem bychom mohli vysvětlit např. vznik totalitních režimů, které málokdy vznikly proti vůli všech občanů.

Druhou možnou situací, kdy bude docházet ke změně základních pravidel, je opět nátlak zájmových skupin na politiky. Ten však většinou nebude prováděn přímo a záměrně, tedy že by nějaká zájmová skupina (jiná než politici) chtěla změnu základních pravidel. *Zájmové skupiny spíš budou tlačit na politiky, aby ti neměnili základní pravidla v zájmu voličů, pokud těm již nevyhovují*. Představme si, že jednotlivci uznávají, že určitá základní pravidla již nevyhovují normativnímu kritériu jednomyslnosti za závojem nejistoty a že by bylo přínosné je změnit. Nicméně každá změna pravidel musí mít své vítěze i poražené, pokud neprobíhá pod závojem nejistoty. Pokud by změna pravidel měla pozitivní čisté přínosy (což se může stát), pak by hypoteticky bylo možné, aby vítězové kompenzovali poražené. Ale i v tomto případě, jakož i při momentální ztrátě, budou existovat zájmové skupiny, které budou tratit a kterým by se vyplatilo vyjednávat s politiky tak, aby se základní pravidla neměnila. Situace tak bude obdobná jako v případě pravidel druhého řádu, pouze zde budou očekávané přínosy i náklady vyšší. Pro neucíňení změny základních pravidel je třeba „ovládnout“ a podplatit

daleko více politiků, na druhou stranu je riziko z nových základních pravidel pro organizované skupiny, které očekávají pohoršení, značné: budou moci v novém uspořádání korumpovat a ovlivňovat politiky?

Třetím případem, který jen rozšiřuje předchozí příklad, je situace, kdy se na politických trzích vytváří nová základní pravidla. Pak existuje velmi velký prostor pro ovlivnění politiků organizovanými zájmovými skupinami. Existují však i argumenty, které takové riziko zmenšují. Vytváří-li se nová základní pravidla, je to většinou po nějakém společenském otřesu, který zlikviduje činné organizované zájmové skupiny. Takovým procesem byla třeba poválečná obnova Německa, kde zájmové skupiny byly potlačeny vítěznými mocnostmi. Pak politici budovali nové upořádání bez jejich vlivu a Olson (1982) ukazuje, že to právě byl jeden z hlavních důvodů hospodářského úspěchu Německa po 2. světové válce. Druhým argumentem je neznalost důsledků budovaných pravidel. I když jednotlivé zájmové skupiny budou organizovány, pak nebudou přesně vědět, jak na ně budou nová základní pravidla působit. Nebude tedy závoj nejistoty v případě budoucích pozic, ale budoucích efektů. Pokud budou základní pravidla *tvořena ex ante*, tedy před zahájením procesů v novém uspořádání, nikoli za jejich průběhu, pak nemusí být riziko vysokých očekávaných externích nákladů značné.

Možná řešení negativního vlivu zájmových skupin

Zdroj problémů je nutno historicky hledat v ideových kořenech soudobého uspořádání, které podcenily vliv zájmových skupin. V dobách, kdy se současná podoba demokracie rodila a diskutovala, se sice očekávaly problémy se zneužitím státní moci (viz Gwartney, Wagner, 1988), ale neočekával se tak velký vliv zájmových skupin. Dnes by možná upořádání vypadalo jinak.

Pokud by jednotlivec věděl, že určitý typ aktivity umožňuje nalézt selektivní podněty velmi rychle (a předpokládal tak aktivní zájmovou skupinu, která ovládne stát ke svému prospěchu), pak by se mohl v konstitučním vyjednávání za závojem nejistoty racionálně rozhodnout pro jinou alternativu kolektivního rozhodování. Ale jak jsme již uvedli, selektivní podněty se pro jednotlivé zájmové skupiny vyvíjejí velmi nepredikovatelně a náhodně, stejně jako množství a typ zájmových skupin. Racionální jednotlivec tak v konstituční fázi neumí předpovědět existenci určitých zájmových skupin a musí vymyslet jiné mechanismy, jak jejich negativnímu vlivu na očekávané externí náklady zabránit.

Jaké možnosti tedy jsou pro řešení problému, který je inherentně vestavěn do demokratického upořádání? Řešení musí mít dva základní kroky: prvním krokem je nalezení a diskuse lepších základních pravidel, tedy těch, které budou *spolehlivé i efektivní* a které by prošly normativním kritériem jednomyslného souhlasu za závojem nejistoty. Druhým krokem pak musí být zavedení takových pravidel, to však ve státě, ovládaném zájmovými skupinami, nebude vůbec jednoduché.

Co se týče diskuse lepších základních pravidel, ta se točí kolem několika principů. Jedním z nich jsou *omezení* pro stát. I když politici nemusí představovat právě tu skupinu, která bude klást největší externí náklady, víme, že je může klást nepřímo podlehnutím nátlaku zájmových skupin. Racheter a Wagner (1999) prezentují možná řešení pro „omezení Leviathana“, státu bez hranic a omezujících pravidel. Byly by to rozpočtová pravidla, omezující výdaje i příjmy státu, popřípadě omezení domén, kde stát může zasahovat. Taková omezení musejí být v základních pravidlech a my víme, že i když je to jistější, není to naprosto spolehlivé, pokud renegociační mechanismus nepředpokládá jednomyslnost.

Další principy by vyžadovaly zavedení *kvalifikovaných majorit pro více aktivit*, než je tomu dnes, popřípadě prvků přímé demokracie. Diskuse probíhá i kolem federalismu versus centralismus. Diskuse ještě není ukončena a stále pokračuje, jak je vidět např. ze sborníku

Limiting Leviathan (Racheter, Wagner, 1999) či z příspěvků z periodika *Constitutional Political Economy*.⁶¹

Co se týče druhého kroku, tedy zavedení „lepších“ základních pravidel (nikoli „lepších“ pravidel druhého řádu, ty se mohou měnit), pak v zásadě mohou nastat následující varianty *úspěšné* změny pravidel, popř. jejich kombinace (kromě bezpočet variant a kombinací neúspěšných pokusů o změnu):

- (1) očekávané pohoršení si všech zájmových skupin či jejich podstatné většiny,
- (2) okno příležitosti v kontinuálním vývoji společnosti nebo
- (3) diskontinuita či otřes ve vývoji společnosti.

Některé z těchto možností jsme již uváděli v diskusi o změně základních pravidel při existenci či neexistenci zájmových skupin. Důležitou možností je, že pokud by si všechny zájmové skupiny pohoršily, pak by mohly souhlasit se změnou základních pravidel. Williamson (2000, str. 598) zase uvádí možnost prostřednictvím *okna příležitosti*. To může být taková situace, kdy jsou splněny podmínky pro zavedení „lepších“ pravidel, které se blíží podmínkám odvození pravidel z anarchie, tedy jednomyslnost, závoj nejistoty a využití dostupných teorií o dopadu různých sad pravidel. Okno příležitosti však může být využito např. skupinou altruistických či jinak motivovaných jedinců, kteří využijí příležitosti na politických trzích a zavedou „lepší“ pravidla. Diskontinuitu jsme již diskutovali, problémem pouze je, že by mohla zavinit i značné pohoršení, pokud by nebyly zájmové skupiny eliminovány. Ty pak mohou ovládnout celý stát a zavést např. totalitní vojenský režim.

Diskuse o možnostech konstituční reformy či revoluce tak zatím zůstává otevřenou otázkou a též výzvou pro další výzkum pravidel.

⁶¹ Viz zejména Zimmermann, Just (2000), kteří argumentují pro více prvků přímé demokracie, dále též Vaubel (1999), argumentující pro konkurenci vlád, Berggren (1999), který obhajuje generalitu pravidel, tedy jejich nediskriminačnost, odvolává se na Hayeka. Viz též diskusi o účinnosti zavedení práva veta Schwartz (1999) versus Ueng (1999). Pro odlišné financování veřejných statků viz též Marlow, Orzechowski (1997). Ke kontrole státu viz Sutter (1997).

7 PRAVIDLA V TRANSITIVNÍ EKONOMICE

Cílem této práce je přispět k budování teoretického zázemí ke zkoumání pravidel, tedy institucionálního rámce ekonomických i politických trhů. Každá sebevíc teoretická práce by však měla alespoň ilustrativně ukázat, zda budovaná ekonomická teorie má co říci k reálným procesům, zda dovede napomoci k vysvětlení pozorovaných jevů. V této kapitole se chci zaměřit na pravidla a s nimi související procesy v transitivity ekonomice a ukázat, že *prezentovaná teorie pravidel, vybudovaná na základě konstituční politiké ekonomie, je pro transitivity ekonomiku relevantní*. Diskusi provedeme na příkladě české transformace, i když aplikace by mohla být provedena i jinde. Česká realita je nám však nejbližší a poskytuje zajímavý empirický materiál.

Úvodní problematika transitivity ekonomiky

Teorie, kterou jsem prezentoval a rozvíjel v předchozích kapitolách, nám poskytuje vhodné zázemí pro zkoumání reálných pravidel, zejména formálních, a to od základních pravidel a vlastnických práv přes pravidla pro organizaci politických trhů až k jednotlivým zákonům, vyhláškám či formálním předpisům a jejich vynucování ochranným státem. Na jejím základě můžeme navrhnout některé teze o tom, jak se budou vyvíjet formální pravidla v období transformace.⁶² Nepůjde však o rigorózní hypotézy, které by bylo možné statisticky a ekonometricky testovat, výrazu teze či hypotéza zde budu používat v daleko volnějším pojetí.

Co je vlastně na transformaci tak zajímavého, že je významným podnětem pro ekonomický výzkum pravidel? Kromě poznatku, že *pravidla mají vliv na procesy na politických a ekonomických trzích*, je to zejména jedinečnost téměř *kompletní změny institucionálního rámce*. Od roku 1990 byla a jsou revidována formální pravidla z období socialismu, popřípadě jsou budována zcela nová. Tento fakt nám poskytuje široké pole relevantních otázek, vycházejících z teorie pravidel: jaká pravidla by měla být zavedena? Jaká ve skutečnosti byla zavedena? Jak dobře jsou vynucována? Jaké byly výsledné procesy ze zavedených pravidel? Jsou existující pravidla „zájmově vychýlená“, nebo odpovídají normativnímu kritériu *jako by* odvození z anarchie? Jaká bude role zájmových skupin při tvorbě nových a revizi starých zákonů? Jaké zájmové skupiny vůbec vzniknou?

To vše jsou otázky, jejichž kvalifikované zodpovězení by vyžadovalo samostatnou studii. Zde se zaměříme pouze na vymezení některých obecných souvislostí a tezí, k jejichž ověření či alespoň k ilustraci již existuje empirický výzkum. Protože pravidla druhého řádu vyplývají z procesů na politických trzích, které jsou zase ovlivněny základními pravidly jejich organizace, *budou nás zajímat pouze základní pravidla pro ekonomické a politické trhy, vlastnická práva a vynucování pravidel ochranným státem*.

Okno příležitosti po roce 1990

První teze o vývoji základních formálních pravidel v transitivity české ekonomice se bude týkat výchozího stádia ekonomické reformy, tedy období těsně po roce 1990. V tomto období totiž vznikla většina základních pravidel pro fungování společnosti i ekonomiky a ta pak byla výchozími pravidly hry pro další období.

Co nás na tomto období v souvislosti s vývojem pravidel nejvíce zajímá? Je to jejich zhodnocení naším normativním kritériem konstituční smlouvy. Již jsme uvedli, že můžeme hodnotit pravidla pomocí jejich srovnání s hypotetickými pravidly, vzniklými *jako by* z anarchie na základě konstituční smlouvy. Odvodit tato hypotetická pravidla však není jednoduché a v některých případech nám konceptuální způsob dává pouze velmi obecné

⁶² K příspěvkům k problematice konstituční politiké ekonomie, pravidel a transitivity ekonomiky viz též Buchanan (1997), Boettke (1998), Filippov, Ordeshook, Shuetsova (1999) nebo McFaul (1999). K problematice transformace a úloze institucí viz Mlčoch (1997), Belka (2000) či Kornai (2000).

poznatky. Proto se nabízí druhý způsob, kterým je *srovnání podmínek vzniku současných pravidel s podmínkami, které odpovídají konceptuálnímu odvození z anarchie*. Jaké jsou to podmínky? Jde o (a) jednomyslnost přijetí pravidel, (b) *ex ante*, tedy před procesy, ke kterým se pravidla vztahují, (c) za určitým závojem nejistoty a (d) s využitím dostupných teorií o dopadu různých institucionálních struktur. Mimochodem jejich navození by zajistilo též úspěšnou renegociaci základních pravidel renegociačním státem kdykoli v dalších obdobích, jak jsme již uvedli při diskusi třetí role státu. Tyto podmínky jsou čistě modelové a jejich splnění v realitě není vždy úplně možné. Přesto se můžeme pokusit odhadnout soulad reálných podmínek s modelovými podmínkami úspěšné tvorby základních pravidel v transitivity ekonomice.

Porovnání podmínek však lze použít pouze u výchozího stádia transformace, neboť zde došlo k největší záměrné změně a tvorbě pravidel. Naše upravené kritérium je totiž krátkodobé a neumožňuje hodnotit pravidla v dalších časových obdobích. Může se totiž stát, že pravidla dříve vzniklá za podmínek velmi blízkých optimálním podmínkám již nebudou jednotlivcům vyhovovat a *kdyby mohli nyní pravidla ustanovit za optimálních podmínek, pak by ustanovili jiná*. Pro další hodnocení bychom museli využít konceptuálního přístupu.

Williamson (2000, str. 598) označuje splnění takových podmínek jako „okno příležitosti“. První teze o vývoji základních pravidel v české transformaci tedy bude následující: *na počátku ekonomické transformace jsme se nacházeli v „okně příležitosti“ a pravidla tehdy ustanovená ve velké většině odpovídala těm pravidlům, které by si jednotlivci ustanovili jednomyslně ex ante za závojem nejistoty s dostupnými teoriemi o dopadu různých pravidel*.

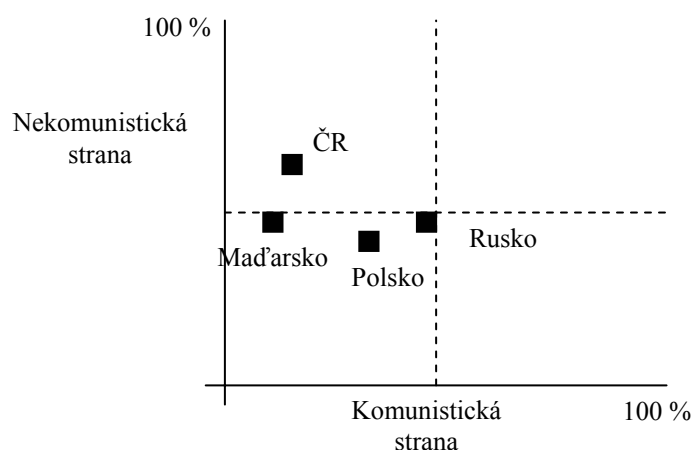
Nyní uvedu empirické poznatky i argumenty na podporu této teze, jejíž hlavním posláním je říci, že česká transformace byl zahájena poměrně úspěšně.⁶³ K ilustraci použijeme výsledků ze studie *Transition Report*, kterou vydává každoročně EBRD a ve které mapuje vývoj 27 transformujících se zemí na celém světě. V desátém Reportu z roku 1999 s názvem *Ten Years of Transition* (EBRD, 1999, str. 102) uvádí autoři některé podmínky, které byly nutné pro úspěšné zahájení reformy v postkomunistických zemích. Šlo o tyto podmínky: (a) změna vládnoucí elity, (b) sociální soudržnost na počátku transformace, (c) slabé zájmové skupiny, (d) konkurence na politických trzích a (e) ostatní, vnější faktory.

Jak spojit tyto podmínky s podmínkami optimální tvorby základních pravidel? Konsensuální přístup reprezentuje podmínka sociální soudržnosti a konkurence na politických trzích. Pokud jsou zásadní rozhodnutí přijímána na politických trzích, pak je nutné, aby existoval mechanismus reprezentace voličů politiky, který představují v demokracii volby. Jak uvádí autoři *Transition Reportu* (EBRD, 1999, str. 106), političtí vůdci viděli v zahájení transformačních kroků i důležitý prostředek k posílení svých politických preferencí. K tomu je však nutno ještě připočítat sociální soudržnost, tedy konsensus mezi občany o zahájení reformy a změně institucionálního rámce, neboť politické trhy, kde vládne majoritní pravidlo, nemusí generovat výsledky podobné konsensuálním rozhodnutím. Pokud by 51 % politiků sestavilo vládu a prosadilo své představy, přičemž zbývajících 49 % mělo naprosto odlišné zájmy, pak výsledky budou jiné, než když bude vládnout shoda.

Autoři *Transition Report* (EBRD, 1999, str. 108) uvádějí graf, který zde v upravené a zkrácené verzi přetiskujeme a který zajímavým způsobem ukazuje sociální kohezi v některých postkomunistických zemích. Na svislé ose je procento parlamentních křesel získané největší nekomunistickou stranou v prvních volbách po převratu, zatímco na vodorovné ose je procento parlamentních křesel získané komunistickou stranou po převratu:

⁶³ Obecně lze v *Transition Report* vysledovat, že mezi 27 transformujícími se zeměmi jsme mezi nejlepšími. Otázkou je, zda se máme měřit s nimi či s našimi západoevropskými sousedy.

Graf 9

Zdroj: *Transition Report 1999* (EBRD, 1999, str. 108)

Vidíme, že sociální soudržnost byla v ČR poměrně vysoká. V Maďarsku sice komunistická strana obsadila méně křesel než u nás, ale jejich vítězná strana nedosáhla 50 %, jak je z grafu vidět (vedle ČR dosáhla vítězná nekomunistická strana více než 50 % ještě například v Chorvatsku či v Arménii).

Druhou sadou podmínek je absence zájmových skupin a změna vládnoucí elity. Tyto podmínky v zásadě zajišťují, aby rozhodnutí o základních pravidlech byla prováděna za určitým závojem nejistoty. Autoři *Transition Reportu* (EBRD, 1999, str. 106) uvádějí, že nezměněné elity, tedy vládnoucí politici, nemají zájem na změnách, neboť by si tím mohli poškodit své zájmy a vazby dlouhodobě budované. Pokud však dojde ke změně politiků, pak se reforma stává úspěšným volebním programem. V tom případě nikdo nemůže tušit, jak nové elity odhodlané reformou zvýšit své šance na další znovuzvolení budou reagovat na nátlak zájmových skupin. Nové elity mohou být velmi odolné, neboť nechtějí ztratit získaný kredit. Pokud tyto zájmové skupiny ví, pak jim nezbyvá nic jiného než reformu podporovat a změnit své očekávání z jistých na nejisté, čímž se vytváří spolehlivý závoj nejistoty pro diskusi nových pravidel. Závoji nejistoty však napomohlo i to, že nebyly známy dopady moderního institucionálního rámce, inspirovaného západními demokraciemi, na postkomunistickou realitu.

Obecně lze říci, že z různých důvodů, které zde zcela a úplně nediskutuji, se podařilo vytvořit ve výchozí fázi transformace atmosféru podobnou modelovému konstitučnímu rozhodování. Poměrně široký konsensus, omezená znalost dopadu některých základních pravidel i absence zájmových skupin při ustanovování demokratického institucionálního rámce zapříčinily nastavení základních pravidel, které by v té době do jisté míry odpovídaly konceptuálnímu odvození z anarchie.

Neočekávané aktivity s externími náklady

Již jsme zmínili, že vzhledem k jedinečnosti situace postkomunistických zemí nebyly k dispozici ucelené teorie o tom, jak měnit institucionální rámec společnosti a ekonomiky, stejně jako neexistovaly fundované výzkumy o dopadech různých sad pravidel. Jednotlivé země a s nimi i ČR se tak na počátku transformace ocitly v nezáviděníhodné situaci: k dispozici byly pouze znalosti o fungování moderních kapitalistických demokracií, které mohly sloužit jako cíl snažení, nicméně neexistovaly učebnice „přechodu od plánu k trhu“. Proto bylo velmi pravděpodobné, že se vyskytnou neočekávané problémy, procesy, které správně být neměly a které kdybychom očekávali, stanovili bychom si pravidla jiná.

Problematickými a neočekávanými procesy zde míním ty aktivity jednotlivců či skupin, které přinášely jiným jednotlivcům či skupinám významné externí náklady z důvodů nevhodné či neefektivní definice základních pravidel a vlastnických práv a jejich vynucování. Nejde tedy o aktivity s externími náklady, které by měly podle modelu interdependentních nákladů přejít do kolektivního rozhodování, ale o aktivity, jejichž výchozí základní pravidla nebyla efektivně stanovena či vynucována.

Druhá teze tedy bude následující: *Základní institucionální rámec, stanovený ve výchozí fázi transformace, nutně nemohl být tím nejefektivnějším, neboť neexistovaly dostatečné teorie o dopadu pravidel na procesy v postkomunistických zemích, takže jsme museli očekávat některé procesy s významnými externími náklady.* Cílem teze je ukázat, že některé aktivity s externími náklady byly za dostupných teorií a na jejich základě konsensuálně stanovených pravidel nevyhnutelné.

Základními pravidly pro fungování ekonomických trhů byly i pravidla o převodech vlastnických práv ze státu na jednotlivce, tedy privatizace. V našem modelovém případě byly statky v anarchii společné, neexistovalo vlastnictví. Uzavřením konstituční smlouvy jednotlivci uznali, že soukromé individuální vlastnictví je přínosné a pomáhá internalizovat externality, pokud je dobře definováno a vynucováno. Kolegyně z IES FSV UK⁶⁴ Jitka Kabelová (Kabelová, 2000) zkoumala ve své bakalářské práci procesy, které vznikly po velké privatizaci v České republice. Identifikovala 17 vzorců chování, interakcí mezi novými vlastníky firem, bankami i státem, které ve svém důsledku přinášely ostatním, na hrách neparticipujícím jednotlivcům značné externí náklady. Jednalo se většinou o aktivity či hry nových privatizátorů starých, neefektivních firem, kteří privatizovali na úvěr. Tito privatizátoři většinou obdrželi majoritní balík 51 % akcií, s pomocí nově založené a ovládané firmy přelili výnosná aktiva na svůj účet či do další nové ovládané firmy a zbývajících 49 % akcionářů tak poškodili spolu s bankou, které s důvodů nesolventnosti původní firmy nemohli splácet úvěr.

Kabelová (2000, str. 18) uvádí celou řadu variací na hru „odsátí aktiv“, jakož i další hry a variace. Přelítí výnosných aktiv mohlo mít formu přeplácení poskytovaných služeb spřízněné společnosti, prodeje nemovitostí či jiných aktiv za minimální cenu apod. Znakem všech těchto aktivit je, že zatímco jedné skupině přinesly velký zisk, na řadu dalších jednotlivců nakladly velké externí náklady. Pokud se jednalo o strategické firmy, které byly takto „vytunelovány“, zasahoval stát a sanoval ze státního rozpočtu, vysoké procento nesplácených klasifikovaných úvěrů tak přineslo problémy finančního sektoru, nemluvě o minoritních akcionářích.

Důležitou otázkou v tuto chvíli je, proč tyto aktivity vznikaly. Existují dvě vysvětlení, každé však ukazuje na nedokonalá základní pravidla a ochranný stát. Prvním vysvětlením je, že neexistovaly teorie o tom, jaký budou mít privatizační metody převodu vlastnických práv dopady v souvislosti s dalšími základními pravidly. Druhé vysvětlení říká, že tyto teorie možná existovaly a že základní pravidla i práva byla dobře definována, avšak selhal ochranný stát, soudní systém, který nedovedl v prvních letech existence těchto aktivit účinně zasáhnout. To odkazuje k efektivitě soudního systému, který byl zavalen novými případy, které soudci neznali a nevěděli, jak je řešit. Vysvětlení bychom mohli diskutovat podrobněji a fundovaně, avšak na tomto místě stačí pouze ilustrativně uvést, že nedokonalá základní pravidla, práva a jejich vynucení jednoduše způsobí aktivity s externími náklady.⁶⁵

⁶⁴ Institut ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

⁶⁵ Nedostatečné vynucování práva jako důsledek neschopnosti a neznalosti soudců, policistů i vyšetřovatelů uvádí např. Havel (1999), který se staví skepticky ke zlepšení pomocí nových „přísnějších“ zákonů. Havel však naprosto opomíjí vliv zájmových skupin při tvorbě zákonů či vylepšení jejich vynutitelnosti. V čím zájmu může být nedostatečné vzdělání soudců, policistů a vyšetřovatelů v oblasti ekonomických podvodů?

Snaha o změnu nevyhovujících pravidel

Jak jsme uvedli v kapitole o politických trzích, jednotlivci jako voliči většinou dokáží přinutit politiky, aby se alespoň zabývali problémy, které voliče trápí, a to i přes různé defekty politických trhů. Chtějí-li být politici znovu zvoleni, musí do jisté míry reagovat na přání a potřeby voličů. Pokud platí teze o výskytu aktivit s externími náklady a o jisté nedokonalosti pravidel a jejich vynucování, pak aktuálním volebním tématem musí být špatná pravidla či jejich špatné vynucování. Vláda a parlament by tak měly podle naší teorie (a pokud u nás existuje demokracie) upravovat či dokonce navrhovat nové zákony a nová pravidla pro aktivity, které v počáteční fázi transformace nebyly očekávány, měly by tedy renegotiovat základní pravidla.

Na druhou stranu musí aktivity s externími náklady zapříčinit jiný jev, a to *vznik zájmových skupin*. Zatímco ve výchozí fázi transformace byl „závoj nejistoty“ poměrně neprůhledný, s probíhajícími aktivitami za daných pravidel hry se definují vítězi i poražení. I když by tedy konceptuálně a za závojem nejistoty všichni jednotlivci zvolili jiná pravidla, v situaci jasně definovaných zájmů a pozic v postkonstitučních procesech tomu tak samozřejmě není. Změnou pravidel by jistě část hráčů ztratila, a tak bude v jejím zájmu pokusit se ovlivnit politiky a co nejvíce zdržet či dokonce eliminovat změnu pravidel. Výsledkem obou tlaků budou „bezzubé“ zákony, které se jako by snaží řešit problémy, které voliče trápí, avšak zároveň budou po vůli zájmovým skupinám. Třetí teze tak říká: *V situaci aktivit s významnými externími náklady, které by jistě v „okně příležitosti“ způsobily okamžitou změnu pravidel, budou existovat na politických trzích jasně definované partikulární zájmové skupiny, které by změnou pravidel ztratily a které vlivem na politiky zapříčiní „bezzubost“ nových pravidel či jejich vynutitelnosti.*

Cílem této teze je ukázat, že tím, že jsme přejali standardní demokratický model společnosti, přejali jsme i defekty a vady jeho uspořádání a zejména jeho neodolnost vůči zájmovým skupinám. Protože se jedná o základní pravidla, je situace na jednu stranu vážnější, protože externí náklady mohou být značné, na druhou stranu je velmi pravděpodobné, že v případě základních pravidel se v demokratickém mechanismu situace zlepší, neboť změna základních pravidel je voličsky velmi zásadní a pozorovaná.

Pro empirickou ilustraci „bezzubosti“ změny základních pravidel dobře poslouží příklad zákona o konkursu a vyrovnání, který byl již třináctkrát (!) novelizován. Kolegyně z IES FSV UK Kateřina Kašová (2000), Jaroslava Míková (2000) a Markéta Hlůžková (2000) se ve svých pracích zabývali vývojem konkurzního práva a bankrotů v České republice. Zákon o bankrotu je jedním ze základních pravidel na ekonomických trzích, který upravuje výstup z trhu tak, aby tím nebyly záměrně poškozovány smluvní strany bankrotující firmy. Prvotní úpravou byla podoba zákona z roku 1991 a zaváděla po prvních 18 měsících tzv. omezující režim, kdy nebylo možné vyhlásit konkurs z důvodu nesolventnosti. Tato úprava byla motivována obavou z vlny bankrotů, která by mohl destabilizovat ekonomiku. Na druhou stranu se tímto výchozím institutem mohly během 18 měsíců vygenerovat partikulární zájmové skupiny, které těžily z nemožnosti podat na společnost návrh na konkurs z důvodů nesolventnosti. Proto nepřekvapuje, že v další novele byla ponechána tato úprava v poněkud mírnější podobě jako tzv. ochranná lhůta mezi podáním návrhu na konkurs a jeho vyhlášením, přičemž po dobu této lhůty mohla firma konsolidovat svou finanční situaci.

Celkově třináct novelizací zákona pak podle mého názoru přesvědčivě dokumentuje vliv nově vzniklých zájmových skupin a nemožnost prosadit v prostoru silných partikulárních zájmů, tedy během hry, nová pravidla. Výchozí pravidla tak jednou pro vždy způsobila aktivity, které nesly externí náklady ve formě státní podpory neefektivního přežívání firem

v ochranných lhůtách, přičemž nová pravidla není možné jednoduše na politických trzích prosadit.⁶⁶

Změna pravidla je jeden možný způsob, jak reagovat na dříve neočekávané aktivity. Nicméně jedno z vysvětlení aktivit s externími náklady bylo, že pravidla byla dobrá, nicméně jejich vynutitelnost špatná. Jinak řečeno, *špatná byla pravidla organizace a fungování ochranného státu*. Stát neefektivně vynucoval vlastnická práva tím působil na očekávání sankcí za nedodržení pravidel. Každý jednotlivec porušující pravidla si tak mohl dynamicky odhadnout přínosy a náklady porušení pravidel: přínosy byly značné, když kladl svou aktivitou externí náklady na druhé (v podstatě jde o okradení), očekávané náklady byly minimální, podle teze „když stát nevynucuje nyní, nebude ještě dlouho, a kdyby chtěl, tak mu v tom zamezíme“. Existuje empirické potvrzení hypotézy, že vlivem zájmových skupin se nedaří zlepšit vynutitelnost práva?

Kolegové studenti z IES FSV UK Ilona Katzová, Zdeněk Kudrna, Tomáš Sedláček a student CEU Ondřej Vychodil zkoumali v roce 2000 kvalifikovaným způsobem čtyři základní aspekty rizika správy akciových společností v ČR: (a) zákony o akciových společnostech, (b) právní procesy, (c) regulatorní rámec a (d) etické prostředí.⁶⁷ Byli dotazováni přední představitelé firem i státu prostřednictvím speciálně zkonstruovaných dotazníků či řízených interview a výsledkem vyhodnocení odpovědí byl index rizika správy akciových společností, který již byl spočten i pro Polsko a Rusko. Index je spočítán jako součet bodů za jednotlivé otázky v jednotlivých aspektech zkoumání (každý aspekt zahrnuje sedm otázek), takže jeho hodnota se pohybuje od 0 do 28, přičemž čím vyšší index, tím menší riziko. Následující tabulka uvádí vypočtené hodnoty ve srovnání s Ruskem a Polskem:

Tabulka 2

Země	IRSAS
Rusko	4
ČR	11
Polsko	16

Zdroj: *Riziko správy akciových společností (2000)*

Česká republika se tak nachází v pásmu přiměřeného rizika, které je však vyšší než v Polsku.⁶⁸ Nejzajímavějším výstupem pro naše účely je však vyhodnocení jednotlivých aspektů, respektive aspektu pro nás nejvýznamnějšího, tedy vynucení pravidel, zákonů v právních procesech. Cituji ze shrnutí projektu (str. 3):

„Nejhůře vnímaným aspektem, který nejvíce zvyšuje rizika spojená se správou akciových společností, jsou Právní procesy. Ani jedna charakteristika (otázka) z Právních procesů nebyla hodnocena pozitivně nadpoloviční většinou respondentů... Pokud bychom se pokusili identifikovat tři nejkritičtější faktory, které dnes zvyšují riziko správy akciových společností, budou to: 1. pomalé soudní procesy, 2. malá efektivnost institucí vynucujících právo a malý respekt vůči nim, 3. situace kolem efektivního a rychlého průběhu konkursu.“⁶⁹

Tyto výsledky z roku 2000 (!) dostatečně potvrzují, že si jednotlivci (v anonymních dotaznicích) uvědomují problémy spojené s vynucováním pravidel a rádi by, pokud by vynutitelnost práva stoupla. Otázkou je, proč je takový stav 10 let po zahájení změn? Za deset

⁶⁶ Pro diskusi vliv zájmových skupin v konkrétním případě viz Kafka (2001).

⁶⁷ K českým specifikům správy akciových společností (*corporate governance*) viz též Mejstřík (1999).

⁶⁸ V současné době probíhá hodnocení rizika správy akciových společností pro Maďarsko a Slovensko mírně změněným autorským týmem z IES FSV UK.

⁶⁹ Tuto pasáž projektu cituje i Karel Kouba (2001).

let nebylo možné změnit pravidla pro vynucování pravidel tak, aby vyhovovala převážně většině účastníků ekonomických interakcí, a to již ne za závojem nejistoty?

Zájemové skupiny a ovládnutí státu

Zásadní námitkou proti předchozí hypotéze by mohl být argument, že stejně jako ve výchozí fázi transformace je „bezzubost“ a neúčinnost pravidel či neúčinnost jejich vynucení způsobena neznalostí a špatnými teoriemi. Zde chci ukázat, že situace výchozí fáze a situace postkonstitučních procesů se velmi liší. Zatímco ve výchozí, konstituční fázi české transformace opravdu byly z větší části splněny podmínky úspěšné tvorby základních pravidel, přičemž jediným „slabým“ místem byla neznalost teorií a dopadů různých institucionálních struktur, v postkonstituční fázi nejenže již existují partikulární zájemové skupiny, které by na změně pravidel tratily, takže konsensus je nemožný, ale teorie o dopadu různých institucionálních struktur od počátku transformace pokročily, a to nejen díky komparacím s ostatními postkomunistickými zeměmi. Stejně tak podmínka *ex ante* již v postkonstituční fázi neplatí, neboť měněná pravidla by upravovala probíhající procesy.

Tento argument platí jak pro pravidla, která neexistují a měla by existovat, tak pro pravidla, která existují v nevhodné podobě, jakož i pro vynucení pravidel. Čtvrtá teze tvrdí, že *jsou to zájemové skupiny, které dokáží ovládnout stát a různými formami vlivu na politiky zabránit změně pravidel, a ne nedokonalé teorie, neznalost či neschopnost politiků vybrat lepší pravidla.*

Můžeme nějak empiricky potvrdit hypotézu, že zájemové skupiny dokáží „ovládnout“ či ovlivnit stát ke svému prospěchu? Empirický výzkum vlivu zájemových skupin na stát a kolektivní rozhodování o pravidlech provedli v roce 2000 Hellman, Jones a Kaufmann (2000) ze Světové banky a EBRD. Hlavní otázkou ekonomické transformace bylo, jaký má stát zaujímat postoj k firmám, jestli je má vlastnit, privatizovat či tvořit pravidla, v jejichž rámci budou firmy jednat. Autoři studie si položili opačnou otázku, a to zda firmy nějakým způsobem působí na stát, zda-li mohou ovlivňovat pravidla hry, ovládnout či ovlivnit stát a státní představitele ke svému prospěchu na úkor ostatních účastníků ekonomických trhů.

Trojice autorů zveřejnila výsledky empirického výzkumu, který byl založen na dotaznících a interview s představiteli strukturovaného vzorku nejméně 150 firem v každé ze 22 zkoumaných transitivních zemí. Zkoumány byly tři druhy vlivu firem na stát:

- (a) *administrativní korupce*, tedy netransparentní platby soukromých subjektů veřejným představitelům za účelem ovlivnění předepsané implementace pravidel, kterými stát reguluje či omezuje aktivity firmy,
- (b) *ovládnutí státu*, tedy netransparentní platby soukromých subjektů veřejným představitelům za účelem ovlivnění tvorby zákonů, pravidel či regulačních vyhlášek,
- (c) *ovlivnění státu*, což je totéž jako ovládnutí státu, ale bez plateb veřejným představitelům.

Tradiční výzkumy se orientovaly pouze na administrativní korupci. Avšak platby a úplatky představitelům státu mohou být daleko závažnější než pouze jednodimenzionální korupce. Při ovládnutí státu jde o aktivitu většinou nových firem, které si uplácením představitelů státní správy chtějí udržet či přímo zajistit „rentu“ a ovlivněním pravidel hry získávat na úkor svých potenciálních konkurentů. Naopak u ovlivnění státu jde většinou o aktivitu starých, „zabydlených“ firem se silnými vazbami na státní úředníky a představitele, takže pravidla hry mohou ovlivňovat ke svému prospěchu pouze díky neformálním vztahům a bez soukromých plateb. Autoři studie též uvádějí rozdíl mezi jednotlivými formami vlivu spočívající ve zdroji a užití „renty“, tedy možného zisku na úkor ostatních: při administrativní korupci je zdrojem „renty“ soukromých firem stát, přičemž užití jde ve formě úplatků od soukromých firem státním představitelům. Při ovládnutí státu je zdrojem renty korumpující firma, která podplácí státní představitele a zajišťuje si tak výhodná pravidla hry, užití renty jde pak zčásti na platby

a zčásti je ziskem firmy. Při ovlivnění státu je zdrojem renty opět firma, která dokáže ovlivnit tvorbu pravidel hry, přičemž celé užití zůstává firmě.

Jaké jsou výsledky empirického výzkumu pro Českou republiku? Následující tabulka udává hodnocení administrativní korupce, ovládnutí státu i ovlivnění státu pro země Visegrádu, Slovinska a Ruska:

Tabulka 3

Země	Míra administrativní korupce*	Míra ovládnutí státu**	Ovládající firmy ⁺	Ovlivňující firmy ⁺⁺
Česká republika	2,5 %	11 %	7 %	8 %
Slovensko	2,5 %	24 %	12 %	4 %
Maďarsko	1,7 %	7 %	4 %	3 %
Polsko	1,6 %	12 %	9 %	3 %
Slovinsko	1,4 %	7 %	10 %	3 %
Rusko	2,8 %	32 %	9 %	7 %
Průměr všech 22 zemí	3,0 %	20 %	9 %	7 %

Zdroj: Hellman, Jones, Kaufmann (2000)

* průměrná odpověď na otázku *Kolik procent příjmů platí obvykle firma jako ta vaše ročně netransparentními platbami veřejným představitelům za účelem vyřízení záležitostí?*

** firmy byly tázány, *zda-li korupce v každé z 6 uvedených oblastí státu (parlamentní legislativa, prezidentská rozhodnutí, aktivity centrální banky, rozhodnutí soudů v kriminálních případech, rozhodnutí soudů v obchodních případech, financování politických stran) má vliv na jejich aktivitu*. Míra ovládnutí v jednotlivých oblastech státu byla spočítána jako procentní podíl firem, které odpověděly, že korupce v dané oblasti státu má značný až velmi značný vliv na jejich aktivitu. Míra ovládnutí státu pak byla spočtena jako průměr měř ovládnutí v jednotlivých oblastech.

⁺ procentní podíl firem, které odpověděly „někdy“ nebo „často“ na otázku *Jak často musí firmy jako ta vaše provádět neoficiální platby veřejným představitelům za účelem ovlivnění obsahu nových zákonů, rozhodnutí či regulace?*

⁺⁺ procentní podíl firem, které odpověděly „má vliv“ na otázku *Když se diskutuje nový zákon či rozhodnutí, které by mohlo mít významný vliv na vaši aktivitu, jak velký vliv má vaše firma na úrovni vlády (legislativy, ministerstva, regulačního orgánu) na obsah nového zákona či rozhodnutí?*

Pro měření ovládnutí státu byly (viz tabulka) zvoleny dvě měřítka: *míra ovlivnění státu*, která referuje k procentu postižených firem, a *podíl ovládajících firem*, kterých je sice méně, ale zato mohou klást vysoké externí náklady. Jak v uvedených číslech vychází pozice České republiky? Co se týče administrativní korupce, spolu se Slovenskem a Ruskem zastává v našem vzorku místo s poměrně vyšší, i když podprůměrnou korupcí (nejvyšší má 5,7 % Ázerbajdžán), na rozdíl od nízkých čísel Polska, Maďarska či Slovinska. Co se týče míry ovlivnění státu, průměrně 11 % dotazovaných firem trpí externími náklady kladenými ovládajícími firmami, což je sice podprůměrné a méně než v Polsku, ale zato více než v Maďarsku a Slovinsku. Čísla Ruska a Slovenska zde vypadají poměrně hrozně (nejvyšší podíl postižených firem má opět Ázerbajdžán 41 %). Procento ovládajících firem je u nás podprůměrné a menší než v Polsku, Slovinsku, Slovensku i Rusku, ale opět vyšší než v Maďarsku (nejvíce jich má opět Ázerbajdžán 24 %), *avšak procento ovlivňujících firem je u nás nadprůměrné a zdaného vzorku nejvyšší* (nejvyšší údaj ze všech zemí má Ukrajina, Moldávie a Lotyšsko 14 %, Ázerbajdžán má pro změnu nejnižší údaj 1 %).

Z daných údajů vyplývá, že údaje pro postkomunistické země střední a východní Evropy nejsou dramatické, nicméně vliv zájmových skupin na stát přece jen existuje. Nejzajímavějším poznatkem pro českou realitu je vysoký podíl ovlivňujících firem, které jsme chápali většinou jako firmy starší s neformálními vazbami na stát. Co by tento údaj vypovídal? Na počátku transformace byly zájmové skupiny a jejich vliv eliminovány, avšak během transformačních procesů svou účastí na privatizačních aktivitách znovu získaly rozhodující vliv zájmové skupiny organizované pomocí neformálních vazeb z období před rokem 1989. To se dá poměrně přesvědčivě dokumentovat vysokým počtem manažerů českých na úvěr privatizovaných firem, kteří v podnicích působili i před rokem 1989.

Shrnutí

Empirická evidence vývoje základních pravidel a vlastnických práv v období ekonomické transformace se stále opírá o některé dílčí studie a ojedinělé pionýrské sondy do „terra incognita“ ekonomických a politických trhů. Pravidla jako omezení našeho chování a záměrného jednání mají významný vliv nejen na naše aktivity, ale i na vývoj či kultivaci pravidel v dalších obdobích. Podle všech empirických evidencí se zdá, že i když výchozí fáze české transformace byla využitým „oknem příležitosti“ a dovolila nastartovat slibné procesy s očekávanými přínosy všem jednotlivcům, výchozí pravidla a politická rozhodnutí předurčila vznik speciálních partikulárních zájmových skupin v některých oblastech, které by změnou pravidel tratily a kterým se vyplatilo „ovládnout“ stát ke svému prospěchu a na úkor ostatních zablokováním potřebných a účinných změn v institucionálním rámci. Daným historickým zázemím jsou to právě zájmové skupiny přežívající z období před rokem 1989, které se pravděpodobně ve výchozí fázi transformace odmlčely, aby nasbíraly nové síly na transformační a hlavně privatizační procesy.

Při této příležitosti musíme zmínit, že empirická evidence Světové banky a EBRD řadí Českou republiku, Maďarsko i Polsko na velmi blízká místa, a to vysoce nadprůměrná. Proto v kontextu 27 transformujících se zemí musíme uznat, že jakkoli u nás existují problémy s kultivací institucí, tyto problémy (možná v mírně nižší míře) se vyskytují i u našich středoevropských sousedů. Rozhodneme-li se při analýze účinků zájmových skupin zaměřit na detaily, pak je jistě oprávněné tvrdit, že vliv zájmových skupin je v ČR vyšší než v Maďarsku a Polsku, na druhou stranu tyto rozdíly nejsou tak velké, abychom mohli uzavřít, že výchozí podoba transformace daná politickým konsensuálním rozhodnutím byla v zásadě chybná.

ZÁVĚR

V této diplomové práci jsem se pokusil přispět k budování teoretického zázemí pro zkoumání pravidel na ekonomických a politických trzích a ilustrovat relevanci dosažených poznatků pro transitivity ekonomiku našeho typu.

Ekonomická teorie pravidel, vybudovaná na základě soudobých ekonomických subdisciplín, zabývajících se institucemi, podle mého názoru může poskytnout kvalifikovaná vysvětlení mnohých procesů, probíhajících v ekonomice i na politických trzích. Domnívám se, že se mi podařilo obhájit tezi o použití standardních nástrojů ekonomické analýzy na zkoumání pravidel. Základní pravidla, která si jednotlivci stanovují pro své vlastní, individuální potřeby či cíle a hlavně pro vzájemné interakce ke svému prospěchu, mohou být konceptuálně odvozena na základě jednoduchých formalizovaných modelů. Pro zkoumání reálných pravidel, zejména formálních zákonů, však již musíme postoupit k metodám sofistikovanějším, nebo zůstat u logické slovní argumentace, založené na ilustrativních příkladech.

Vyvrcholením teoretického zkoumání je integrace problematiky zájmových skupin do širšího konceptu pravidel. Teprve zde je možno kvalifikovaně zkoumat reálné procesy na politických a ekonomických trzích, které jsou významně ovlivněny existujícími pravidly. Existuje však i opačný vztah, kde jednotlivci a zájmové skupiny v procesech na politických trzích záměrně ovlivňují pravidla hry, a to často na úkor ostatních aktérů ekonomických a politických směn. Ekonomická teorie pravidel, obsahující jako integrální součást teorii zájmových skupin a jejich vlivu na ustanovená pravidla, dovoluje konstruovat teoretické i empirické hypotézy, které je možné testovat. V této práci jsme však provedli pouze ilustrativní empirické potvrzení některých teoretických úvah o vývoji pravidel v české ekonomice, neboť cílem nebyla empirická, ale teoretická analýza.

Závěrem bych se pokusil identifikovat několik otevřených problémů, které se budou týkat jak teoretického zázemí, tak empirického zkoumání pravidel, která omezují naše chování a jednání. V oblasti teoretického výzkumu stále zůstává neuspokojivě zodpovězena otázka kvalifikace i kvantifikace vlivu alternativních institucionálních struktur na ekonomickou výkonnost a vývoj makroekonomických ukazatelů. Propojení makroekonomického uvažování se zohledněním významu pravidel a institucí, vytvářejících rámec pro aktivity jednotlivců, firem, skupin i politických představitelů, tak zatím představuje pro teoretickou ekonomii spíše výzvu. Druhou oblastí potřebného teoretického výzkumu jsou otázky týkající se vztahu individuálních a společenských pravidel, zejména s ohledem na pravidla etická. Třetí oblastí otevřených otázek je zatím určitá nepropojenost několika souběžných proudů výzkumných programů, zabývajících se pravidly. Mám na mysli zejména nedostatečnou komunikaci mezi novou institucionální ekonomikou a konstituční politickou ekonomikou, zejména mezi jejich čelními představiteli. Zde zůstává široký prostor pro přínosy z úspěšné integrace obou koherentních proudů.

Otevřené otázky existují i v empirické rovině vědeckého zkoumání pravidel. I přes některé slibné pokusy se zatím nedaří kvalitně popsat a kvantitativně zhodnotit existující formální pravidla, nemluvě o důležitých a empiricky velmi těžko zachytitelných pravidlech neformálních, zejména morálních. Druhou oblastí, která do jisté míry znemožňuje a komplikuje empirický výzkum pravidel zvláště v transitivity ekonomikách, je problematika dostupnost dat a údajů o vlivu zájmových skupin na tvorbu pravidel. Dosavadní šetření jistě mohou podhalit nejzajímavější příklady, nicméně kvalitní empirický výzkum je v nynějším posttransformačním období sondou příliš brzkou a mnohdy nevídanou. Nezbývá tak, než se spolehnout na zkušenostní zázemí a pionýrské empirické práce a soustředit se zatím na teoretický výzkum.

LITERATURA

- Arrow, K. (1951): *Social Choice and Individual Values*. Wiley, New York
- Bavetta, S. – Padovano, F. (2000): *A Model of the Representation of Interests in a Compound Democracy*. Constitutional Political Economy. Vol. 11 No. 1/2000
- Becker, G.S. (1983): *A Theory of Competition among Pressure Groups for Political Influence*. The Quarterly Journal of Economics Vol. XCVIII No. 3, August 1983
- Becker, G.S. (1997): *Teorie preferencí*. Grada a Liberální institut, Praha
- Belka, M. (2000): *Lessons from Polish Transition*. Příspěvek pro konferenci Lessons and Challenges in Transition, 22. září 2000, Praha
- Benáček, V. (1998): *Problémy české byrokracie z pohledu ekonomie*. IES FSV UK, Mimeo, Praha
- Berggren, N. (1999): *A Preference-Utilitarian Foundation for the Generality Principle*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 4/1999
- Bergson, A. (1938): *A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics*. Quarterly Journal Economics 52, February 1938, pp. 310-34
- Bernholz, P. – Breyer, F. (1994): *Grundlagen der politischen Ökonomie*. Band 2: *Ökonomische Theorie der Politik*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen
- Boettke, P.J. (1998): *Promises Made and Promises Broken in the Russian Transition*. Constitutional Political Economy. Vol. 9 No. 2/1998
- Brennan, G. – Buchanan, J.M. (1985): *The Reason of Rules*. Cambridge University Press, Cambridge
- Brooks, M. (1997): *Some Reflections on The Calculus of Consent*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 1/1997
- Buchanan, J.M. – Tullock, G. (1965): *The Calculus of Consent*. Ann Arbor Paperbacks, The University of Michigan Press, USA
- Buchanan, J.M. (1975): *The Limits of Liberty*. The University of Chicago Press, Chicago and London
- Buchanan, J.M. (1979): *What should economists do?* Liberty Press, Indianapolis
- Buchanan, J.M. (1987): *Economics. Between Predictive Science and Moral Philosophy*. Texas A&M University Press, College Station, USA
- Buchanan, J.M. (1990): *The Domain of Constitutional Economics*. Constitutional Political Economy. Vol. 1 No.1/1990
- Buchanan, J.M. (1991): *The Economics and the Ethics of Constitutional Order*. Ann Arbor, University of Michigan Press, USA
- Buchanan, J.M. (1993): *Property as a Guarantor of Liberty*. The Locke Institute
- Buchanan, J.M. (1994): *Ethics and Economic Progress*. University of Oklahoma Press, Norman, USA
- Buchanan, J.M. (1997): *Post-Socialist Political Economy. Selected essays*. Edward Elgar UK, USA
- Buchanan, J.M. – Yoon, Y.J. (1999): *Rationality as Prudence: Another Reason for Rules*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 3/1999
- Choi, Y.B. (1999): *Conventions and Economic Change: A Contribution Toward a Theory of Political Economy*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 3/1999
- Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*. Harper and Row, New York
- Durden, G.C. – Millsaps, S.W. (1996): *James Buchanan's Contributions to Social and Economic Thought? Citation Counts, Self-Assessment, and Peer Review*. Constitutional Political Economy Vol.7 No. 2/1996
- Etzioni, A. (1995): *Morální dimenze ekonomiky*, Victoria Publishing, Praha

- Eucken, W. (1952, 1990): *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen
- Faria, J.R. (1999): *Is There an Optimal Constitution?* Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 2/1999
- Filippov, M.G. – Ordershook, P.C. – Shvetsova, O.V. (1999): *Party Fragmentation and Presidential Elections in Post-Communist Democracies*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 1/1999
- Frank, R.H. (1994): *Microeconomics and Behavior*. McGraw – Hill, New York. V českém vydání jako *Mikroekonomie a chování*, Svoboda, Praha 1995
- Friedman, M. (1997): *Metodologie pozitivní ekonomie*. Grada, Praha
- Geršl, A. (2000): *Liberalizace ekonomiky v ČR*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica č. 2/1998, Praha 2000
- Golüke, U. (2000): *Trust and Service in a Transparent World*. Příspěvek pro Global Responsibility Founding Forum, 18. listopad 2000, Monaco
- Gwartney, J.D. – Wagner, R.E. (1988): *Public Choice and Constitutional Economics*. JAI Press, London 1988
- Hájková, V. - John, O. - Zelený, M. (2000): *Matematika*. Karolinum, Praha
- Havel, J. (1999): *Ekonomika a právo v transformaci*. In: Potůček, M. (ed.) (1999): *Česká společnost na konci tisíciletí (1)*. Karolinum, Praha, str. 391 – 399
- Hayek, F. A. (1960): *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press, Chicago
- Hayek, F.A. (1994): *Právo, zákonodárství a svoboda*. Academia, Praha
- Hegmann, H. (1997): *Differing World-Views and Collective Action: The Case of Research*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 3/1997
- Hellman, J.S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2000): „*Seize the State, Seize the Day*“. *State Capture, Corruption and Influence in Transition*. Policy Research Working Paper 2444, World Bank and EBRD
- Hillman, A.L. (1982): *Declining Industries and Political Support Protectionist Motives*. American Economic Review No. 72
- Hlaváček, J. – Tříška, D. (1991): *Úvod do mikroekonomické analýzy*. Univerzita Karlova, Praha
- Hlůžková, M. (2000): *Vývoj konkurzního práva v České republice*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica č. 1/1999, Praha 2000
- Just, T. – Zimmermann, K.W. (2000): *Interest Groups, Referenda, and the Political Process: On the Efficiency of Direct Democracy*. Constitutional Political Economy. Vol. 11 No. 2/2000
- Kabelová, J.: *Privatizační, úvěrové a investiční hry v průběhu velké privatizace*. Bakalářská práce IES FSV UK, Praha 2000
- Kafka, T. (2001): *ČKD Dopravní systémy v konkurzu. Chování zájmových skupin*. Bakalářská práce, IES FSV UK, Praha
- Kašová, K. (2000): *Konkurzní řízení v České republice*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica č. 1/1999, Praha 2000
- Khalil, E.L. (1997): *Friedrich Hayek's Theory of Spontaneous Order: Two Problems*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 4/1997
- Kirzner, I.M. (1992): *The Meaning of Market Process*. Routledge, London
- Kliemt, H. (1990): *Papers on Buchanan and Related Subjects*. Accedo Verlagsgesellschaft, Munich
- Koboldt, C. (1996): *Consistent Planning, Backwards Induction, And Rule-Governed Behavior*. Constitutional Political Economy. Vol. 7 No. 1/1996
- Koppl, R. – Mongiovi, G. (ed.) (1998): *Subjectivism and Economic Analysis. Essays in memory of Ludwig M. Lachmann*. Routledge, London and New York

- Kornai, J. (2000): *Ten Years After „The Road to a Free Economy“*. The Author's Self-Evaluation. The World Bank, Washington
- Kouba, K. (2000a): *Konstituční ekonomie: popelka v české ekonomické obci*. Příspěvek pro seminář ČSE, únor 2000, Praha
- Kouba, K. (2000b): *Hlavlám neočekávané ztráty dynamiky české ekonomiky*. In: *Ekonomika, právo a politika*. Sborník textů ze seminářů Centra pro ekonomiku a politiku č. 6/2000
- Kouba, K. (2001): *Teorie pravidel a realita našeho života*. Příspěvek pro konferenci FSV UK Institucionalizace (ne)odpovědnosti, leden 2001, Praha
- Levine, D.P. (1998): *Subjectivity in Political Economy*. Routledge, London and New York
- Locke, J. (1992): *Druhé pojednání o vládě*. Svoboda, Praha
- Mackaay, E. (1997): *The Emergence of Constitutional Rights*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 1/1997
- Marlow, M.L. – Orzechowski, W.P. (1997): *The Separation of Spending from Taxation: Implications for Collective Choices*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 2/1997
- McFaul, M. (1999): *Institutional Design, Uncertainty and Path-Dependency during Transitions: Cases from Russia*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 1/1999
- Mejstřík, M. (1999): *Správa velkých akciových společností: teorie a česká praxe*. Příspěvek pro konferenci Investor Expectations in a Global Marketplace, listopad 1998, Praha
- Míková, J. (2000): *Bankrot v České republice*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica č. 1/1999, Praha 2000
- Mitchell, W.C. (1999): *Constitutionally-limited Government Versus Popular Democracy*. In: Racheater, D.P. – Wagner, R.E. (ed.) (1999): *Limiting Leviathan*. Edward Elgar, Cheltenham and Northampton
- Mlčoch, L. (1996): *Institucionální ekonomie*. Karolinum, Praha
- Mlčoch, L. (1997): *Zastřená vize ekonomické transformace*. Karolinum, Praha
- Molineró, J.M.S. (2000): *The Origins of the State: From Reciprocity to Coercive Power*. Constitutional Political Economy Vol. 11 No. 3/2000
- Mueller, D.C. (1989): *Public choice II*. Cambridge University Press, Cambridge
- Mueller, D.C. (1999): *Funfamental Issues in Constitutional Reform: With Special Reference to Latin America and the United States*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 2/1999
- Müller, C. (1998): *The Veil of Uncertainty Unveiled*. Constitutional Political Economy. Vol. 9 No. 1/1998
- Niskanen, W.A. (1971): *Bureaucracy and Representative Government*. Aldine-Atherton, Chicago
- Niskanen, W.A. (1999): *On the Constitution of a Compound Republic*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 2/1999
- Novak, M. (1992): *Duch demokratického kapitalismu*. Občanský institut, Praha
- North, D. (1992): *Institutions, Institutional Change and Economic Perfomance*. Cambridge University Press, Cambridge
- North, D. (1994): *Vývoj ekonomické výkonnosti v čase*. Politická ekonomie č. 4/1994
- Olson, M. (1965): *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Olson, M. (1982): *The Rise and Decline of Nations*. Yale University Press, New Haven and London
- Peltzman, S. (1976): *Toward a More General Theory of Regulation*. Journal of Law and Economics No. 30/1976
- Pies, I. (1996): *Public Choice versus Constitutional Economics: A Methodological Interpretation of the Buchanan Research program*. Constitutional Political Economy. Vol. 7 No. 1/1996

- Pereira, P.T. (2000): *From Schumpeterian Democracy to Constitutional Democracy*. Constitutional Political Economy. Vol. 11 No. 1/2000
- Popper, K. (1999): *All Life is Problem Solving*. Routledge, London and New York
- Racheter, D.P. – Wagner, R.E. (ed.) (1999): *Limiting Leviathan*. Edward Elgar, Cheltenham and Northampton
- Raphael, D.D. (1995): *Adam Smith*. Argo, Praha
- Rizika správy akciových společností v České republice* (anglicky jako *Corporate Governance Risk in the Czech Republic*). Projekt ČSOB a autorského týmu IES FSV UK, Praha 2000
- Rizzello, S. – Turvani, M. (2000): *Institutions Meet Mind: The Way out of an Impasse*. Constitutional Political Economy. Vol. 11 No. 2/2000
- Robbins, L. (1932): *The Nature and Significance of Economic Science*. Macmillan, London
- Rowley, C. K. (1993): *Public Choice Theory*. Vol. 3: *The separation of powers and constitutional political economy*. Edward Elgar, Aldershot
- Sally, R. (1997): *The Political Economy of Frank Knight*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 2/1997
- Schwartz, T. (1999): *The Executive Veto: Purpose, Procedure, and Paradox*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 1/1999
- Sen, A.K. (1970): *Collective Choice and Social Welfare*. Holden-Day, San Francisco
- Sen, A.K. (1995): *Rationality and Social Choice*. American Economic Review Vol. 85 No.1, March 1995
- Sen, A.K. (1999): *The Possibility of Social Choice*. American Economic Review Vol. 89 No. 3, June 1999
- Simon, H.A. (1957): *Models of Man*. Wiley, New York
- Simon, H.A. (1997): *An Empirically Based Microeconomics*. Cambridge University Press, Cambridge
- Stephen, F.H. (1988): *The Economics of the Law*. Iowa State University Press, Ames, USA
- Stiglitz, J.E. (1989): *The Economic Role of the State*. Basil Blackwell, Oxford
- Sutter, D. (1997): *Enforcing Constitutional Constraints*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 2/1997
- Sutter, D. (1998): *Calculation of Self-Interest and Constitutional Consensus: The Role of Ideology*. Constitutional Political Economy. Vol. 9 No. 4/1998
- Transition Report 1999. Ten Years of Transition*. EBRD, 1999
- Ueng, S.F. (1999): *The Virtue of Installing Veto Players*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 3/1999
- Vanberg, V. (1981): *Liberaler Evolutionismus oder vertragstheoretischer Konstitutionalismus?* Walter Eucken Institut No: 80, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen
- Vanberg, V. (1988): *Ordnungstheorie as Constitutional Economics – The German Conception of Social Market Economy*. In: ORDO – Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Band 39, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, New York
- Vanberg, V. (1994): *Rules and Choice in Economics*. Routledge, London and New York
- Vanberg, V. (1997a): *Die normativen Grundlagen von Ordnungspolitik*. In: ORDO - Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Band 48, Lucius & Lucius, Stuttgart
- Vanberg, V. (1997b): *Institutional Evolution through Purposeful Selection: The Constitutional Economics of John R. Commons*. Constitutional Political Economy. Vol. 8 No. 2/1997
- Vanberg, V. (1998a): *Freiburg School of Law and Economics*. In: Newman, P.: *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Vol. 2, Macmillan, London 1998
- Vanberg, V. (1998b): *Constitutional Economics, Ethics and Ordnungspolitik*. In: Buchanan, J. – Monissen, B. (ed.) (1998): *The Economists' Vision*. Campus Verlag, Frankfurt/New York

- Vanberg, V. (1999): *Markets and Regulation: On the Contrast Between Free-Market Liberalism and Constitutional Liberalism*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 3/1999
- Vanberg, V. (2000): *Ordnungsökonomik und Ethik – Zur Interessenbegründung von Moral*. In: Külp, B. – Vanberg, V. (ed.) (2000): *Freiheit und wettbewerbliche Ordnung*. Haufe Verlagsguppe, Freiburg/Berlin/München
- Vaubel, R. (1999): *Enforcing Competition Among Governments: Theory and Application to the European Union*. Constitutional Political Economy. Vol. 10 No. 4/1999
- Voigt, S. (1999): *Explaining Constitutional Change*. Edward Elgar, Cheltenham and Northampton
- Williamson, O.E. (2000): *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead*. Journal of Economic Literature Vol. XXXVIII September 2000
- Zachariáš, J. (1999): *Stát a společnost. Role státu při ekonomické transformaci*. Diplomová práce IES FSV UK, Praha

ABSTRAKTY

Český abstrakt

Diplomová práce se zabývá budováním teoretického zázemí pro zkoumání pravidel na politických a ekonomických trzích. Výchozím teoretickým směrem této práce je konstituční politická ekonomie, mladý výzkumný program založený nositelem Nobelovy ceny Jamesem Buchananem. Využívány jsou však i další směry ekonomické teorie, především teorie veřejné volby a teorie zájmových skupin.

Obsahově se práce nejprve věnuje úvodnímu vymezení konstituční politické ekonomie jako vědy o pravidlech a pokračuje diskusí přístupů ke zkoumání jednotlivce, který představuje v ekonomické teorii pravidel výchozí bod všech úvah. Standardní model *homo oeconomicus* je prezentován jako vhodný model. První oblastí analýzy pravidel jsou pravidla individuální, která si jednotlivec stanovuje ve vlastním zájmu, a to z důvodů vyhnutí se nákladům na kalkulaci nebo z důvodu omezení těch aktivit, které na něj v budoucnu kladou externí náklady.

Hlavní oblastí zájmu jsou však pravidla společenská, která si jednotlivci stanovují pro své vzájemné interakce ve vlastním zájmu. Existence pravidel je odvozena konceptuálně z výchozího stavu anarchie, která nesplňuje kritérium Pareto efektivity, pokud aktivity jednotlivců zahrnují externí náklady, kladené na ostatní individua. Pravidla omezující jednotlivce v jejich aktivitách, která si jednotlivci jednomyslně volí, jsou tak chápána jako Pareto zlepšení. Dodržení stanovených pravidel jednotlivci však vykazují znaky věžňova dilematu. Zavedení ochranného státu, který bude formálně stanovená pravidla vynucovat, je chápáno jako přínosné řešení věžňova dilematu.

Stanovení základních pravidel a vlastnických práv je nutným předpokladem pro provádění bilaterálních i multilaterálních směn na ekonomických trzích. Tyto aktivity jednotlivců však také mohou obnášet externí náklady, takže si racionální jednotlivci mohou ustanovit formální pravidla pro kolektivní rozhodování, která minimalizují očekávané externí náklady a náklady na organizaci kolektivních rozhodnutí. Tato pravidla definují produktivní stát, který rozhoduje jménem všech jednotlivců, i když rozhodnutí nemusí probíhat jednomyslně. Konsensuální kolektivní rozhodování je však nutné pro renegociaci základních pravidel, práv a pravidel produktivního státu.

Zvláštní důraz je kladen na současné uspořádání ekonomických a politických trhů. S využitím poznatků teorie veřejné volby a teorie zájmových skupin jsou identifikovány současné defekty politických trhů a jejich roli v determinaci a renegociaci základních pravidel a práv. Některé hypotézy vlivu zájmových skupin na tvorbu pravidel na politických trzích jsou prezentovány a ilustrativně empiricky ověřovány na příkladu české transitivity ekonomiky, která nedávnou změnou většiny základních formálních společenských pravidel poskytuje zajímavý empirický materiál pro výzkum pravidel.

English abstract

An Economic Theory of Rules

In this diploma thesis a theoretical basis for the analysis of rules in economic and political markets is built. The theoretical background of the analysis is constitutional political economy, which is a new research programme found by the Nobel Prize Winner James Buchanan. Other theoretical approaches, especially public choice theory and theory of interest groups are also used.

Regarding the content, the thesis starts with an introductory chapter, which presents the constitutional political economy as a theory about rules. A methodological chapter follows which deals with approaches to the analysis of individual. The methodological position taken here can be described as purely individualistic. A model *homo oeconomicus* is found to be an appropriate model for analysis. The first analysis regards individual rules, which can be adopted by an individual in order to avoid calculation in every case or in order to limit the behaviour that can have negative effects on him in the future.

The main part of the theory deals with social rules which individuals adopt for their mutual interactions because of the benefits the rules can provide. The emergence of rules in reality is explained conceptually from the anarchy, which is not Pareto efficient if the individual behaviour exerts external costs on other individuals. Rational individuals unanimously adopt rules that will limit their behaviour and reach then the Pareto superior position. But rules abiding have significant features of prisoner's dilemma so rational individuals will establish protective state which will be given the right and power to enforce established rules.

Only after the basic rules and property rights are established and enforced, bilateral and multilateral trades in markets can emerge. These activities can also exert external costs on other individuals so rational individual will adopt formal rules for collective decisions which minimise expected external and organisational costs. The rules define also productive state with the purpose of making collective decisions, which do not need to be made unanimously. Consensual collective decision is nevertheless needed to renegotiate basic rules, rights and organisational and decision rules of the productive state.

Special emphasis is put on today's institutional arrangements of economic and political markets and productive state. Based on the results of public choice theory and theory of interest groups, the main defects of political markets are identified and their role in determination of basic rules and rights discussed. Some thesis about the influence of interest groups on the rule making in political markets are presented and empirically discussed. For the empirical discussion the case of Czech transition economy is chosen because of recent change of all relevant formal rules.